

โครงการ เขียนชีวประวัติพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

พุทธธรรม

กับ

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต)

โดย สันติ ตั้งรพีพากร

กันยายน 2548

โครงการ เขียนชีวประวัติพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

พุทธธรรม

กับ

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต)

โดย สันติ ตั้งรพีพากร

กันยายน 2548

สารบัญ

คำนำสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

คำนำผู้เรียบเรียง

ประวัติผู้เรียบเรียง

1. ชีวิตประวัติโดยสังเขป

- ความเป็นมาของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
- ชีวิตวัยเด็ก
- ชีวิตการศึกษา
- ชีวิตงาน
- เกียรติชีวิต
- นานาทัศนะ
- ภาพรวมชีวิตและงาน

2. แก่นพุทธธรรม

- อารัมภบท : ความเป็นมาของพระไตรปิฎก
- กำเนิดพุทธธรรม
- พุทธธรรมบอกอะไรแก่เรา ?
- ชีวิตคืออะไร ?
- ชีวิตเป็นอย่างไร ?
- ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?
- ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?
- ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

3. ข้อคิด ข้อธรรม

- หัวใจพระพุทธศาสนา
- การปฏิบัติธรรม
- การศึกษา วัฒนธรรมและจริยธรรม
- สังคมและมนุษย์
- วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

บรรณานุกรม

คำนำสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

คำนำผู้เรียบเรียง

หนังสือ “พุทธธรรมกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)” เล่มนี้ เกิดขึ้นจากการทำงาน “เก็บ-รวบรวม” จากหนังสือและเอกสารที่มีอยู่แล้วเกือบทั้งหมด โดยใช้เวลาศึกษาค้นคว้าควบคู่ไปกับการทำงานประจำก่อนข้างาน ประมาณ 3 ปี ระหว่างปี 2545-2548

หนังสือเล่มนี้มีองค์ประกอบสามส่วนด้วยกันคือ 1. ชีวิตประวัติโดยสังเขปของพระพรหมคุณาภรณ์ 2. หลักพุทธธรรม และ 3. ข้อคิดข้อธรรมพระพรหมคุณาภรณ์

ในส่วนชีวประวัติโดยสังเขป เป็นการนำเสนอภาพรวมชีวิตและงานของท่านเจ้าคุณรองสมเด็จพระพรหมคุณาภรณ์ ตั้งแต่เสด็จนิวัติ มีเกร็ดชีวิตในแต่ละช่วงเป็นตัวเสริมให้ท่านผู้อ่านสามารถจับภาพชีวิตของท่านเจ้าคุณฯ ได้ละเอียดมากขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่สะท้อนผ่านมุมมองของผู้ใกล้ชิดและผู้อยู่ในสังคมไทย

ในส่วนหลักพุทธธรรม ได้มาจากการคัดเก็บจากหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* โดยพยายามดึงเอาส่วนที่เป็นแก่นแกนของพุทธธรรมออกมา แล้วนำเสนอแบบเชื่อมโยงต่อเนื่องตามหลักอริยสัจ 4 ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้นำเสนอไว้เป็นลำดับในหนังสือ *พุทธธรรม*

ในการทำงานส่วนนี้ ผู้เรียบเรียงต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการดึงเอาส่วนที่เป็นแก่นแกนที่สุดของหลักพุทธธรรมออกมา โดยการเลือกดึงออกมาเป็นตอนๆ จากหนังสือ *พุทธธรรม* และไม่มีการปรับเปลี่ยนสำนวนโวหารที่มีอยู่เดิมแต่ประการใด ยกเว้นในตอนต่อเชื่อมระหว่างบทและตอนต่างๆ เช่นการสรุปตอนท้ายสั้นๆ ของบทก่อน และการเปิดเรื่องนำร่องในบทต่อไป เพื่อให้ท่านผู้อ่านสามารถปะติดปะต่อเนื้อเรื่องได้อย่างเป็นธรรมชาติ ซึ่งด้วยความจำกัดในความรู้และปัญญาของผู้เรียบเรียง อาจมีข้อบกพร่องเกิดขึ้นในระหว่างการทำงานอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ดังนั้น จึงขอแถลงไว้ในที่นี้ด้วยว่า งานเรียบเรียงในส่วนนี้ เป็นเพียงความพยายามที่จะนำเอาหลักพุทธธรรมที่มีอยู่ในหนังสือ *พุทธธรรม* มาเสนอต่อท่านผู้อ่าน ให้รับรู้เป็นเบื้องต้นเท่านั้น มิใช่เป็นตัวแทนหลักพุทธธรรมที่มีอยู่ในหนังสือ *พุทธธรรม* แต่ประการใด หากจะทำการศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง จะต้องใช้หนังสือ *พุทธธรรม* เป็นตัวตั้ง

ในส่วนข้อคิดข้อธรรมพระพรหมคุณาภรณ์ เป็นการคัดเก็บมาจากหนังสือ *ชุดทศวรรษธรรมกับพระธรรมปิฎก* ทั้ง 4 เล่ม สะท้อนแนวคิด ทิศนะ ของท่านเจ้าคุณฯ ต่อเรื่องต่างๆ ทั้งเรื่องกฎปฏิบัติธรรมของชาวพุทธ เรื่องเศรษฐกิจ กฎหมาย สังคม การเมือง การศึกษาและวัฒนธรรม เป็นต้น สะท้อนถึงความรอบรู้และเข้าถึงความจริงของมวลมนุษย และวิธีการเข้าถึงความจริงด้วยวิถีแห่งพุทธธรรม ที่ท่านเจ้าคุณฯ ได้แสดงออกในแต่ละเรื่องและเหตุการณ์

จากองค์ประกอบทั้งสามส่วนนี้ ผู้เรียบเรียงหวังว่า จะช่วยให้ท่านผู้อ่านเกิดความรู้และเข้าใจในชีวิตของพระพรหมคุณาภรณ์ เข้าใจหลักพุทธธรรม มองเห็นความจริงที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติ สังคมและชีวิตตน เกิดประกายความคิดที่จะเรียนรู้ศึกษาหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สำหรับพัฒนาชีวิตให้ดีขึ้นต่อไป

อนึ่ง ในระยะแรกของการทำงาน ผู้เรียบเรียงได้มีโอกาสร่วมสนทนากับท่านเจ้าคุณรองสมเด็จพระพรหมคุณาภรณ์ที่วัดญาณเวศกวันสองครั้ง แต่ก็ไม่ได้รับกวนสัมภาษณ์ท่านโดยตรง ด้วยคำนึงถึงสุขภาพโดยรวมของท่าน ประกอบกับคำนึงถึงขอบข่ายการทำงานของผู้เรียบเรียง ที่เป็นเพียงงานเก็บรวบรวมและเรียบเรียง มิใช่เป็นงานเขียนชีวประวัติสมบุรณ์แบบ ซึ่งจะต้องใช้การทำงานในอีกรูปแบบหนึ่ง และต้องใช้เวลาและค่าใช้จ่ายมากกว่า

ในการทำงานครั้งนี้ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณพระครุฑพาว์ ผู้ดูแลห้องสมุดวัดญาณเวศกวัน ที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้เรียบเรียง ในการใช้หนังสือของห้องสมุดประกอบการทำงานเป็นอย่างดี

สุดท้าย ผู้เรียบเรียงขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในการสนับสนุนเงินทุนสำหรับการทำงานชิ้นนี้

ประวัติย่อ สันติ ตั้งรพีพากร

เกิด 15 กรกฎาคม 2486

ปัจจุบันพำนักอยู่ในกรุงเทพมหานคร พร้อมภริยาและธิดา 1 คน

ภูมิลำเนาเดิม อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี

ระดับการศึกษา เศรษฐศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ประวัติการทำงานและผลงาน

ปี 2514 เจ้าหน้าที่แผนกประชาสัมพันธ์ บริษัทยูเนี่ยนโอเคียน จำกัด

ปี 2515-17 ประจำกองบรรณาธิการนิตยสารชัยพฤกษ์ บริษัทไทยวัฒนาพานิช จำกัด

ปี 2517-18 บรรณาธิการข่าวต่างประเทศ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย

ปี 2519- 2523 ทำงานและศึกษาค้นคว้าเรื่องสังคมไทยในชนบท

ปี 2524-2528 ศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับแนวโน้มสังคมโลก มีผลงานแปลลงตีพิมพ์ประจำใน นิตยสาร *สื่อนาคต* ต่อมาได้จัดพิมพ์รวมเล่ม เช่น *เมกาเทรนต์/สำนักพิมพ์ร่วมทรรศน์*, *อภิ แนวโน้มโลก 2000/สำนักพิมพ์น่านมีบุ๊คส์*

ปี 2529-2534 ที่ปรึกษากองบรรณาธิการหนังสือเล่มภาคภาษาไทยของบริษัท นานมี จำกัด

ปี 2535-2540 แปลและเรียบเรียงเรื่องเทคนิคการลงทุน ก่อตั้งสำนักพิมพ์เบี้ยฟ้า

ปี 2541- ปัจจุบัน คอลัมนิสต์ “หลังม่านไม้ไผ่” ในนิตยสารมติชนสุดสัปดาห์

ปี 2541-42 ทำงานประชาสัมพันธ์ผลงานวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)

ปี 2541-2542 คอลัมนิสต์ “วิถีซีกง” ในหนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ

ปี 2542- ปัจจุบัน คอลัมนิสต์ “บนเส้นสตาร์ทเดียวกัน” และ “จินาภิวัตน์” ใน หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน

มีผลงานรวมเล่ม อาทิ *อะเมซิงอุหร่งจี, วิถีซีกง, จีนผู้ไม่มีวันแพ้, จีนจะเปลี่ยน โลก หรือโลก จะเปลี่ยนจีน, ชีวิตงามหมอบระเวศ(ชีวประวัติศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี), ชีวิตที่ลำบากเป็นชีวิตที่เจริญ(ชีวประวัติศาสตราจารย์นายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว) , Made in China: ไฮเออร์-เหลียนเสียง แบรนดั่งมังกรพันธุ์แท้, จินาภิวัตน์สู่ตลาดโลก เป็นต้น*

อนึ่ง ในเดือนพฤศจิกายน 2545 ผู้เขียนได้รับเชิญเข้าร่วมสังเกตการณ์การประชุมสมัชชาผู้แทนสมาชิกพรรคทั่วประเทศครั้งที่ 16 ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย และในเดือนถัดมาได้เข้าทำงานในบริษัท ไทยเคย์คือทคอม จำกัด ตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานเรื่องจีน

ต่อมาในปี 2548 ได้รับเชิญเป็นวิทยากรประจำโครงการผู้จัดการสุขภาพ (Man-nature) ดำเนินการอบรมวิชาชีingg DCP จากนั้นได้เรียบเรียงคู่มือฝึกฝนเรื่อง ฝึกฝนซึ่งงอย่างง่าย แบบ **DCP** โดยสำนักพิมพ์บ้านพระอาทิตย์เป็นผู้จัดพิมพ์และจัดจำหน่าย

สถานที่ติดต่อ : “บ้านพระอาทิตย์” 98/3-10 ถนนพระอาทิตย์ แขวงชนะสงคราม เขตพระนคร
กรุงเทพ 10200

โทร. 0-2629-4488-1418

แฟกซ์ : 0-2629-4953

มือถือ : 0-9402-7357

E-mail : santi@thaiday.com

1. ชีวิตประวัติโดยสังเขป

ความเป็นมาของพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต)เป็นชาวอำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี
นามเดิมคือ ประยุทธ์ อารยางกูร เกิดเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2481 เป็นบุตรคนที่ 6 ใน
จำนวนทั้งหมด 9 คนของนายสำราญ และนางชุนกึ อารยางกูร

ชีวิตวัยเด็ก

เด็กชายประยุทธ์ อารยางกูร เจริญเติบโตขึ้นมาในครอบครัวที่อบอุ่น บิดามีอาชีพเป็นพ่อค้า
ผ้าและเจ้าของโรงสี มีร้านขายผ้าแพรและผ้าไหมตั้งอยู่ใกล้ริมฝั่งตะวันตก และโรงสีข้าวขนาด
กลางอยู่ทางด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีน

เช่นเดียวกับบรรดาพี่ๆและน้องๆทุกคน เด็กชายประยุทธ์ได้รับการเลี้ยงดูและอบรมบ่ม
สอนเป็นอย่างดีทั้งจากบิดาและมารดา สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างกลมกลืนกับพี่ๆน้องๆ อีกทั้งยัง
ได้แสดงความเป็นผู้นำ เป็นคนช่างคิด ช่างเรียนรู้ รวมทั้งความชอบสอน ถ่ายโอนสิ่งที่ตนรู้ให้แก่
ผู้อื่น ซึ่งในสมัยยังเยาว์ ก็คือน้องๆนั่นเอง

จากการสังเกตของพี่ๆน้องๆ เด็กชายประยุทธ์เป็นผู้รักความยุติธรรมและความถูกต้อง
ใฝ่ใจเรียนรู้เป็นอย่างนัก อีกทั้งเป็นผู้เคร่งในระเบียบ จักรระเบียบชีวิตของตนได้เป็นอย่างดี และมีความ
เมตตา กรุณา คอยให้คำปรึกษาและปกป้องผู้อ่อนแอกว่า ซึ่งก็คือน้องๆนั่นเอง

ในสายตาบิดามารดา เขาเป็นเด็กช่างคิด คือมักจะ “คิดก่อนพูดและก่อนที่จะทำสิ่งใด”
เมื่อเข้าไปอยู่ในโรงเรียน เขาจึงเป็นที่รักของครูอาจารย์ และสนิทสนมกลมเกลียวกับ
เพื่อนๆ

กระนั้น เด็กชายประยุทธ์มีปัญหาสุขภาพไม่ค่อยสมบูรณ์ตั้งแต่ยังเล็ก อายุไม่ถึงขวบก็ป่วย
ด้วยโรคทางเดินอาหาร มีอาการท้องร่วงอย่างรุนแรงจนแทบจะไม่รอด

โรคนี้ กลายเป็นปัญหาเรื้อรังสำหรับเด็กชายประยุทธ์ และมีส่วนกำหนดเส้นทางชีวิตใน
เวลาต่อมาขณะเมื่อเรียนอยู่ในระดับชั้นมัธยม

เด็กชายประยุทธ์เริ่มชีวิตการเรียนขณะอายุยังไม่ถึง 6 ขวบคืนัก โดยบิดาส่งเข้าเรียนใน
โรงเรียนเล็กชื่อโรงเรียนครูเกลียวในตลาดอำเภอศรีประจันต์ ปีถัดมาจึงได้ย้ายไปเข้าเรียนที่
โรงเรียนชัยศรีประชารามณ์(วัดยาง)ใกล้บ้าน

เมื่อเรียนชั้นประถมปีที่ 4 ในปี พ.ศ. 2491 ด้วยผลการเรียนดีได้รับทุนเรียนต่อระดับชั้นมัธยมจากกระทรวงศึกษาธิการ บิดาจึงส่งเข้ากรุงเทพฯ เรียนต่อชั้นมัธยมที่โรงเรียนวัดปทุมคงคา เขตสัมพันธวงศ์ โดยพำนักอยู่กับบรรดาพี่ๆที่วัดพระพิเรนทร์ เขตวรจักร

จนกระทั่งต้นปี พ.ศ.2494 ขณะอายุได้ 13 ปีเต็ม อาการโรคทางเดินอาหารที่เรื้อรังมาโดยตลอด ก็กำเริบรุนแรงขึ้น บิดาจึงให้เดินทางกลับบ้านที่จังหวัดสุพรรณบุรี พร้อมแนะนำให้บรรพชาเป็นสามเณร

วันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2494 เด็กชายประยูรได้เข้าบรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดบ้านกร่าง อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ในปีแรกยังพำนักอยู่ที่วัดบ้านกร่าง ไร่เรียนปริยัติธรรม สอบได้นักธรรมชั้นตรีในปีเดียวกันนั่นเอง

ในปีถัดมา สามเณรประยูรได้ย้ายไปศึกษาต่อที่วัดปราสาททอง ในตัวจังหวัดสุพรรณบุรี และสอบได้นักธรรมชั้นโท

เข้าปี พ.ศ.2496 สามเณรประยูรได้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ พำนักอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ ที่ครั้งหนึ่งขณะเรียนอยู่ในระดับมัธยม เคยมาพักประจำอยู่ที่นี่

ชีวิตการศึกษา

อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตการศึกษาของสามเณรประยุทธิ์ได้เริ่มต้นอย่างแท้จริงตั้งแต่บัดนั้น กรุงเทพมหานครเป็นแหล่งรวมของวิชาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม สามเณรประยุทธิ์จึงไม่เพียงแต่ศึกษาปริยัติธรรมเท่านั้น แต่ได้ขวนขวายศึกษาวิชาความรู้ตามหลักสูตรระดับมัธยมต้นและปลาย สามารถสอบเทียบชั้นเตรียมอุดมศึกษา(ชั้นมัธยมปีที่ 8) สายอักษรศาสตร์ได้พร้อมๆ กับสอบได้เปรียญธรรม 4 ประโยค ในปี พ.ศ.2499

จากการเปิดเผยในเวลาต่อมา ปรากฏว่าการสอบเทียบประเภทบุคคลภายนอกในปีนั้น สามเณรประยุทธิ์สอบได้คะแนนเป็นที่หนึ่งของประเทศ

ต่อมาในปี พ.ศ.2500 สามเณรประยุทธิ์ก็สอบได้เปรียญธรรม 5 ประโยค เมื่อจบกับความ เป็นนักเรียนเอก เรียนจบบาลีไวยากรณ์ และสอบได้ประกาศนียบัตรชั้นมัธยมปลาย จึงมีคุณสมบัติพร้อมที่จะเข้าศึกษาต่อในชั้นบาลีอุดมศึกษา (ระดับปริญญาตรี) ของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย เป็นสถาบันระดับอุดมศึกษาเพียงแห่งเดียวของพระสงฆ์ทั้งประเทศ เปิดทำการสอนมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2490 โดยเริ่มจากหลักสูตรบาลีอบรมศึกษา(ระดับมัธยมต้น) ระยะเวลา 2 ปี หลักสูตรบาลีเตรียมอุดมศึกษา(ระดับมัธยมปลาย) ระยะเวลา 2 ปี รวมเป็น 4 ปี หลังจากนั้นจึงจะขึ้นไปศึกษาต่อในหลักสูตรบาลีอุดมศึกษา(ระดับปริญญาตรี) ระยะเวลา 4 ปี

เพราะเหตุนี้ นิสิตรุ่นแรกของมหาจุฬาฯจึงมีขึ้นในปี พ.ศ.2494 ทำการศึกษาในคณะพุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นเพียงคณะเดียวที่เปิดสอนในตอนนั้น

สามเณรประยุทธิ์เข้าทำการศึกษาในระดับอุดมศึกษาของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัยในปี พ.ศ.2501 จนสำเร็จการศึกษาตามหลักสูตร 4 ปี ได้รับปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต(เกียรตินิยมอันดับ 1)ในปี พ.ศ.2505 ในนาม “พระประยุทธิ์ ปยุตฺโต”

ทั้งนี้ ในปีก่อนหน้านั้น คือปี พ.ศ.2504 ท่านสอบได้เปรียญธรรม 9 ประโยคขณะยังเป็นสามเณร จึงได้รับพระบรมราชานุญาตฯให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม(วัดพระแก้ว) เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม ได้นามฉายาว่า “ปยุตฺโต”

โดยบรรดาญาติโยมทั้งหลายนิยมเรียกท่านว่า “พระมหาประยุทธิ์”

อนึ่ง ในช่วงที่กำลังศึกษาอยู่ในชั้นปีที่ 3-4 ของมหาจุฬาฯนั้น พระมหาประยุทธิ์ได้ทำหน้าที่เป็นอาจารย์สอนในโรงเรียนพุทธศาสน์วันอาทิตย์ด้วย ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ.2506 ก็สอบได้ประกาศนียบัตรประโยคครูพิเศษมัธยม (พ.ม.)

กล่าวกันว่า พระมหาประยุทธิ์มีความอดสาหรรมวิริยะในการเรียนรู้ศึกษาเป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งรู้จักจัดแบ่งเวลา กำหนดแผนการศึกษาได้อย่างดียิ่ง

อย่างเช่นในระหว่างการศึกษาบาลี ตั้งแต่ระดับเปรียญธรรม 3-9 ประโยค ท่านได้วางแผนการเรียนไว้ล่วงหน้าทั้งระยะสั้นและยาว คือพอเริ่มรู้ว่าในชั้นต่อไปจะต้องเรียนอะไรบ้าง มีหนังสือต้องเรียนกี่เล่ม แล้วทำการจัดหาหนังสือทั้งหมดมาจนครบ จัดแบ่งออกเป็นชุดวิชา นับดูว่ามีจำนวนทั้งหมดกี่หน้า นำมาเปรียบเทียบกับระยะเวลาที่ต้องเรียนตั้งแต่วันเริ่มต้นจนถึงวันสุดท้าย คือก่อนสอบหนึ่งเดือน คำนวณดูว่ารวมทั้งหมดมีกี่วัน แล้วนำจำนวนวันทั้งหมดไปหารกับจำนวนหน้าหนังสือที่ต้องเรียน ว่าสามารถดูและแปลบาลีวันละกี่หน้า

เมื่อคำนวณลงตัวแล้วก็ปฏิบัติตามแผนที่กำหนดไว้อย่างเคร่งครัด สร้างวินัยเหล็กให้กับตนเอง ซึ่งความเคร่งครัดและความมีวินัยสูง นับเป็นคุณสมบัติโดดเด่นของท่านตลอดมา

ระหว่างนั้น หากวันไหนทำไม่ได้ ซึ่งมักจะเป็นเหตุสุดวิสัย เช่นมีแขกมาเยี่ยม หรือมีคนมาคุยด้วย ก็จะต้องนำส่วนที่ “เหลือ” ไปทำให้เสร็จในวันถัดไป แม้จะต้องเหนื่อยเป็น 2 เท่าก็ต้องทำ

สำหรับระยะเวลาหนึ่งเดือนก่อนถึงวันสอบ ท่านกำหนดให้เป็นช่วงของการทบทวน ท่านทำเช่นนี้ได้โดยตลอด ผลการเรียนจึงดีเยี่ยม ไม่ว่าสอบใหญ่หรือสอบเล็ก จนกระทั่งสามารถสอบได้เปรียญ 9 ประโยคขณะยังเป็นสามเณร

ในวงการศึกษามหาปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทยนั้น ถือกันว่าพระภิกษุสามเณรผู้สอบได้เปรียญธรรม 9 ประโยค จะต้องเป็นผู้มีความวิริยะอุตสาหะอย่างแรงกล้า มีความจำเป็นเลิศ มีความเข้าใจภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง และจะต้องเขียนหนังสือได้อย่างละเอียดถี่ถ้วนทุกตัวอักษร

พระมหาประยูร(ครั้งยังเป็นสามเณร) นับเป็นสามเณรรูปที่ 4 ที่สอบได้เปรียญธรรม 9 ประโยคในยุครัตนโกสินทร์

ชีวิตงาน

ภายหลังจบการศึกษาชั้นปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) แล้ว พระมหาประยูร หรือ พระประยูร ปยุตโต ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นอาจารย์สอนในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา(ระดับมัธยมปลาย) ของมหาวิทยาลัยเกษตรราชวิทยาลัย สอนอยู่ 2 ปี ถึง พ.ศ.2507 ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการ(ปัจจุบันเรียกว่าผู้ช่วยอธิการบดี)และรองเลขาธิการในเวลาต่อมา เข้าร่วมงานการบริหารของมหาจุฬาฯ ขณะเดียวกันก็เป็นอาจารย์สอนวิชาธรรมภาควิชาภาษาอังกฤษควบคู่ไปด้วย

ในการพิจารณาแต่งตั้งครั้งนั้น คณะผู้บริหารสมัยนั้นได้คำนึงถึงความรู้ความสามารถของท่านเป็นสำคัญ แม้จะมีอายุพรรษาน้อย แต่ก็มีแนวโน้มว่าจะสามารถเข้าไปช่วยพัฒนางานด้านบริหารและวิชาการของมหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้ได้เป็นอย่างดี

งานของท่านแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ งานสอน และงานบริหาร

1. งานสอน

พระมหาประยูรทำหน้าที่สอนธรรมภาควิชาภาษาอังกฤษ ทั้งพระสูตรภาควิชาภาษาอังกฤษ และศาสนาทั่วไปด้วยภาษาอังกฤษ รวมทั้งเรื่องการใช้ภาษาอังกฤษ

เป็นที่กล่าวขวัญกันทั่วไปในหมู่สงฆ์ว่า พระมหาประยูรเก่งภาษาอังกฤษ อ่าน ฟัง พูด เขียนได้คล่อง ทั้งนี้เพราะท่านสนใจฝึกฝนเรียนรู้ด้วยตนเอง

ความเป็นผู้สนใจศึกษาเรียนรู้อย่างจริงจังอยู่เสมอ นับเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของท่าน ทั้งในเรื่องภาษาเช่นภาษาบาลีและภาษาอังกฤษ หลักธรรมในพระไตรปิฎก และความรู้ใหม่ๆในทางโลก

ในเรื่องภาษาอังกฤษ ขณะที่ท่านศึกษาอยู่ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยอยู่นั้น เวลาอาจารย์สั่งทำการบ้าน 10 ข้อ ถ้าแบบฝึกหัดมี 20 ข้อ ท่านทำหมดเลย นอกจากนั้นท่านยังขยันทำแบบฝึกหัดเอง แล้วหาแบบเฉลยมาดู

ในการเรียนสนทนาภาษาอังกฤษ อาจารย์ฝรั่งเป็นคนสอน วิธีคือบอกเรื่องพูดให้นิสิตไปค้นคว้าแล้วออกไปพูด แต่นิสิตส่วนใหญ่มักไม่ค่อยออกไปพูด

ตรงกันข้าม ท่านกลับขยันออกไปพูด เพื่อให้เกิดความชำนาญ นอกจากนั้นยังขยันเปิดวิทยุฟังรายการของสถานีวิทยุ บีบีซี(อังกฤษ) และวีไอเอ(สหรัฐฯ) ภาควิชาภาษาอังกฤษเป็นประจำ

ในระหว่างการสอน ท่านได้แนะนำให้นิสิตสนใจฝึกฝนเรียนรู้ด้วยตนเอง แนะนำวิธีที่ได้ผลเช่นแนะนำให้ใช้สารานุกรมเด็ก เพราะจะอ่านเข้าใจได้ง่ายกว่า และมีรูปภาพประกอบด้วย แล้วจึงขยับขึ้นไปอ่านหนังสือยากๆต่อไป

ที่พิเศษไปกว่านั้น ท่านมักจะชี้แหล่งข้อมูลที่ควรไปทำการค้นคว้าต่อ รวมทั้งวิเคราะห์ผลงานของนักปราชญ์ร่วมสมัย เพื่อให้นิสิตจับประเด็นแล้วนำไปวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งต่อไปอีก ทำให้เกิดความรู้และปัญญา

ก่อนหน้านั้น ในช่วงที่ท่านจบมหาจุฬาลงกรณ (พ.ศ.2506) ยังได้จัดทำพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-บาลี-อังกฤษ เพื่อให้นิสิตมหาจุฬาลงกรณใช้ค้นคว้าในการเรียนธรรมภาควิชาภาษาอังกฤษด้วย

2. งานบริหาร

ท่านได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่บริหารงานทั้งหมด ซึ่งนับว่าเป็นงานหนักและต้องใช้ความรู้ความสามารถเข้าช่วยมาก โดยเฉพาะเรื่องการปรับปรุงหลักสูตรเพื่อให้เป็นที่ยอมรับของทบวงมหาวิทยาลัย

ด้วยความจำกัดของบุคลากร พระมหาประยุตจึงต้องทำงานอย่างหามรุ่งหามค่ำ ถึงกับต้องจำวัดอยู่ในห้องทำงานอยู่เป็นพักๆ ในที่สุดก็พัฒนาหลักสูตรปริญญาตรีที่มีความเป็นสากลเทียบเท่าระดับวิชาการของมหาวิทยาลัยทั่วไป ทั้งนี้ ท่านได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบกับหลักสูตรของมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลกด้วย เช่นมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด และมหาวิทยาลัยของสหรัฐอเมริกา

หลักสูตรของมหาจุฬาลงกรณจึงบรรจุไว้อย่างแน่นด้วยวิชาทั้งทางโลกและทางธรรม มีระดับมาตรฐานตามที่ทางราชการต้องการ

ในด้านการเรียนการสอน เนื่องจากมหาจุฬาลงกรณมีข้อจำกัดด้านอาคารสถานที่ งบประมาณ และบุคลากร การบริหารจึงต้องวางแผนอย่างรัดกุมในทุกๆ ด้าน เพื่อให้ทุกอย่างดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ ซึ่งปรากฏออกมาเป็นสองกระบวนการวิธีด้วยกัน

วิธีแรก เชิญบุคคลภายนอกมาทำการบรรยายพิเศษ โดยพยายามพิจารณาเลือกเฟ้นผู้ทรงคุณวุฒิที่สามารถปรับตัวเข้ากับพระภิกษุสามเณร นิสิตนักศึกษาได้ ทั้งยังต้องจัดวันเวลาการบรรยายให้ตรงกับวันที่อาจารย์พิเศษว่าง

วิธีที่สอง จัดตารางสอนให้ครบถ้วนทุกวิชาในแต่ละภาคเรียน แล้วจัดให้นิสิตเข้าเรียนได้จนครบในวิชาบังคับและวิชาเลือก โดยจัดให้นิสิตต่างปีต่างชั้นสามารถเข้าเรียนในวิชาเดียวกันในเวลาเดียวกัน ทำให้ประหยัดงบประมาณค่าสอนของอาจารย์พิเศษ และไม่เปลืองสถานที่

งานอีกด้านหนึ่งที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน คือการปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งก่อตั้งขึ้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2500

หลักๆ คือ จัดทำแบบเรียนชุดภาษาอังกฤษทั้งสำหรับชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นสูง ซึ่งท่านเป็นผู้ลงมือจัดทำด้วยตนเอง ทั้งร่วมเป็นอาจารย์สอนด้วย

คณาจารย์ของโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ล้วนแต่มาจากมหาจุฬาฯ ทั้งที่เป็นอาจารย์และนิสิตจากชั้นปีที่ 3 และ 4 จึงไม่มีปัญหาความขาดแคลนอาจารย์ผู้สอนแต่ประการใด

กล่าวได้ว่า พระมหาประยุทธ์ต้องทำงานตัวเป็นเกลียว ทั้งในด้านการบริหารและวิชาการ ในช่วงเวลาดังกล่าว ท่านยังได้รับอาราธนาไปบรรยายหรือแสดงปาฐกถาธรรมในที่ต่างๆ หรือบรรยายพิเศษในมหาวิทยาลัยต่างๆ เป็นระยะๆ รวมทั้งเขียนบทความตีพิมพ์ในนิตยสารทางวิชาการ เช่น สังคมศาสตร์ปริทัศน์

การต้อนรับแขกผู้มาเยี่ยมชมมหาจุฬาฯ ทั้งที่เป็นบุคคลและคณะบุคคล ทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ ก็เป็นอีกงานหนึ่งที่ท่านไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ทั้งๆ ที่มีปัญหาเรื่องสุขภาพโดยตลอด

ดูเหมือนท่านจะมีความสุขอยู่กับการทำงาน ด้วยเห็นว่าทุกอย่างล้วนแต่เป็นการเรียนรู้ ศึกษา โดยเฉพาะคือการศึกษาหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทำความเข้าใจและประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรมอย่างเคร่งครัด พร้อมกันนั้นก็พยายามนำเอาหลักธรรมที่เป็น “แก่นธรรม” มาเผยแพร่ เชื่อมโยงเข้ากับสภาพชีวิตเป็นจริงของมนุษย์ในสังคมโดยรวม เพื่อให้เกิดความสว่างทางปัญญา พัฒนาชีวิตให้เป็นสุขตามสถานภาพที่เป็นจริง

ด้วยทำที่ดังกล่าวของท่าน จึงนำไปสู่การเรียบเรียงออกมาเป็นหนังสือเรื่อง “พุทธธรรม” (พ.ศ. 2514)

โดยก่อนหน้านั้นสองปี ในปี พ.ศ. 2512 ท่านได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่ พระศรีวิสุทธิโมลี

อนึ่ง ในด้านงานบริหารคณะสงฆ์นั้น หลังจากที่พระเทพคุณาธาร เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ถึงแก่มรณภาพ ซึ่งขณะนั้นพระพรหมคุณาภรณ์ดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิโมลี จึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ในปี 2515

เมื่อท่านได้ทำการปรับปรุงกิจการภายในวัด รวมทั้งกิจในส่วนของสงฆ์จนเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ลาออกจากการเป็นเจ้าอาวาสในปี 2519

ปัจจุบันท่านดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน ตำบลบางกระทึก อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

เกร็ดชีวิตพระพรหมคุณาภรณ์

ได้รับอิทธิพลจากบิดามารดา

จากการบอกเล่าของ**คุณบุปผา คณิศกุล**น้องสาวร่วมสายโลหิต ผู้ที่มีอิทธิพลต่อชีวิตในวัยเด็กของท่านคือพ่อและแม่

ความรักและความใกล้ชิดกับแม่ในวัยเด็ก มีส่วนให้เด็กชายประยูร ได้ซึมซับความใจดี ใจเย็น ความขยัน อดทน การรู้จักประนีประนอม และรักความสงบ ในขณะเดียวกัน ความซื่อสัตย์ การรู้จักคิดเหตุและผล การไม่เอาเปรียบผู้อื่น การชอบคิดริเริ่ม การรู้จักเกรงกลัวต่อบาป ก็เป็นสิ่งที่ได้รับการอบรมสั่งสอนมาจากพ่อ (อาภา จันทรสกุล, ชีวิตประวัติพระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต), หน้า 21)

ป่วยกาย ไม่ป่วยใจ

พระพรหมคุณาภรณ์มีสุขภาพที่ไม่แข็งแรงมาตั้งแต่เด็ก เจ็บไข้ได้ป่วยอยู่เป็นประจำ เมื่ออายุได้ไม่ครบขวบปีท่านก็ป่วยเป็นโรคทางเดินอาหาร มีอาการท้องร่วงอย่างรุนแรงจนแทบจะเอาชีวิตไม่รอด แม้จะได้รับการรักษาแล้ว แต่ก็ยังกลายเป็นโรคประจำตัวของท่านในเวลาต่อมา ท่านต้องเข้าออกโรงพยาบาลอยู่เป็นประจำด้วยโรคลำไส้เจ็บอื่นๆอีกหลายอย่าง แต่ท่านก็อดทน มีกำลังใจเข้มแข็งเสมอ เข้าลักษณะ “ป่วยกาย ไม่ป่วยใจ”

...ครั้นพอจำเริญกาลได้บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ก็เกิดเป็นไส้ติ่งอักเสบ ต้องเข้ารับการผ่าตัด เป็นโรคปอด มีแผลในปอด และก็ได้รับการรักษาจนหายขาดแล้ว

ตอนหลังก็เป็นโรคแพ้อากาศ หายใจไม่สะดวก แพทย์ใช้ยาพ่นขยายหลอดลม ต่อมาก็ต้องเข้ารับการผ่าตัดอีกด้วยหูอักเสบอย่างหนัก อักเสบเข้าไปถึงในกระดูกพรุนหลังหู ที่เรียกว่ามาสตอยด์ มีอาการปวดหูเป็นพักๆ ต้องเข้ารับการผ่าตัด โดยเฉพาะเรื่องหูและมาสตอยด์ถึง 2 ครั้ง และในช่วงที่เป็นอาจารย์สอนอยู่ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เกิดมีก้อนเนื้อในกรวยไต ต้องเจ็บปวดทรมานอยู่หลายวันกว่าก้อนเนื้อจะหลุดไป และที่ร้ายยิ่งกว่านั้น ความที่ท่านจริงจังกับงานเขียนหนังสือ เขียนจนกระทั่งกล้านเนื้อที่แขนเกิดการเกร็งและอักเสบอย่างรุนแรง ปวดถึงกับยกแขนไม่ได้ คุณหมอฟีชีซต้องส่งรุดโรงพยาบาลรับตัวไปพักรักษาอยู่หลายสิบวันเมื่อปีพุทธศักราช 2526

ต่อมาหลอดลมอักเสบ คับไม่ปกติ ลำไส้พับ พอปปีพุทธศักราช 2534 ไวรัสเข้าตา อักเสบ บวม ต้องปิดตาทั้งสองข้าง ฉะนั้นงานนิพนธ์ของท่านที่ออกมาในช่วงนั้น จึงเป็นงานที่สำเร็จด้วย “หู” (ท่านบอกเอง) เรียบเรียงและตรวจโดยการฟังผู้อื่นอ่านให้

ต่อมาในปีพุทธศักราช 2536 ในช่วงเข้าพรรษาท่านก็ป่วยด้วยสายเสียงอักเสบ แพทย์สั่งห้ามพูด เพราะฉะนั้น ญาติโยมที่ไปเยี่ยมในตอนนั้นคงจำได้ว่า ท่านใช้กระดานแม่เหล็กมาเขียนตอบข้อซักถามและสั่งงาน ซึ่งขณะนั้น อาการของท่านเป็นที่วิตกของญาติโยมเป็นอันมาก มีนายแพทย์บางท่านถึงกับขึ้นไปนอนเฝ้าอาการบนภูเขา ที่สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ด้วยความเป็นห่วง แล้วทุกอย่างก็ผ่านพ้นไปด้วยดี โดยนายแพทย์ผู้ชำนาญได้ให้การรักษาด้วยยา และให้การแนะนำให้ท่านพักผ่อน เป็นการรักษาโดยวิธีธรรมชาติที่ดีที่สุด

นอกจากนั้นยังมีอาการผดผื่นของกรามบนและกรามล่าง ไม่ได้ส่วนกัน ซึ่งเป็นมานานจนในปี พ.ศ.2537 แพทย์ได้ใช้วิธีการเข้าเผือกกราม(ไม่ใช่จัดฟัน) ซึ่งอาการอย่างนี้คุณหมอบอกว่าน้อยคนที่จะเป็น ทั้งหมดที่กล่าวมาเกี่ยวกับโรคร้ายไข้เจ็บต่างๆที่เกิดขึ้นกับท่าน และได้รับการรักษาหายเป็นปกติแล้วนั้น แสดงถึงความอดทนของท่านอย่างสูง คุณท่านไม่ถอยเค็ดรื้อใจสักเท่าไร แต่ก็สนใจในการถวียาจากแพทย์

เรื่องการเจ็บป่วยนี้ท่านบอกว่าเป็นเรื่องธรรมดา และสำหรับโรงพยาบาลท่านคุ้นเคยกันมาก เข้าออกอยู่เป็นประจำตั้งแต่เด็ก การที่เป็นโรคนั้น โรคนี้อยู่บ่อยๆ ก็ถือว่าเป็นประสบการณ์ส่วนตัวไปอีกด้านหนึ่ง สำหรับผู้อื่นเมื่อมีการปรารภกันถึงเรื่องความเจ็บป่วย ท่านจะบอกให้คิดถึงพุทธพจน์ที่ตรัสสอนไว้ ให้ตั้งจิตตั้งใจว่า “ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วยไปด้วย” (ประยุทธ์ ปยุตฺโต - ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม, หน้า 30-32)

สมณะในเพศบรรพชิต

พระพรหมคุณาภรณ์ มีชีวิตอยู่อย่างสมณะ ในเพศบรรพชิต ไม่สะสมทรัพย์และปัจจัยใดๆ ซึ่งเป็นนิสัยของท่าน มีมาตั้งแต่เป็นเด็ก

ท่านเจ้าคุณฯ มีชีวิตอยู่อย่างสมณะในเพศบรรพชิต ไม่สะสมทรัพย์และปัจจัย ซึ่งเป็นมาตั้งแต่เด็ก มีสิ่งใดไม่ว่าจะเป็นของเล่น ของใช้ หรือของรับประทานก็จะแบ่งปันให้น้องและเพื่อน ครั้นสมัยเป็นสามเณร ได้รับถวายสิ่งของปัจจัยหรือเครื่องไทยธรรมจากญาติโยม ก็จะรวบรวมไว้พอได้จำนวนหนึ่งก็จะนำมาแจกให้แก่สามเณรหรือลูกศิษย์ในวัดได้นำไปใช้สอย บางครั้งก็มีการให้จับสลากกันเพื่อความไม่เหลื่อมล้ำ

ท่านจะไม่สะสมไว้เพื่อตนเองเลย ตัวอย่างเช่น ปากกา จะใช้ปากกาลูกเล่นธรรมดา ถ้ามีคนมาถวายปากกาชั้นดีราคาแพง เช่น ปาร์กเกอร์ และครอสส์ ก็จะแจกให้แก่ผู้ที่ต้องใช้ประโยชน์ได้ เช่น ให้เป็นรางวัลแก่นักเรียน เพื่อเป็นกำลังใจและแรงจูงใจในการศึกษาเล่าเรียน

นอกจากนี้ ปัจจัยที่มีผู้นำมาถวายให้ใช้ส่วนตัว ท่านก็จะส่งไปสมทบกับกองทุนหรือมูลนิธิต่างๆ ตลอดจนแจกเป็นทุนการศึกษาให้พระภิกษุและสามเณรที่เรียนดี รวมถึงเด็กยากจนตามโอกาสต่างๆอีกด้วย...(ดังอ้าง, หน้า 40)

เป็นทั้งผู้นำและผู้ให้

พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินทร) ผู้ดำเนินชีวิตอย่างใกล้ชิดกับพระพรหมคุณาภรณ์จนถึงปัจจุบัน กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ว่า เป็นทั้งผู้นำและผู้ให้ โดยได้ยกเหตุการณ์ครั้งหนึ่งเมื่ออยู่วัดพระพิเรนทร์ขึ้นมาเป็นตัวอย่าง

ในคืนวันหนึ่ง ข้าพเจ้ากำลังนั่งแปลบาลี(หนังสือเรียน) อยู่ในกุฏิชั้นล่างใต้ถุนกุฏิพระซึ่งอยู่ใกล้ทางเดินผ่านเข้ากุฏิของท่านเจ้าคุณฯ ท่านเพิ่งกลับมาจากมหาจุฬาฯ เดินผ่านกุฏิของข้าพเจ้าไป ซึ่งตอนนั้นค่อนข้างดึกมากแล้ว เมื่อท่านเจ้าคุณฯ กลับถึงกุฏิแล้ว ท่านได้เดินลงจากกุฏิอีกครั้งพร้อมกับถือกระป๋องนมข้นและโอวัลตินที่ท่านได้รับถวายมา นำมาให้ข้าพเจ้าที่ห้อง และได้สอบถามทักทายด้วยคำพูดที่ประกอบด้วยเมตตาธรรม ข้าพเจ้ารู้สึกซาบซึ้งและประทับใจมาก เป็นภาพติดตามาจนกระทั่งบัดนี้

...เรื่องการให้นั้น ท่านเจ้าคุณฯ ถือปฏิบัติมาโดยตลอด ว่าคุณมีความสุขกับการให้จริงๆ และมีความสุขที่จะให้ด้วย จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่มักจะมีคนขอทานขึ้นกุฏิท่านที่วัดพระพิเรนทร์บ่อย...(ดังอ้าง, หน้า 50)

รวมทั้งเมื่อท่านได้รับกัณฑ์เทศแล้ว ก็มักจะยกกัณฑ์เทศเหล่านั้นให้แก่สถาบันการศึกษา หรือองค์กรการกุศลต่างๆ เพื่อนำไปบำรุงการศึกษา หรือส่งเสริมสนับสนุนการจัดกิจกรรมที่ดีมีประโยชน์ต่อไป

...ท่านเจ้าคุณฯ ได้แสดงปาฐกถาไว้หลายแห่งว่า ความสุขจากการได้การเอานั้นเป็นความสุขแบบแคบๆ ผิวเผิน หยาบๆ นำไปสู่การเบียดเบียนขัดแย้งแย่งชิงกัน ทำให้สังคมวุ่นวายเดือดร้อน แต่ความสุขในระดับที่สูงขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง ก็คือความสุขที่เกิดจากการให้ เมื่อเราให้คนที่ได้รับก็มีความสุข เราเห็นเขามีความสุข เราก็มีความสุขไปด้วย ซึ่งเป็นความสุขแบบประสานความสุขจากการให้นี้เป็นความสุขที่อบอุ่นใจ เป็นความสุขที่ได้รับการพัฒนาสูงขึ้นไป...(ดังอ้าง, หน้า 51-52)

มักน้อย สันโดษ

นอกจากนี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินทร) ยังได้กล่าวถึงความประทับใจในความเป็นผู้มักน้อยสันโดษของพระพรหมคุณาภรณ์ในแง่ของการดำรงชีวิตด้วย

...กุฏิที่อยู่ของท่านเจ้าคุณฯ จะสะอาดเรียบร้อย ภายในห้องมองไปทิศไหนก็มีแต่ตู้หนังสือ หนังสือที่เก็บในตู้ นั้นได้จัดเรียงเป็นระเบียบอย่างสวยงาม ซึ่งท่านเจ้าคุณฯ จะเป็นผู้จัดเอง เมื่อมีใครจะขอยืมหนังสือเล่มใด ท่านสามารถหยิบได้ในเวลาที่รวดเร็ว ถ้ามีใครหยิบฉวยเอาหนังสือในตู้ของท่านไป หรือมีหนังสือเล่มไหนหายไป ท่านจะรู้ ของทุกชิ้นภายในห้องจะถูกจัดวางเรียงเป็นระเบียบเรียบร้อยงดงาม

ท่านเจ้าคุณฯจะเช็ดอุกฤษฏี ตลอดจนซักผ้าเอง ทั้งๆที่ลูกศิษย์ต่างมีความยินดีที่จะทำเพื่อบูชาคุณ แต่ท่านไม่ยอมให้ทำ ท่านจะขอทำเอง เพื่อเป็นการออกกำลังกายไปในตัว

...การดำเนินชีวิตประจำวันของท่านเป็น ไปอย่างเรียบง่าย แม้แต่สถานที่อยู่ก็ไม่ต้องการความโอ้อวด เน้นความร่มรื่นเป็นธรรมชาติ เป็นที่ที่เหมาะสมและเกื้อกูลกับงานการพระศาสนา...(ดังอ้าง, หน้า 55, 64)

ยึดมั่นในหลักการ

พระพรหมคุณาภรณ์ยึดมั่นและพร้อมทำหน้าที่ปกป้องหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา มิให้ถูกบิดเบือนหรือก่อให้เกิดความสับสน ดังกรณีโพธิรักษ์และธรรมกาย เป็นผู้มั่นคงในหลักการมาก

เกี่ยวกับเรื่องนี้พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินสร)กล่าวไว้ในหนังสือ “ชีวิตและผลงาน พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต) และนันทาทัศน์ของนักวิชาการ” (หน้า 59)ว่า

ท่านเจ้าคุณอาจารย์เป็นผู้ที่หนักแน่นและมั่นคงในหลักการมาก ไม่เกรงใจ เวลาเมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองหรือการพระศาสนาอะไรเกิดขึ้น ท่านจะติดตามสถานการณ์ หาข้อมูลจากแหล่งต่างๆ จะสดับตรับฟังเงิบๆ ไม่มีอะไรกระโดดกระดาก และดูกระแสว่าเป็นอย่างไร ถ้าเรื่องไหนชัดเจนอยู่แล้ว หรือญาติโยมตัดสินกันเองได้ ท่านก็จะไม่เข้าไปยุ่งด้วย แต่ถ้ากรณีไหนมากระทบกับหลักการ มีการเบี่ยงเบน ทำให้เกิดความสับสน ท่านก็จะต้องออกมาชี้แจง และรักษาหลักการมิให้เกิดความสับสน แต่ท่านก็ไม่ได้เข้าข้างฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด แต่ยึดหลักสังฆธรรมความจริง ความถูกต้องจึงมาเป็นหลัก

ปฏิบัติธรรมเป็นกิจวัตร

คุณวรเดช อมรรวิพัฒน์ ได้นำเสนอเรื่องราวการปฏิบัติธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์ไว้ว่า ท่านปฏิบัติธรรมในทุกกิจวัตรเป็นปกติ เป็นตัวอย่างที่มีชีวิต

คนทั่วไปมักจะเข้าใจว่า การปฏิบัติธรรมต้องปลีกเว้น ไปอยู่ลำพังในที่สงัดเท่านั้น...

(แต่ตามหลักคำสอน)...การปฏิบัติธรรมที่แท้จริงนั้น ต้องมีอยู่ตลอดเวลา เพราะเราทุกคนมีหน้าที่ต้องดำเนินชีวิตให้ดำรงถูกต้อง...(ซึ่งตามคำอธิบายดังกล่าว) ปรากฏเด่นชัดในทุกปฏิปทาของพระเดชพระคุณ คำพูดและการกระทำ แม้แต่สีหน้า กิริยาอาการ ก็เป็นที่น่าเคารพ น่าเลื่อมใสอย่างยิ่งจากผู้พบเห็น คุณได้ไปด้วยการเจริญสติปัฏฐานทั้ง 4 ทั้งกาย เวทนา จิต และธรรม

เคยมีผู้ถามท่านว่า ท่านปฏิบัติธรรมอย่างไร แค่นี้ พระเดชพระคุณก็ตอบอย่างเรียบง่ายว่าการปฏิบัติธรรมเป็นธรรมดาของพระ

ดังนั้น ชีวิตความเป็นอยู่ของท่านในทุกด้าน จึงเป็นตัวอย่างที่มีชีวิต(Living sample) อย่างดีซึ่งแก่ผู้ได้พบเห็นทราบได้อย่างชัดเจนยิ่งกว่าคำพรรณนาใดๆ

ทั้งนี้ การปฏิบัติตัวของท่านเหมือนกันทั้งค่อน้ำและลับหลัง

กายกรรมและวาจกรรมของพระเดชพระคุณ ค่อน้ำเป็นอย่างไร ลับหลังก็เป็นเช่นนั้น ไม่มี
มาหา เสดสร้าง เพราะเป็นปกติเช่นนั้นของท่านเอง ผู้เขียนเองเคยอยู่รับใช้ใกล้ชิดพระเดชพระคุณใน
เรื่องการทำหนังสือเป็นบางโอกาส และหลายครั้งก็อยู่ทั้งวัน หรือข้ามวัน โดยเฉพาะสมัยที่ท่านอยู่
วัดพระพิเรนทร์ จนกล่าวได้ว่า ได้พบเห็นวงจรชีวิตของท่านทุกช่วงเวลาของวันในต่างกรรม ต่าง
วาระ ตั้งแต่รู้จักท่านในปี พ.ศ. 2512 อย่างผิวเผิน จนต่อมาใกล้ชิด ผู้เขียนยังไม่เคยพบเห็นความ
คะนองกายและวาจาของพระเดชพระคุณเลย (ป.อ. ปยุตฺโต, หน้า 306)

เป็นผู้ใฝ่รู้จริง มุ่งผลสำเร็จสมบูรณ์

คุณลักษณะอีกประการหนึ่งของพระพรหมคุณาภรณ์ ในสาขาคุณวรรค คือ ท่านเป็นผู้ใฝ่
รู้จริงและมุ่งผลสำเร็จสมบูรณ์เสมอ จะรู้อะไรต้องรู้ให้จริง จะทำอะไรต้องทำให้สำเร็จและดีที่สุด

พระเดชพระคุณเป็นตัวอย่างอันดีเยี่ยมของนักสมบูรณ์แบบนิยม(perfectionist) เมื่อ
ท่านจะรู้อะไรต้องรู้ให้จริง กว้างไกลและลึกซึ้ง เช่น เมื่อครั้งจะมีโฆษณาคอมพิวเตอร์วาง ท่านก็
ศึกษาจนรู้เรื่องคอมพิวเตอร์อย่างดี จนผู้ขายตอบปัญหาที่ท่านถามไม่ได้ ต้องไปเรียกผู้จัดการใหญ่
มาตอบปัญหาท่านเอง

เมื่อป่วยเป็นโรคอะไร ท่านก็จะศึกษาความรู้เรื่องโรคนั้นๆ จนเข้าใจชัด ที่สำคัญที่สุด เมื่อ
จะรับเชิญพูดหรือเขียนหัวข้อใดหรือเกี่ยวเนื่องกับสาขาวิชาใด ท่านก็จะค้นคว้าหาความรู้ในเรื่อง
นั้นอย่างดีที่สุด...

เมื่อพระเดชพระคุณตั้งใจจะทำอะไร ก็จะต้องทำให้สำเร็จและดีที่สุด จะเห็นได้ชัดเจนจาก
ผลงานเขียนและบรรยายมากมายที่มีการปรับปรุงให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นอยู่เสมอ เวลาจะพิมพ์หนังสือ
เล่มใดใหม่ ท่านจึงขอโอกาสปรับปรุงใหม่ให้ดียิ่งขึ้น (ดังอ้าง, หน้า 310)

“ชีวิตนี้เพื่องาน งานนี้เพื่อธรรม” “งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข”

คุณวรรคยังได้พูดถึงคุณสมบัติสำคัญประการหนึ่งของพระพรหมคุณาภรณ์ คือความขยัน
ขันแข็ง ทุ่มเทให้กับงานพระศาสนาอย่างไม่มีเงื่อนไขหรือข้อต่อรองใดๆ

ใจที่มุ่งแต่งานของพระเดชพระคุณ จนญาติโยมจำนวนมากเป็นห่วงเป็นใยตลอดมา แต่ท่าน
เองถือเป็นหน้าที่และมีความสุขกับการทำงาน ท่านไม่เคยปล่อยเวลาให้ผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์
เมื่อว่างจากการสงเคราะห์ญาติโยมในเรื่องต่างๆ ที่มาขอความช่วยเหลือที่วัด หรือ โทรศัพท์มา หรือ
นิมนต์ไปนอกวัด ท่านก็จะทำงานเตรียมเขียนหนังสือ เตรียมบรรยาย เป็นปกติเช่นนั้นสม่ำเสมอ

...ท่านมีความสุขทั้งงานสงเคราะห์ญาติโยมและงานหนังสือ เพราะท่านถือว่าชีวิตนี้เพื่องาน และงานนี้ก็เพื่อธรรม อันเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่มหาชน และเพื่อการอนุเคราะห์โลก (ดังอ้าง, หน้า 311)

หากไม่ได้เขียนหนังสือ ก็คงเป็นนักประดิษฐ์

คุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ กล่าวถึงบุคลิกภาพของพระพรหมคุณาภรณ์ว่า หากไม่ได้เขียนหนังสือ ก็คงเป็นนักประดิษฐ์

เป็นที่รู้กันในบรรดาลูกศิษย์ของท่านเจ้าคุณฯว่า งานอดิเรกของท่านก็คือการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ตลอดจนซ่อมแซมสิ่งของที่เสียหายต่างๆด้วยตนเอง เช่น นาฬิกา เครื่องถ่ายเอกสาร วิทยุ เทป หม้อแปลง แม้แต่สายไฟที่กุญแจของท่านที่วัดพระพิเรนทร์ ท่านก็ต่อและเดินสายดัดแปลงเองอยู่เรื่อยๆ

หรือเมื่อพัดลมเพดานพัดแรงเกินไป ท่านก็พันคอตีลใหม่มาทดให้หมุนช้าลง...

ใครไปที่กุญแจของท่าน ก็จะให้เห็นวัสดุแปลกๆ ที่ท่านประดิษฐ์ใช้เอง ส่วนมากเป็นอุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ...

วันหนึ่ง ศิษย์คนหนึ่งเล่าให้ท่านฟังว่า เครื่องชาร์จแบตเตอรี่ที่บ้านเสีย และได้ส่งไปให้ช่างไฟฟ้าดูแล้ว ปรากฏว่าซ่อมไม่ได้ เห็นที่จะต้องทิ้ง

ท่านเจ้าคุณฯบอกว่า “ถ้าจะทิ้งจริงๆ ก็ขออาตมาเถิด”

“ท่านจะเอาไปทำอะไรหรือขอรับ”

“เอามาแกะดู เผื่อมีส่วนใดยังใช้ได้”

ศิษย์ผู้นั้นรู้สึกทึ่งในความเป็นนักประดิษฐ์ของท่านจึงเปรยขึ้นว่า

“ท่านคงจะชอบประดิษฐ์เครื่องไฟฟ้าแน่เลย ในกุญแจก็เห็นมีเครื่องไฟฟ้าประหลาดๆที่เป็น handmade อยู่หลายเครื่อง”

ท่านยิ้มน้อยๆ ตอบว่า “ถ้าอาตมาไม่ได้เขียนหนังสือธรรมะก็คงจะเป็นนักประดิษฐ์”

(ประยุทธ์ ปยุตฺโต - ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม, หน้า 104-105)

เตรียมพร้อมเพื่อปฏิบัติธรรมเสมอ

พระพรหมคุณาภรณ์ปฏิบัติตนแบบจริงจังในธรรมอย่างเสมอต้นเสมอปลาย แม้เมื่อกายป่วยแต่ใจก็ไม่ป่วยตาม เตรียมพร้อมเสมอที่จะทำหน้าที่ต่อไป คุณพนิตาได้เล่าเรื่องท่านองนี้ว่า

ครั้งหนึ่ง ควณฺโฑทั้งสองข้างของท่านเจ้าคุณฯ โคนไวรัสเล่นงาน จนกระทั่งถูกดาคำเป็นแผล เกิดมีรอยดลอก จักษุแพทย์ตรวจรักษาแล้วสั่งให้ท่านเข้าพักรักษาในโรงพยาบาลศิริราช ปิดตาทั้งสองข้างของท่าน ไว้ด้วยผ้าก๊อซ ปิดฝาครอบเป็นโลหะอีกชั้น พวกเราไปเยี่ยมท่านที่โรงพยาบาลก็

ได้ทราบว่า ท่านได้พยายามทำทุกอย่างเหมือนอย่างที่คุณตาปกติ คือ ฉันทะตัวเอง สรงน้ำเอง เดินเอง โดยใช้ไม้เท้า พอพวกเราไปคร่ำครวญว่า สงสารท่านจังเลย ท่านคงลำบากมาก

ท่านฟังแล้วยิ้มน้อยๆเหมือนยามปกติ ไม่มีเค้าของความวิตกกังวลใดๆในสีหน้าแม้แต่สักนิด กล่าวว่

“อาตมาไม่เป็นไรหรอก คิดอยู่แต่ว่า ถ้าต่อไปไม่สามารถมองเห็นได้อีกแล้ว จะใช้ชีวิตอย่างไรไม่ให้เป็นการละคนอื่น ก็เลยหัดไว้เสียแต่ตอนนี้เลย” (ดังอ้าง, หน้า 110)

เริ่มงานด้วยการเขียนบทความตีพิมพ์ในนิตยสาร

เกี่ยวกับเรื่องงานพูดและงานเขียนในระยะแรกของพระพรหมคุณาภรณ์ รองศาสตราจารย์ เสถียรพงษ์ วรรณปก ได้กล่าวถึงในหนังสือ “นันทะทัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก” ตอนหนึ่งว่า

แต่ก่อนงานท่านยังไม่ค่อยเด่นนะ งานยังมีน้อย รู้สึกว่า พุทธธรรม จะเป็นงานชิ้นแรก ที่เป็นชิ้นเป็นอันเป็นเล่ม

สมัยก่อนจะเป็นงานบทความลงในพุทธจักรลงในอะไรต่างๆ จำได้ว่าได้อ่านบทความอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องปริญา ลงในพุทธจักรติดต่อกันมา หลังจากที่ท่านเขียนพุทธธรรมนี้แหละ ก็เลยเขียนแนวคิดอะไรต่อมิอะไรขึ้นมา คนก็สนใจมากขึ้น

งานที่คนอาจนึกไม่ถึงคืองานเรื่องสถาบันสงฆ์กับสังคม เขียนเป็นบทความย่อยลงในวารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์ นำเสนอว่าสถาบันสงฆ์มีประโยชน์แก่สังคมอย่างไร มีคุณค่าแก่สังคมอย่างไร ในขณะที่คนเข่ากันว่า สถาบันสงฆ์รู้สึกว่าจะไม่ค่อยได้มีบทบาทเท่าที่ควร ท่านก็ชี้ให้เห็นว่า จริงๆแล้วทั้งที่ใครๆว่าไม่ได้มีบทบาทเท่าที่ควรนั้นนะ ก็ยังมีคุณค่าอย่างมหาศาลกับสังคมไทย ข้อเขียนเรื่องนี้ทำให้เป็นที่ถกเถียงหรือเป็นที่นำไปวิพากษ์วิจารณ์ นำไปพิจารณามากขึ้น ตอนหลังก็เอามารวมพิมพ์เป็นเล่มใหญ่ ชื่อ สถาบันสงฆ์กับสังคม...

นอกจากนั้นท่านก็ได้รับอาราธนาไปพูด...พูดหลายโอกาส แล้วเอามารวมพิมพ์เป็นเล่ม

ท่านชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของสถาบันสงฆ์ โดยเฉพาะประเด็นที่คนทั่วไปเขามอง เขาจะมองว่าพระสงฆ์ไม่ได้ผลิตอะไรแก่สังคม เอาเปรียบสังคม และมีบุคคลกลุ่มหนึ่งคือผู้ที่เข้ามาบวชเรียนนั้น ไม่ได้ทำอะไร ให้แก่สังคม ก็คือเป็นผู้อาศัยสถาบันสงฆ์เป็นทางผ่าน เป็นทางผ่านพอซุบตัวได้ พอปีกกล้าขาแข็งแล้วก็ออกไป แล้วคนพวกนี้ก็เป็นพวกเอาเปรียบสังคม

ท่านชี้ให้เห็นว่า ถ้ามองแบบแบ่งกลุ่ม ที่ว่าคนนอกวัดกับคนที่มาอาศัยวัดอย่างนี้ ก็อาจจะเห็นและเข้าใจเป็นอย่างนั้น แต่จริงๆแล้วถ้ามองอีกทีหนึ่ง ท่านเหล่านี้เป็นผู้ที่ถูกเอาเปรียบ ถูกสังคมเอาเปรียบ คือเป็นลูกคนยากคนจนตกหล่นจากระบบการศึกษา รัฐเองไม่สามารถที่จะให้ความเสมอภาคทางการศึกษา ไม่ให้การศึกษารวมถึงแก่คนเหล่านี้ เมื่อคนเหล่านี้ไม่มีช่องทางอื่นใดก็ต้องมาอาศัยพระศาสนา เข้ามาบวชเรียน พระศาสนาเองก็เปรียบเสมือนสถานศึกษา สถานที่ให้การศึกษ

ซึ่งท่านก็ให้ตามมีตามเกิด งบประมาณอะไรก็ไม่ค่อยจะได้จากรัฐอะไรทำได้อท่านก็ให้การศึกษาตามมีตามเกิดแก่คนผู้หมดโอกาสทางการศึกษาเหล่านี้

ถ้ามองในแง่นี้สถาบันสงฆ์ก็ได้ช่วยรัฐ อย่างน้อยก็ได้ช่วยให้ลดจำนวนคนอ่านหนังสือไม่ออกให้น้อยลง ในขณะที่รัฐนี้ไม่สามารถให้การศึกษาทั่วถึง ศาสนาก็ช่วยในประเด็นนี้

เก่งภาษาอังกฤษ

ในเรื่องความเก่งทางภาษาอังกฤษ พระพรหมคุณาภรณ์ได้สร้างความประทับใจและประหลาดใจ เมื่อครั้งที่ท่านบรรยายในมหาวิทยาลัยต่างประเทศและเมื่อครั้งแสดงธรรมที่วัดหนองป่าพงแก่พระสงฆ์ชาวต่างประเทศ

ดังที่คุณจำนงค์ ทองประเสริฐ ได้เขียนถึงในหนังสือ “ป.อ. ปยุตฺโต” ตอนหนึ่งว่า

ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) มิใช่จะมีความรอบรู้ในด้านพระศาสนา และการใช้ภาษาไทยที่ถูกต้องลุ่มลึกแต่นุ่มนวลเท่านั้น ในด้านภาษาอังกฤษท่านก็มีความรู้ความสามารถอันสูงยิ่ง ทั้งในด้านภาษาพูดและภาษาเขียน ทั้งๆที่ไม่เคยไปศึกษาในต่างประเทศเลย แต่ก็สามารถไปบรรยายพระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัยต่างๆในสหรัฐอเมริกา เช่น มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด และมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนียเป็นต้น และก็มีใช้บรรยายเพียงครั้งสองครั้ง แต่เป็นการบรรยายตลอดทั้งเทอมเลย ในด้านภาษาเขียนของท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก ที่จะทำให้ท่านผู้อ่านต้องยอมรับในปริชาสามารถของท่าน ก็คือ หนังสือชื่อ “*Thai Buddhism in the Buddhist World*” ที่สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์ เมื่อ พ.ศ.2527

พระชยสาโรภิกขุ พระฝรั่งรูปหนึ่งของวัดป่านานาชาติ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี ได้พูดถึงเรื่องนี้(เมื่อครั้งพระธรรมปิฎกเดินทางไปอบรมพระชาวต่างประเทศที่วัดป่านานาชาติ เดือนมกราคม 2538)ในหนังสือ “นันทาทัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก” ความตอนหนึ่งว่า

ดีมาก โดยปกติพระผู้ใหญ่ไปเทศน์ที่วัด ท่านใช้ภาษาไทยแล้วอาตมาแปลเป็นภาษาอังกฤษ อาตมาเองก็สนุก แต่ทราบว่าผู้ฟังมักจะเหนื่อย เพราะกระต่อนกระแท่น และยากที่จะมีสมาธิตลอด บางองค์ถึงกับรำคาญ

อาตมาทราบว่า ปกติท่านไม่ค่อยชอบพูดภาษาอังกฤษ ถึงแม้ว่าความรู้ทางภาษาอังกฤษของท่านดีมาก ท่านก็ไม่ค่อยได้พูด ซึ่งการอ่านกับการพูดนั้นต่างกัน แต่ปรากฏว่าท่านเทศน์เป็นภาษาอังกฤษอย่างคล่องแคล่วเลย ใช้ภาษาได้ดี คำศัพท์ที่ท่านใช้แต่ละคำเหมาะกับเรื่องที่กำลังอธิบาย เหมือนกับศัพท์แต่ละคำถูกเลือกใช้โดยเฉพาะ พระเณรทุกคนจึงรู้สึกประทับใจ เพราะไม่เคยคาดคิดมาก่อนว่าจะได้ฟังเป็นภาษาอังกฤษ ไม่เคยฟัง

วันแรกท่านพูดนานประมาณ 2 ชั่วโมง พูดภาษาอังกฤษล้วนแล้วตอบปัญหา เวลาพระถามปัญหา บางทีอาจมาต้องแปล เพราะสำเนียงของแต่ละองค์จะมีแปลกๆ เพราะมาจากทั่วโลก แต่ท่านจะตอบเป็นภาษาอังกฤษ ท่านพูดได้ดีมาก

ในเรื่องความชำนาญในการใช้ภาษาอังกฤษของพระพรหมคุณาภรณ์ **คุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ** ได้บรรยายไว้ในหนังสือ “ประยุทธ์ ปยุตฺโต - ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม” (หน้า 125) ว่า

มักจะมีผู้สงสัยอยู่เสมอว่า ท่านเจ้าคุณฯ เรียนภาษาอังกฤษมาจากไหน จึงได้มีความรู้ทางภาษาถึงขั้นได้รับอาราธนาไปสอนวิชาพุทธศาสนาที่มหาวิทยาลัยชั้นนำในสหรัฐฯ ได้ นอกจากนั้นยังได้เขียนหนังสือเป็นภาษาอังกฤษด้วย...

เพื่อตอบข้อสงสัยในเรื่องนี้ ท่านเล่าให้ฟังอย่างไม่ปิดบังว่า ท่านเรียนภาษาอังกฤษด้วยตนเอง โดยเฉพาะไวยากรณ์ท่านจะหาตำรามาอ่านทำความเข้าใจ พอเข้าใจดีแล้ว ท่านก็หาแบบฝึกหัดชนิดที่มีเฉลยมาทดสอบความรู้ของตนเอง

จากนั้นท่านก็หาหนังสือภาษาอังกฤษมาอ่านเพื่อศึกษาค้นคว้า โดยเฉพาะจากพวก *encyclopaedia* ขนาดเล็กๆ พร้อมทั้งค้นหาความหมายของศัพท์ต่างๆ อย่างละเอียด รวมไปถึงวิธีการออกเสียงในพจนานุกรมหลายๆ เล่มเพื่อเปรียบเทียบ และฟังวิทยุคลื่นสั้น VOA เป็นประจำ บางรายการที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ เช่น *Science in the News* ท่านก็จะอัดเทปเก็บไว้เป็นข้อมูล สำหรับอ้างอิงต่อไป

น่านาทศนะ เกี่ยวกับพระพรหมคุณาภรณ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชฯ กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ ในโอกาสที่ท่านได้รับการถวายรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพจากยูเนสโก เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม 2537 ณ พุทธมณฑล ว่าท่านเป็น “เพชรแท้” ของพระพุทธศาสนา ดังความในตอนหนึ่งว่า “อาตมาภายินดี ที่เมืองไทยได้มีพิธีนี้ และยินดีเป็นพิเศษที่ได้มาร่วมพิธีด้วย เพราะเป็นพิธีที่ควรแก่ความชื่นชม โสมนัสอย่างยิ่งของคนไทยทั้งชาติ ผู้มีบุญได้พบพระพุทธศาสนา มีสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นสมเด็จพระบรมครู ที่ทรงมีพุทธบุคลรูปร่างหนึ่งเป็นเพชรแท้ อยู่ในปัจจุบันนี้”

และว่า “ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก หรือชื่อ ท่านเจ้าคุณประยุทธ์ของเรา ท่านเป็นผู้สร้างเกียรติยศชื่อเสียงให้แก่เรา ให้แก่ประเทศชาติของเรา ให้แก่คณะสงฆ์ของเราอย่างมาก ที่จริงก่อนที่องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติจะถวายรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ ท่านเจ้าคุณท่านก็เป็นชื่อเสียงเกียรติยศของคนไทย ของไทย ของพระสงฆ์ไทยอยู่ตลอดมาแล้ว เพราะท่านเป็นคนจริง เป็นพระจริง ผู้ที่รู้จักท่านหรือได้ยินกิตติศัพท์ชื่อเสียงของท่าน นิยมยกย่อง สรรเสริญเป็นอันมาก” (ป.อ. ปยุตฺโต, หน้า 2)

พระไพศาล วิสาโล พระอริยสงฆ์รูปหนึ่งของประเทศไทยได้จําแนกไว้ในหนังสือรวบรวมความเรียงในวาระ 60 ปี พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เรื่อง “พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา” (2542) ว่า พระพรหมคุณาภรณ์(หรือพระธรรมปิฎกในเวลานั้น) เป็น “มหาเถระผู้เป็นประทีปแห่งยุคสมัย” โดยเขียนไว้ในคำปรารภของหนังสือเล่มนั้น ดังนี้

พระธรรมปิฎก เป็นพระมหาเถระที่สำคัญที่สุดรูปหนึ่งของสังคมไทยยุคหลังถึงพุทธกาล อนุปการของท่านต่อวงการพุทธศาสนาของไทยนั้นเป็นสิ่งที่มิอาจปฏิเสธได้ ด้วยท่านไม่เพียงแต่จะเป็นกำลังสำคัญในการฟื้นฟูแก่นธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาให้กลับมาโดดเด่นอีกครั้งเท่านั้น หากยังประมวลข้อธรรมต่างๆ ให้เห็นอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกันอันไปสู่จุดหมายขั้นปรมาตม์ ไขแต่เท่านั้นบรรดาธิบายของท่านยังมีชีวิตชีวาและสัมพันธ์กับความเป็นจริงในปัจจุบัน เอื้อให้ผู้ใฝ่ธรรมสามารถนำคำสอนเหล่านั้นมาใช้ในชีวิตประจำวันและกับสังคมส่วนรวม ให้บังเกิดผลเป็นความดีงามทั้งต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์

ไม่เกินเลยแม้แต่น้อย หากจะเปรียบเทียบกับท่านประคองประทีปแห่งยุค โดยเฉพาะเมื่อคำนึงว่าสังคมไทยในปัจจุบันกำลังถูกรอบงำด้วยความมิดมนแห่งวัตถุนิยม ซึ่งมีลัทธิบริโภคนิยมเป็นพาหะสำคัญ ที่น่าเศร้ายิ่งกว่านั้นก็คือ แม้แต่สังฆมณฑล ก็พลอยถูกความมิดมนปกคลุมไปทุกระดับ ...

ดร. ทวีวัฒน์ ปุณฺณทริภุญชัย ได้กล่าวไว้ในหนังสือต้นฉบับงานวิจัย “จินตนาการสู่ปี 2000 : เมืองไทยในความฝันของนักคิดอาวโส พระธรรมปิฎก” (2539) ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ว่า พระพรหมคุณาภรณ์เป็นพระนักวิชาการผู้แตกฉาน ผู้ซึ่งเชื่อมต่อปัญญาในพุทธศาสนาเข้ากับความก้าวหน้าของวิทยาการแขนงต่างๆ จากตะวันตกได้อย่างดียิ่ง ดังนี้

ภายหลังจากการมรณภาพของพุทธทาสภิกขุ แห่งส่วนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในปี พ.ศ. 2536 แล้ว ดูเหมือนว่าชื่อเสียงและบทบาทของพระธรรมปิฎกจะเด่นชัดยิ่งขึ้น ท่านทั้งสองเปรียบเสมือนเสาหลักแห่งสถาบันพุทธศาสนาของไทย แม้ว่าจะด้วยบทบาทที่แตกต่างกันก็ตาม พุทธทาสภิกขุเป็นนักปราชญ์คนสำคัญ จุดดั่งนาการชนแห่งอินเดียหรือโสเกรตีสแห่งกรีซ ในขณะที่พระธรรมปิฎกเป็นพระนักวิชาการผู้แตกฉาน ผู้ซึ่งเชื่อมต่อปัญญาในพุทธศาสนา เข้ากับความก้าวหน้าของวิทยาการแขนงต่างๆ จากตะวันตกได้อย่างดียิ่ง และในขณะที่พุทธทาสภิกขุ ทำงานอย่างก่อนข้างอิสระจากสถาบันทางอำนาจของคณะสงฆ์ พระธรรมปิฎกกลับทำงานเป็นดั่งมันสมองอันสำคัญ ที่ฝ่ายปกครองของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบันต้องคอยสดับรับฟัง...

อีกทั้งยังได้อ้างถึง ศาสตราจารย์ นายแพทย์ประเวศ วะสี ในคราวกล่าวคำสดุดีในพิธีเชิดชูเกียรติและแสดงมุทิตาจิตแด่พระธรรมปิฎก ในโอกาสที่ได้รับการถวายรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพจากยูเนสโก ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการในนามของรัฐบาลได้จัดขึ้นเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม 2537 ณ พุทธมณฑล โดยยกย่องหนังสือ พุทธธรรม ของท่านว่า “หนังสือพุทธธรรมที่ท่านได้นิพนธ์ไว้ เป็นเพชรน้ำหนึ่งทางปัญญาของโลก มีผู้กล่าวว่า ในทางพระพุทธศาสนามีหนังสือที่ยิ่งใหญ่อยู่ 3 เล่ม คือพระไตรปิฎก คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่รจนาโดยพระพุทธโฆษาจารย์ และหนังสือพุทธธรรมโดยท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก...”

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ศาสตราจารย์ นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “นันททัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก” ว่า “ท่านเจ้าคุณท่านต่างจากองค์อื่นๆ ที่ท่านเป็นพระนักวิชาการอย่างหาตัวจับได้ยาก ผมคิดว่าในประวัติศาสตร์ของคนไทย ท่านเป็นนักวิชาการของชาวพุทธที่เยี่ยมที่สุด... ท่านมีความละเอียดลออ พิถีพิถัน และค้นคว้ามาก ท่านไม่ได้ค้นคว้าจากพระไตรปิฎกเท่านั้น ยังศึกษาเอกสารอื่นๆ วิชาการอื่นๆ แขนงอื่นๆ ด้วย ทำให้มีโลกทัศน์ที่กว้างไกล...”

ศาสตราจารย์ นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้พูดถึงผลงานของพระพรหมคุณาภรณ์ว่า ที่เด่นมากก็คือหนังสือพุทธธรรม โดยกล่าวว่า “ที่จริงงานต่างๆ ของท่านน่าสนใจทุกชิ้น เพราะว่าคุณรู้ท่านมาก ความคิดท่านดี แต่ว่า พุทธธรรมนั้นเป็นการรวบรวมคำสอนของพระพุทธศาสนาให้เป็นระบบ อย่างที่คนในปัจจุบันเข้าใจง่าย เพราะในพระไตรปิฎกก็เป็นระบบอย่างหนึ่ง เป็นระบบของคนโบราณ ที่ต้องอาศัยการท่อง การจดหมวดหมู่ เขาก็เป็นอีกแบบ แต่ท่านเจ้าคุณไปค้นคว้ามาแล้ว ทำให้เป็นระบบแบบสมัยใหม่ มีที่อ้างอิงอะไรพร้อม ผมคิดว่าเป็นหนังสือที่สำคัญที่สุดใน

ประวัติศาสตร์ของคนชาติไทยที่เดียว ในพระพุทธศาสนาด้วยทั้งหมด และทั้งโลกด้วย...นอกจากหนังสือ พุทธธรรมแล้ว ท่านยังมี พจนานุกรมพุทธศาสตร์อะไรๆอีก เป็นการสร้างเครื่องมือไว้ให้คนศึกษาได้ง่าย ถ้าทุกคนต้องไปอ่านพระไตรปิฎกเองก็จะยากมาก ที่นี้ท่านสร้าง พุทธธรรมไว้สร้าง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ถ้าใครอยากศึกษาก็จะง่ายขึ้น พอสร้างแล้วก็ป็นสมบัติของโลก ไม่หายไปไหน”(นันทาทัศนะเกี่ยวกับพระธรรมปิฎก, หน้า 67-74)

คุณสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ พูดถึงพระพรหมคุณาภรณ์ว่า สนใจพระคุณท่านนี้มาตั้งแต่เมื่อยังเป็นสามเณรประยุทธ์ ได้ศึกษาผลงานตลอดจนอาจารย์ของพระคุณท่านด้วยความเคารพเลื่อมใสตลอดมา...ความวิเศษมหัศจรรย์ของพระคุณท่านภิกขุปัญฺฑิตโรปนี มีดังต่อไปนี้คือ

1. วิถีชีวิตทางพรหมจรรย์อันประเสริฐเป็นตัวอย่างที่สาคัญยิ่งต่อความคิดอันเลิศ ซึ่งจะแยกออกจากกันเป็นเสี่ยงๆอย่างฝรั่งหาได้ไม่
2. ท่านรู้ธรรมะของพระพุทธเจ้าอย่างแตกฉานตามแนวแห่งแห่งวิภาษวาท ท่านจึงสามารถจับแก่นธรรมนำมาชี้แจงแสดงได้อย่างอกาลิโก ในขณะที่ผู้ซึ่งรู้ไม่ชัดหรือตีกรอบความคิดไว้แต่ในแวดวงของประเพณีเดิม ย่อมสอนธรรมอย่างน่าเบื่อ หรืออย่างตื้นเขิน เกินกว่าที่จะนำมาเป็นแนวคิดได้ในทางปรัชญาอย่างไทยๆ
3. ท่านรู้เท่าทันสังคัมร่วมสมัย โดยเข้าใจอดีตความเป็นมา ทั้งในแง่ของมิตินิเวศทางประวัติศาสตร์และมิตินิเวศทางสังคมอันสลับซับซ้อนในปัจจุบัน ซึ่งโยงไปถึงนานาชาติด้วย โดยท่านมีมิตินิเวศทางธรรม เป็นตัวกำหนดอยู่ด้วยแล้ว ความไพบูรณ์ทั้งสามมิตินี้ช่วยสร้างสรรค์สติปัญญาอันเป็นสากลให้มีเอกลักษณ์ของไทยเราเองด้วย
4. ท่านรู้ภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย โดยภูมิใจในกระแสนั้นๆอย่างเท่าทัน ไม่ใช่อย่างติดยึดชนิดทวนกระแส หากเป็นไปคานนายแห่งพระไตรลักษณ์
5. ท่านรู้ภาษาอังกฤษอย่างสามารถจับเอาความคิดของฝรั่งมาแยกแยะได้ว่าอะไรควรอะไรไม่ควร โดยไม่เห็นว่าเป็นตัวนำซึ่งเราจะต้องตาม กล่าวคือ ท่านรู้เท่าทันวิธีวิทยา (methodology) และแนวคิดของฝรั่ง แต่ไม่ได้สยบยอมกับแนวคิดนั้นๆดังนักวิชาการทั่วไป แต่ก็ไม่ได้กำริบเลิบบานว่า ไทยจะต้องดีกว่าฝรั่ง แม้พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเองก็ไม่ใช่จะต้องวิเศษกว่านิกายอื่นๆ หากท่านตีกรอบแวดวงของท่านไว้ในทางเถรวาทเป็นหลัก ซึ่งท่านเห็นว่าเพียงพอกับความต้องการ หากรู้จักนำมาประสานและประยุกต์ให้เหมาะสมแก่ยุคนี้ โดยท่านมีความรู้ในทางวิจารณ์ญาณพอที่จะเห็นความอ่อนเปลี้ยแห่งสถาบันพุทธของเราเองด้วย แต่ก็แลเห็นได้ว่าพุทธธรรมมีเนื้อหาสาระอันจะนำมาช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้ โดยท่านนำธรรมะมาประยุกต์อย่างอ่อนน้อมถ่อมตนและอย่างมีมนุษยการ

6. ความคิดและงานเขียนของท่านตีประเด็นไปตรงที่เป้าแห่งทุกขสัง เพื่อกำจัดการทุกข์ทั้งปวง ด้วยความกรุณาเป็นที่ตั้ง ไม่ว่าจะเป็นทุกข์ของปัจเจกบุคคล หรือทุกข์ในทางสังคมอันซับซ้อนซ้อนเงื่อน ซึ่งท่านต้องการหาทางแก้ไขเยียวยาให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ โดยหนทางแห่งพระอริยมรรค หรือกล่าวรวมสรุปได้ว่า ทั้งหมดนี้เป็นไปด้ายนัยแห่งไตรสิกขานั้นเอง
7. ที่สำคัญยิ่งกว่านี้ก็คือตรงที่งานของท่าน เริ่มที่ธรรมฉันทะ ไม่ใช่ที่อามิสหรือการขึ้นใจ ทั้งองค์คุณอื่นๆอีก 3 ประการในอิทธิบาท 4 ยังตามมาเอื้ออำนวยอีกด้วย งานของท่านจึงได้รับความสำเร็จ ดังแสดงฤทธิ์ทางความคิดความอ่านออกมาอย่างน่าสรรเสริญ
8. งานคิดงานเขียนของท่านเป็นไปโดยแทบจะเรียกได้ว่า อย่างปราศจากอคติทั้ง 4 ไม่ว่าจะเป็นเพราะรัก(ฉันทะ) กลัว(ภยะ)เกลียด(โทสะ) หรือหลง(โมหะ)ก็ตาม ท่านมองอะไรๆไปตามสภาพความเป็นจริงอย่างปราศจากการยึดมั่นถือมั่น ชนิดเอาตัวตนเข้าไปจับ(มานะ) เอาทฤษฎีหรืออุดมการณ์เข้าไปจับ(ทิฐิ) งานเขียนของท่านจึงไม่ได้มุ่งไปในทางคิดยึด หรือต้องการส่วนได้ส่วนเสียในทางหนึ่งทางใด(ตัณหา) งานของท่านจึงมุ่งไปที่สภาพอันปราศจากตัวตน หรือการคิดยึดในตัวตน(อนัตตา) แม้จะพยายามให้งานเขียนนั้นๆมีผลถึงบุคคลและสังคม เพื่อให้ปลอดไปจากความยากแค้นลำเค็ญ(ทุกข์) แต่ท่านก็รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงนั้นๆอย่างเท่าทัน (อนิจจัง) นับว่าท่านนำพระไตรลักษณ์มาประยุกต์ใช้ได้อย่างเป็นการกรุยทางนำพวกเราทุกคน ให้อาจหาญในทางสติปัญญา ตามเยี่ยงอย่างท่าน” (ดังอ้าง, หน้า 122-124)

รองศาสตราจารย์ เสถียรพงษ์ วรรณปก กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ ว่า “เป็นผู้สร้างความเข้าใจให้แก่ชาวพุทธทั้งหลาย ให้เข้าใจถึงหลักการพระพุทธศาสนา คำสอนของพระพุทธศาสนาให้ถูกต้อง” (ดังอ้าง, หน้า 147)

รองศาสตราจารย์ ดร. สมคิด ฌานวัจนะ กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ว่า ท่านเป็นกัลยาณมิตรของชาวพุทธ

ตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมา แม้ผู้เขียนจะไม่มีโอกาสได้รับใช้ใกล้ชิดที่ท่านเจ้าคุณตามที่คุณเองปรารถนาก็ตาม ทุกครั้งที่มีโอกาสไปนมัสการท่านเจ้าคุณ เพื่อกราบเรียนถามข้อธรรมะจากท่าน ท่านก็อนุเคราะห์ด้วยเมตตาอย่างดียิ่งไม่เคยเปลี่ยนแปลง จนทำให้ผู้เขียนอดนึกลำพองใจมิได้ว่า ท่านคงเห็นว่าเราเป็นศิษย์กระมัง จึงให้โอกาสแก่เราเป็นพิเศษ แต่เท่าที่สังเกตดูในหลายๆครั้ง แม้ผู้ที่ไปนมัสการท่านจะเป็นคนแปลกหน้า ไม่ว่าจะเป็นสตรีชาวจีนสูงอายุที่อาศัยอยู่ข้างวัดพระพิเรนทร์ หรือเด็กหนุ่มสาวชาวอเมริกันที่เข้ามาทำนุในในประเทศไทย ด้วยศรัทธาในพระพุทธศาสนา ท่านเจ้าคุณก็อนุเคราะห์บุคคลเหล่านั้นอย่างดียิ่ง และอย่างเสมอหน้าเท่าเทียมกัน

หมด ความสว่างแจ่มแจ้งจึงบังเกิดขึ้นในใจของผู้เขียนว่า ท่านเจ้าคุณช่างปฏิบัติตนได้สมกับที่เป็น “ทิศเบื้องบน” โดยแท้ เพราะอนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยสถาน 6 คือ

1. ห้ามปรามจากความชั่ว
2. ให้ตั้งอยู่ในความดี
3. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
4. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
5. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง
6. บอกทางสวรรค์ คือ ทางชีวิตที่มีความสุขความเจริญให้

หากมองในแง่ของชาวพุทธที่ต้องการผู้ชี้แนะแนวทางที่ถูกต้อง ผู้เขียนเชื่อมั่นว่า คงจะไม่เกินเลยความจริงที่จะกล่าวว่า ท่านเจ้าคุณเป็นกัลยาณมิตรของชาวพุทธอย่างแท้จริง (ดังอ้าง, หน้า 190)

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ว่า เพราะเป็นคนศรีประจักษ์ด้วยกัน ได้ยินยิตติศัพท์ถึงความเป็นคนเรียนเก่งของท่าน สอบได้เปรียญธรรม 9 ประโยค ขณะเป็นสามเณร เป็นแรงบันดาลใจสำคัญ ชักนำให้คนบวชเรียนจนได้เปรียญธรรม 9 ประโยค ขณะเป็นสามเณรเช่นเดียวกัน ทั้งได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยค้อมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขณะที่ท่านเป็นรองเลขาธิการและเป็นอาจารย์สอนอยู่ในขณะนั้น และมีความประทับใจในตัวท่านมากมายหลายด้าน

สิ่งที่อาตมาประทับใจในตัวท่านเป็นพิเศษก็คือความสุภาพอ่อนโยนกับทุกคน โดยเฉพาะกับพระเถระผู้ใหญ่ท่านเจ้าคุณจะให้ความเคารพอย่างมาก อาตมาเห็นว่านี่คือลักษณะที่พระสงฆ์รุ่นใหม่ ผู้ได้รับการศึกษาแผนใหม่ควรถือเป็นแบบอย่าง ท่านเจ้าคุณมีความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวภายใน แต่อ่อนโยนภายนอกเป็นอย่างยิ่ง ท่านอ่อนน้อมแก่ใน มั่นคงในหลักการและอุดมการณ์เสมอต้นเสมอปลาย ท่านเป็นบุคคลที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งเร้าหรือแรงกดดัน ดังที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า *man of all seasons* ... และว่า ท่านเป็นแบบอย่างอันดีงามของนักศึกษาที่แท้จริง โดยส่วนตัวท่านเป็นนักศึกษา ท่านศึกษาพุทธธรรมจากพระไตรปิฎกและศาสตร์ต่างๆ ... ท่านมีความรู้ทั้งภาษาบาลีและภาษาอังกฤษ จึงสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลต่างๆ และใช้แหล่งข้อมูลมาประกอบการเขียนและการพูดได้อย่างดี... ตัวท่านเองสงสัยเรื่องอะไรก็จะศึกษาค้นคว้าเรื่องนั้นก่อนที่จะนำไปเผยแพร่ ท่านจึงให้ศิษย์ในต่างประเทศส่งหนังสือวิชาการล่าสุดมาให้ท่านอยู่เสมอ ... (ดังอ้าง, หน้า 13-16)

ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล กล่าวถึงพระพรหมคุณาภรณ์ว่าเป็นผู้นำเอาคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทอันบริสุทธิ์มาเสนอไว้

ผมต้องถือว่าท่านเป็นผู้ที่นำเอาคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทอันบริสุทธิ์มาเสนอไว้ ท่านแสดงไว้เป็นหลักในยุคนี้ และท่านตั้งใจที่จะซื้อตรงต่อพระไตรปิฎกของเถรวาทอย่างเต็มที่เลย ผมคิดว่าท่านยืนอยู่บนจุดยืนอันนี้ ท่านไม่ถอย...ถ้าผู้ใดศึกษาในแนวทางของท่านเจ้าคุณนี้ ก็ต้องยึดเอาคำสอนในพระไตรปิฎกเป็นหลัก...

(เกี่ยวกับหนังสือพุทธธรรม) การที่ท่านเขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นมา ท่านก็นำเอาพระธรรมนี้ มาขยายในแง่มุมที่ท่านประสงค์จะให้ชัดเจนแก่ผู้ศึกษา ได้วางรากฐานไว้ โดยส่วนตัวผมคิดว่างาน อันนี้ ภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า *masterpiece* ท่านคงตั้งใจให้ผลงานนี้เป็นผลงานที่ถาวรอยู่ไป บางครั้งการที่ท่านไปบรรยายอาจเป็นการตอบปัญหาบางประการของยุคสมัย โดยท่านนำเอาหลัก ธรรมะ ซึ่งเราจะพบในหนังสือพุทธธรรมนี้แหละ ไปขยายความตอบปัญหาเฉพาะกรณี...(ดังอ้าง, หน้า 102, 108)

ศาสตราจารย์ สุมณ อมรวิวัฒน์ ได้กล่าวถึงคุณูปการของพระพรหมคุณาภรณ์ต่อการศึกษา ไทย ได้ส่องทางให้นักการศึกษาไทยได้เข้าใจว่า การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ

ดิฉันคิดว่า ในยุครัตนโกสินทร์นี้ หลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ แล้ว ก็มีพระธรรมโกษาจารย์คือท่านพุทธทาสภิกขุ ที่ได้นำพระธรรมคำสั่งสอนมาจัดให้เป็นระบบ ระเบียบ และเสนอแนวคิดอันเฉียบคม และหลังจากพระธรรมโกษาจารย์แล้ว ดิฉันคิดว่าพระธรรม ปิฎก หรือตั้งแต่สมัยที่ท่านเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี พระราชวรมนี และพระเทพเวที ตามลำดับสมณศักดิ์ ท่านได้มีคุณูปการต่อการรื้อปรับระบบการศึกษาไทย ให้นักการศึกษาไทยที่กำลังมกมายอยู่กับ ทฤษฎีของตะวันตกนั้น ได้ตื่นขึ้น รื้อปรับการศึกษาใหม่แล้วจัดการศึกษาบนฐานของ พระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย

ในหนังสือปรัชญาการศึกษาไทยที่ดิฉันได้เคยวิจารณ์หนังสือของท่านสมัยที่ท่านยังอยู่ที่วัด พระพิเรนทร์นั้น ได้ส่องทางให้นักการศึกษาไทยได้เข้าใจว่า การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อทำให้ เข้าถึงอิสรภาพ คือทำให้ชีวิตหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมภายนอกให้มากที่สุด ให้มนุษย์เรียนรู้วิธีการอยู่ร่วมกัน เป็นประโยชน์แก่กัน สร้างสรรค์พัฒนาระบบสังคมที่มีอิสรภาพ... (ดังอ้าง, หน้า 176)

ภาพรวมชีวิตและงาน

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นพระภิกษุชาวไทย ที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ว่ามีความเป็นเลิศทางพระพุทธศาสนา เป็นพระมหาเถระที่สำคัญที่สุดรูปหนึ่งของสังคมไทยในยุคหลังถึงพุทธกาล และเป็นครูประทีปแห่งยุคสมัย หลักธรรมคำสอนของท่านได้มีส่วนเอื้อให้ผู้ใฝ่ธรรมสามารถนำคำสอนเหล่านั้นมาใช้ในชีวิตประจำวันและกับสังคมส่วนรวม ให้บังเกิดผลเป็นความดีงามทั้งต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์

พระพรหมคุณาภรณ์เกิดในครอบครัวพ่อค้าที่ใฝ่ธรรม บิดาเคยบวชเรียนในบวรพระพุทธศาสนา เป็นปัจจัยสำคัญชักนำให้ก้าวเข้าสู่สายทางพุทธธรรม ประกอบกับความเฉลียวฉลาด ใคร่เรียนรู้ศึกษา ท่านจึงสามารถเรียนจบเปรียญธรรม 9 ประโยคตั้งแต่เป็นสามเณร และได้รับพระทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้อุปสมบทในฐานะนาคหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม 2504

ต่อมาในปี 2505 สอบได้ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับ 1 จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในปี 2506 สอบได้วิชาชุดครู พ.ม.

ด้วยจิตใจที่ตั้งมั่น ความศรัทธาในธรรมและชีวิตในบวรพระพุทธศาสนา ตลอดจนนิสัยใฝ่การเรียนรู้ พยายามในการค้นคว้า ปฏิบัติธรรม และเผยแผ่ธรรมของท่าน ทำให้พระพรหมคุณาภรณ์ก้าวหน้าในชีวิตการงานอย่างต่อเนื่อง มีผลงานในรูปของคำบรรยายและข้อเขียนจำนวนมาก โดยเฉพาะคือหนังสือ “พุทธธรรม” อันเป็นหนังสือแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ที่ท่านอุทิศตนรวบรวมเรียบเรียงขึ้นมาด้วยความวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง หนังสือเล่มนี้ได้รับการยกย่องจากนักปราชญ์ บัณฑิต ผู้รู้ในวงการต่างๆว่าเป็น “เพชรน้ำเอก” ทางด้านพระพุทธศาสนาของประเทศไทยและของโลก

ความสามารถและตั้งใจจริงในการทุ่มเทศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ท่านจึงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ หรือยศตำแหน่งในทางพระสูงขึ้นเรื่อยๆเป็นลำดับ จนกระทั่งพระราชทานพระอิสริยยศสมเด็จพระราชาคณะชั้นรองสมเด็จพระพรหมคุณาภรณ์ฯ

พระพรหมคุณาภรณ์ นับเป็นแบบอย่างอันดีเลิศของพระภิกษุผู้ทำงานตามหน้าที่พระอย่างหมั่นเพียร โดยไม่หวังผลตอบแทน ไม่ว่าจะเป็นลาภ สักการะ คำสรรเสริญใดๆ หากแต่มุ่งปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแก่มวลมนุษยชาติทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ

การดำเนินชีวิตของท่านจึงเป็นไปอย่างเรียบง่าย ทั้งในยามที่แข็งแรงและแม้ในยามอาพาธ มีชีวิตสุขได้ด้วยการทำงานเพื่อธรรม

ด้วยการทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาและความเป็นพระดีที่เป็นแบบอย่างอันประเสริฐของพุทธศาสนิกชน ท่านจึงได้รับการยกย่องเชิดชูจากวงการต่างๆอย่างกว้างขวาง ได้รับการประกาศเกียรติคุณและรางวัลมากมาย จากสถาบันและองค์กรต่างๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ รวมทั้งได้รับเชิญไปบรรยายธรรมในมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลกหลายแห่งในสหรัฐอเมริกา

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเป็นพระสงฆ์องค์แรกของโลกที่ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพของยูเนสโก(UNESCO องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ) และได้รับการถวายตำแหน่ง “ตรีปิฎกกาจารย์” หรือเจ้าอาวาสผู้ทรงแตกฉานในพระไตรปิฎกจากสถาบันนวลันทามหาวิหาร ประเทศอินเดีย ซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่งที่สูงกว่าปริญญาเอก โดยทางสถาบันยังไม่เคยมอบให้ใคร นอกจากมหาวิทยาลัยนาถาโบราณที่เคยถวายท่านพระดังช้างท่านนั้น

พระพรหมคุณาภรณ์จึงเป็นพระดีที่น่าศึกษาแบบอย่าง โดยเฉพาะเด็กและเยาวชน ควรหาโอกาสศึกษาทำความเข้าใจในข้อคิดข้อธรรมของท่าน ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในแหล่งความรู้ต่างๆ เช่น ห้องสมุดหรือห้างร้านจำหน่ายหนังสือดีๆ ทั้งในกรุงเทพฯและต่างจังหวัด ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการพัฒนาคุณภาพชีวิต ค้นพบเส้นทางอันประเสริฐที่จะทำให้สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างเป็นสุขอย่างแท้จริง

ภาคผนวก: รางวัลเกียรติคุณ สมณศักดิ์ ตำแหน่งงาน และงานนิพนธ์

ก. ปริญญาคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์

ได้รับปริญญาคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์จากสถาบันการศึกษา ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ดังนี้

1. พุทธศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์ จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ปี พ.ศ.2525)
2. ศิลปศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์(สาขาปรัชญา) จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (ปี พ.ศ. 2529)
3. ศึกษาศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์(สาขาหลักสูตรและการสอน) จากมหาวิทยาลัยศิลปากร (ปี พ.ศ.2529)
4. ศิลปศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์ (ศึกษาศาสตร์การสอน) จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (ปี พ.ศ.2530)
5. อักษรศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ปี พ.ศ.2531)
6. ศิลปศาสตรคุณวุฒิปันจิตกิตติมศักดิ์ (สาขาภาษาศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยมหิดล (ปี พ.ศ. 2532)

7. การศึกษาคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาปรัชญาการศึกษา) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (ปี พ.ศ. 2533)
8. ปรัชญาคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาศึกษาศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง (ปี พ.ศ. 2536)
9. ศีกาสาตรคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (ปี พ.ศ. 2537)
10. ตรีปิฎกาจารย์กิตติมศักดิ์ จากนวนาลันทามหาวิหาร รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย (ปี พ.ศ. 2538)
11. อักษรศาสตรคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (จริยศาสตร์ศึกษา) จากมหาวิทยาลัยมหิดล (ปี พ.ศ. 2538)
12. วิทยาศาสตร์คุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (ปี พ.ศ. 2541)
13. ศาสนศาสตรคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาพุทธศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย (ปี พ.ศ. 2544)
14. ทรุศาสตรคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สาขาพระพุทธศาสนา) จากสถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา (ปี พ.ศ. 2544)
15. ศิลปศาสตรคุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ 2545 (สาขาวิชาการบริหารองค์การ) จากมหาวิทยาลัยศรีปทุม (ปี พ.ศ. 2545)

ข. ประกาศเกียรติคุณและรางวัล

พ.ศ. 2525

1. ได้รับรางวัลประกาศเกียรติคุณ ในฐานะผู้ทำคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ในการฉลอง 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์
2. ได้รับรางวัลวรรณกรรมชั้นที่ 1 ประเภทร้อยแก้ว สำหรับงานนิพนธ์ “พุทธธรรม” จากมูลนิธิธนาการกรุงเทพฯ

พ.ศ. 2532

1. ได้รับพระราชทานโล่รางวัล “มหิดลวราานุสรณ์”
2. ได้รับโล่ผู้ทำคุณประโยชน์ต่อการศึกษาในวาระครบรอบ 20 ปี คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พ.ศ. 2533

ได้รับรางวัลกิตติคุณสัมพันธ์ “สังฆเงิน” สาขาเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พ.ศ. 2537

ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพจากองค์การยูเนสโก (UNESCO Prize for Peace Education)

พ.ศ. 2538

ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิทางวัฒนธรรม จากคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ

นอกจากนั้น พระพรหมคุณาภรณ์ยังได้รับนิมนต์เป็นที่ปรึกษาของมหาวิทยาลัยมหิดล ใน
การสร้างพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ จนกระทั่งสำเร็จสมบูรณ์เป็นฉบับแรกของโลก ทำให้
การศึกษาค้นคว้าหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นไปได้อย่างสะดวกรวดเร็ว และถูกต้อง
แม่นยำ

พ.ศ. 2541

ได้รับรางวัล ทีทีเอฟ อะวอร์ด สาขาสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยา สำหรับผลงานวิชาการ
ดีเด่น (จากหนังสือการพัฒนาที่ยั่งยืน) จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโคโยต้าแห่งประเทศไทย

พ.ศ. 2544

1. ได้รับรางวัล สาโรช บัวศรี ปราชญ์ผู้ทรงศีล จากมหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ
2. ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นศาสตราจารย์พิเศษ มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ค. สมณศักดิ์

พ.ศ. 2512 ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่ พระศรีวิสุทธิโมลี

พ.ศ. 2516 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่ พระราชวรมนี

พ.ศ. 2530 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่ พระเทพเวที

พ.ศ. 2536 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่ พระธรรม

ปิฎก อุดลญาณนายก ปาพจนคิลกนิวัตร ปิฎกบัณฑิต มหาคณิสสร บวรสังฆาราม
คามวาสี

พ.ศ. 2547 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง(ชั้นรอง
สมเด็จพระสังฆราช) ที่ พระพรหมคุณาภรณ์ สุนทรธรรมสาธก ศรีปิฎกปริยัติโกศล วิมลศีลาจาร ศาส
นภารัตนาทร มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี

ง. ตำแหน่งงานบริหาร

เคยดำรงตำแหน่งรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ระหว่างปี พ.ศ. 2507-2517
และเป็นเจ้าอาวาสวัดพระทิวเรณทร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2515-2519

ปัจจุบันเป็นเจ้าอาวาสวัดญาณเวศกวัน ค.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม

จ. งานเผยแพร่ธรรมะ

งานเผยแพร่ธรรมะ/พระพุทธศาสนาของพระพรหมคุณาภรณ์ปรากฏในหลายลักษณะทั้งในด้านการสอน การบรรยาย การปาฐกถา การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และการแสดงธรรมเทศนา

ท่านได้รับอาราธนาไปสอนวิชาการทางพระพุทธศาสนา ณ มหาวิทยาลัยชั้นนำในต่างประเทศหลายครั้ง อาทิ University Museum และ University of Pennsylvania ในปี พ.ศ. 2515; Swarthmore College, Pennsylvania ในปี พ.ศ.2519 และ Harvard University ใน พ.ศ. 2524

ท่านเป็นพระภิกษุไทยที่ได้รับการระบุนำมาแสดงปาฐกถาในที่ประชุมนานาชาติ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศหลายครั้ง เช่น ปาฐกถาในการประชุม The International Conference on Higher Education and the Promotion of Peace เรื่อง Buddhism and Peace ซึ่งจัดขึ้นที่โรงแรมเอเชีย กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 3 ธันวาคม 2529;

บรรยายในการประชุม Buddhistic Knowledge Exchange Programme in Honour of His Majesty the King of Thailand เรื่อง Identity of Buddhism ซึ่งจัดโดยองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก เมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม 2530 ;

ปาฐกถาในการประชุม The Sixth Asian Workshop on Child and Adolescent Development เรื่อง Influence of Western & Asian Thought on Human Culture Development เมื่อวันที่ 11 ธันวาคม 2533;

ได้รับนิมนต์ให้จัดทำสารบรรยายสำคัญ เรื่อง A Buddhist Solution for the Twenty-first Century ในการประชุมสภาศาสนาโลก (Parliament of the World's Religions) ณ นครชิคาโก สหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ 4 กันยายน 2536

ฯลฯ

ฉ. งานนิพนธ์

งานนิพนธ์ของพระพรหมคุณาภรณ์ ในลักษณะตำรา เอกสารทางวิชาการและหนังสืออธิบายธรรมทั่วไป เป็นที่รู้จักแพร่หลายในวงวิชาการ มีจำนวนมากกว่า 250 เรื่อง ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ แบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ดังนี้

1. หลักพุทธธรรม

อาทิเช่น พุทธธรรม : กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม, พจนานุกรมพุทธศาสตร์: ฉบับประมวลศัพท์, ไตรลักษณ์, วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, ทางสายกลาง : ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา, ธรรมเพื่อชีวิตและการพัฒนาวัฒนธรรม, ธรรมะฉบับเรียนลัด, นิพพาน-อนัตตา, ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา, สัมมาทิฏฐิ, สัมมาอาชีวะ, อมฤตพองนา, สัมมาสติในพุทธธรรม,

สาระสำคัญของพุทธธรรม : อริยสัจ 4, หลักสูตรและประมวลการสอนวิชาธรรม, อดีต-อนัตตา ในพระพุทธศาสนา, กรรมตามนัยแห่งพุทธธรรม, กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อเรื่องกรรม, นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่(ชื่อเดิม นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก), สิ่งศักดิ์สิทธิ์เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์, หลักกรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, *Good, Evil and Beyond...Kamma in the Buddha's Teaching; Buddhism, A Layman's Guide to Life; Dependent Origination : The Buddhist Law of Conditionality; English Lessons on Buddhism Book 1,2,3 ; Introduction to Buddhism Book 1,2; Students' Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เป็นต้น

2. พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต

อาทิเช่น เครื่องวัดความเจริญของชาวพุทธ(เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ 1), ชาวพุทธต้องเป็นผู้ตื่น, ทำอย่างไรจะหายโกรธ และการเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, ธรรมกับการพัฒนาชีวิต, ปฏิบัติธรรมให้ออกทาง, พัฒนาตน, ลูอิสภาพด้วยอนิจจัง, สมานธิ : ฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้, หน้าที่กับธรรมสู่หน้าที่เพื่อธรรม, การพัฒนาจริยธรรม, จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, ธรรมบุญชีวิต : พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม, มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ, พุทธศาสนากับการพัฒนา มนุษย์ (หรือ จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร ?), พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21, รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคมเพื่อสังคมไทยร่วมสมัย, สังฆธรรมกับจริยธรรม, สันติภาพเกิดจากอิสรภาพและความสุข, *A Buddhist Solutions for the Twenty-first Century, Freedom : Individual and Social*, ข้อคิดชีวิตทวนกระแส, คู่สร้างคู่สม ชีวิตคู่ในอุดมคติ, ขวนคิด-พินิจธรรม, ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้อันันต์, เตรียมตัวรับพร, ทำอย่างไรจะหายโกรธ, พรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป, มรณาภคา, แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม, *Helping Yourself To Help Others*, ทำงานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข, งานเพื่อความสุขและแก่นสารของชีวิต, ชีวิตกับการทำงาน, ชีวิตนี้เพื่องาน งานนี้เพื่อธรรม, การเกิดเป็นทุกข์ เกิดดีเป็นสุข, ความสุขที่สมบูรณ์, จะสุขแท้ต้องเป็นไท : ต้องสุขเองได้ จึงจะช่วยเหลือโลกให้เป็นสุข, ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร? ความสุข, ชีวิตที่สมบูรณ์, เป็นสุขทุกเวลา, พรที่สัมฤทธิ์แก่ผู้ดำเนินชีวิตที่ดี, ยิ่งก้าวถึงสุข ยิ่งใกล้ถึงธรรม, อยู่ก็สบายตายก็เป็นสุข, ธรรมะสำหรับเยาวชน, ศาสนาและเยาวชน, *Social Dimension of Buddhism in Contemporary Thailand* เป็นต้น

3. การศึกษา

อาทิเช่น การศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย, การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังค่อยพัฒนา, ความมุ่งหมายของวิชาพื้นฐานทั่วไป, ทางสายกลางของการศึกษาไทย, ทางสายอิสรภาพ

ของการศึกษาไทย, ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา : ข้อพิจารณาเกี่ยวกับวิชาพระพุทธศาสนาและจริยศึกษาในหลักสูตรการศึกษาของชาติ, เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, ธรรมกับการศึกษาของไทย, การศึกษาเพื่อสันติภาพ, บทบาทของพระบรมครู, ปรัชญาการศึกษาไทย, พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, พุทธศาสนกับการแนะแนว, เพื่ออนาคตของการศึกษาไทย, มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา, รุ่งอรุณของการศึกษา, หลักการศึกษาในพระพุทธศาสนา, *Buddhism and Education* เป็นต้น

4. วัฒนธรรม

อาทิเช่น กรณียะที่สายใจธรรม, ความรักจากวาเลนไทน์ สู่ความเป็นไทย, ค่านิยมแบบพุทธ, ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย, องค์พระรัฐสีมาคุณากรปิยชาติ, ประเพณี-พิธีพจน, ฝรั่งเจริญเพราะดีนรให้พ้นจากการบีบคั้นของศาสนาคริสต์, พิธีกรรม ใครว่าไม่สำคัญ, ภาษาวรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของโลก, วัฒนธรรมกับการพัฒนา, วัฒนธรรมไทย สู่ยุคเป็นผู้นำและผู้ให้, ศิลปศาสตร์แนวพุทธ, สืบสานวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้ เป็นต้น

5. สังคม

อาทิเช่น กรณีสันติอโศก, กรณีธรรมกาย, กระแสธรรม เพื่อชีวิตและสังคม, คนไทย หลงทางหรือไร, ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ, ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม, ทางออกของสังคมไทย, พุทธบริษัทกับพระธรรมวินัย, พุทธศาสน กับ ชาติไทย, พุทธศาสนากับสังคมไทย, เพื่อความเข้าใจปัญหาพระโพธิรักษ์, การกิจของชาวพุทธรุ่นใหม่ ในสถานการณ์ปัจจุบัน, มองอเมริกา มาแก้ปัญหายไทย, มุมมองสองปราชญ์ : สื่อมวลชนกับการสร้างสรรค์สังคม, เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต, แรงจูงใจในการเขียนกรณีสันติอโศก, ลักษณะสังคมพุทธ, สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา, สนทนารธรรมกับนักคิดชาวพุทธที่สวนโมกข์, อารยธรรมไทย : ทางเลือกออกจากยุคพัฒนา, อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย, *Looking to America to Solve Thailand's Problems* เป็นต้น

6. เศรษฐกิจ การเมือง

อาทิเช่น การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย, ทางออกจากระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำสังคมไทย (ชื่อเดิม เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์), มองให้ลึก นึกให้ไกล : ข้อคิดจากเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม 2535, รัฐกับพระพุทธศาสนา ถึงเวลาชำระล้างหรือยัง, เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, *Buddhist Economics, A middle Way for Market Place* เป็นต้น

7. วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม

อาทิเช่น คนไทยกับป่า, พระกับป่า มีปัญหาอะไร, เทคโนโลยีกับศาสนา, พุทธธรรมกับชีวิตในสังคมเทคโนโลยี, พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์, *Toward Sustainable Science* เป็นต้น

8. การแพทย์และสุขภาพ

อาทิเช่น การทำแท้งในทัศนะของพระพุทธศาสนา, การศึกษาแพทยศาสตร์ในสังคมไทย, จากจิตวิทยา สู่อัตถิภาวนา, โพชนงค์ : พุทธวิธีเสริมสุขภาพ (เล่าเรื่องให้โยมฟัง ชุดที่ 3), รักษาใจยามป่วยไข้, อายุรแพทย์กับปัญหาจริยธรรม เป็นต้น

9. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

อาทิเช่น จารึกอโศก, ตามทางพุทธกิจ, พระพุทธศาสนาในญี่ปุ่น, พุทธศาสนาในเอเชีย, อินเดียแดนเทวดา และการปฏิบัติธรรม, *Thai Buddhism in the Buddhist World* เป็นต้น

10. สถาบันสงฆ์

อาทิเช่น การศึกษาของคณะสงฆ์ : ปัญหาที่รอตงออก, ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์, พระสงฆ์ในสังคมปัจจุบัน, สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย, สถาบันสงฆ์กับสังคมปัจจุบัน เป็นต้น

2. แก่นพุทธธรรม

อารัมภบท : ความเป็นมาของพระไตรปิฎก

สืบเนื่องจากหนังสือ พุทธธรรม เค้นเรื่องอย่างเคร่งครัดตามพระไตรปิฎก จึงขอนำเสนอความเป็นมาของพระไตรปิฎกอย่างกระชับ สำหรับปูทางไปสู่ความเข้าใจในเนื้อหาต่างๆที่จะปรากฏในหนังสือเล่มนี้

ในสมัยพุทธกาล ยังไม่มีการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นมาใช้ คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้รับการจดจำบอกต่อกันมาจากปากต่อปาก

กล่าวกันว่าพระอานนท์ผู้มีความทรงจำเป็นเลิศและอยู่ใกล้ชิดพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้สดับรับฟังหลักธรรมของพระองค์มาก เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ และมีการจัดหมวดหมู่ให้สะดวกต่อการศึกษา ถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังๆ จนกระทั่งปรากฏออกมาในรูป “พระไตรปิฎก”

อันหมายถึงหลักธรรมคำสอนใน “ตะกร้า” 3 ใบ ประกอบด้วย 1. พระวินัยปิฎก 2. พระสุตตันตปิฎก และ 3. พระอภิธรรมปิฎก

พระวินัยปิฎก ประมวลไว้ซึ่งพระพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์

พระสุตตันตปิฎก ประมวลไว้ซึ่งพระพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือพระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆที่ตรัสไว้ในสถานที่และโอกาสต่างๆ อย่างเหมาะสมกับบุคคลผู้ฟังธรรม ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นพุทธวจนะดั้งเดิมของพระพุทธองค์

พระอภิธรรมปิฎก ประมวลไว้ซึ่งพระพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือหลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์

ตามประวัติ หลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพระไตรปิฎกที่ใช้กันอยู่ในประเทศไทย สืบทอดมาทางศรีลังกา ในเครือข่ายของพุทธศาสนาสายเถรวาท ได้เป็นที่ยอมรับของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยยุคพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งภายหลังจากนั้นได้มีการส่งคายนาคให้ไปเป็นระบบสมบูรณ์ เหมาะสำหรับการใช้ศึกษาเล่าเรียนในประเทศไทยอยู่หลายครั้ง ที่สำคัญคือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า รัชกาลที่ 5 ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกจากเดิมเป็นตัวอักษรขอมอยู่ในคัมภีร์ใบลาน ให้เป็นเล่มหนังสือและเป็นตัวอักษรไทย รวม 39 เล่ม

ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้มีการจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ รวม 45 เล่ม ซึ่งเป็นชุดอ้างอิงสำคัญและสมบูรณ์ที่สุดของประเทศไทย ครบจนทุกวันนี้

กำเนิด “พุทธธรรม”

ในปี พ.ศ.2513 พระพรหมคุณาภรณ์ในขณะดำรงสมณศักดิ์พระศรีวิสุทธิโมลี ได้รับหนังสือจากโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ลงนามโดยศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ประธานโครงการฯ ในเวลานั้น อาราธนาให้ท่านเขียนบทความเชิงวิชาการทางด้านพุทธศาสนา เพื่อรวบรวมไว้ในหนังสือ “วรรณไวทยากร” ที่ทางโครงการฯ เตรียมจัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ วันที่ 25 สิงหาคม 2514

ท่านเห็นเป็นโอกาสเหมาะ ในการเผยแพร่หลักการของพระพุทธศาสนา ลงมือประมวลเอาเนื้อหาสาระแห่งคำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าออกมาจากพระไตรปิฎกโดยตรง แล้วเรียบเรียงเนื้อหาขึ้นใหม่อย่างเป็นระบบ สะท้อนความเข้าใจของตนเองในหลักพุทธธรรมที่มีอยู่ทั้งหมดในพระไตรปิฎก

ด้วยความเป็นผู้มุ่งกระทำการทุกอย่างให้เกิดความสมบูรณ์ และด้วยความรู้ลึกซึ้งอย่างเชื่อมโยงไปทั่วทั้งหมดในองค์ธรรม จึงปรากฏออกมาเป็นงานคุณภาพ คือหนังสือ พุทธธรรม หนา 206 หน้า แยกต่างหากจากหนังสือรวมบทความ “วรรณไวทยากร”

เกี่ยวกับเรื่องการจัดพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ครั้งนั้น ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้อธิบายแจ่มแจ้งไว้ในคำนำหนังสือ “วรรณไวทยากร” ว่า

...เรื่องพุทธธรรมของพระศรีวิสุทธิโมลีนั้น เดิมกำหนดรวมไว้ในสาขาวิชาปรัชญา หากแต่พระคุณเจ้าเขียนยาวและลุ่มลึก จนเป็นสาขาวิชาต่างหากได้ จึงเห็นควรแยกมาตีพิมพ์ไว้เป็นเอกเทศ ...

หนังสือ พุทธธรรม แบ่งออกเป็นสองภาค คือ

ภาค 1 มัชฌิมนิเทศนา หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ ประกอบด้วย หัวข้อ 1. ชีวิตคืออะไร (ก. ขันธ์ 5 ข. อายุตนะ 6) 2. ชีวิตเป็นอย่างไร (ไตรลักษณ์) 3. ชีวิตเป็นไปอย่างไร (ปฏิจสงมุปาท-กรรม-อริยสัจ) และ 4. ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร (วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันตินิพพาน)

ภาค 2 มัชฌิมาปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ หรือทางสายกลาง ประกอบด้วยหัวข้อ 5. ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร (มัชฌิมาปฏิบัติ)

เกี่ยวกับความเป็นมาของงานชิ้นนี้ พระธรรมปิฎกได้แจ่มแจ้งไว้ใน “ความนำ” ของหนังสือ พุทธธรรม และในแหล่งต่างๆ พอประมวลได้ว่า ในช่วงนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยังขาดบุคคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจในหลักการพระพุทธศาสนาที่มีความพร้อมจริงๆ กล่าวคือ วงการศาสนาไม่สามารถผลิตบุคคลที่รู้เข้าใจหลักธรรมอย่างแจ่มแจ้ง ชาบซึ่งในคุณค่า และสามารถนำหลักธรรมมาแสดงให้คนปัจจุบันยอมรับได้ทั่วไป ในทำนอง “พระสงฆ์นั่งเทศน์

บนธรรมาสน์ ส่วนญาติโยมก็พากันพนมมือนั่งสัปหงกอยู่กับพื้น” นอกจากพิธีกรรมแล้ว ก็ไม่ได้เรียนรู้เข้าใจในหลักธรรมและการนำหลักธรรมมาปรับใช้แก้ปัญหาในชีวิตจริง

ตัวท่านเองซึ่งใส่ใจในการแสวงหาและศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจในหลักธรรมในพระไตรปิฎกมาโดยตลอด ได้ตระหนักชัดถึงภาระหน้าที่ของคนที่จะต้องนำเสนอหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต่อสังคมไทย เพื่อให้เกิดมรรคผลที่เป็นจริง ดังนั้น เมื่อได้รับอาราธนาจากโครงการตำราฯของสมาคมสังคมศาสตร์ฯให้เขียนบทความ จึงได้ทำการประมวลเรียบเรียงขึ้นมาเป็นหนังสือ พุทธธรรม หนา 206 หน้า แทนที่จะเป็นเพียงบทความชิ้นบางๆ

แต่ท่านก็ออกตัวเป็นนัยๆว่า การทำงานในครั้งนั้น ก็วางตัวเองอยู่ในฐานะ “นักศึกษา” คือประมวลเรียบเรียงขึ้นมาจากการศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจในหลักธรรมของพระศาสนาที่มีอยู่ทั้งหมดในพระไตรปิฎก แม้จะยังไม่ถึงกับรู้รอบอย่างแท้จริง ก็ไม่รีรอที่จะนำเสนอออกมา เพราะหากจะรอให้ตนเอง(ตัวผู้ศึกษาเอง)เข้าถึงความหมายและคุณค่าอย่างเพียงพอเสียก่อน ก็จะเริ่มงานแสดงธรรมแก่ผู้อื่น ก็ดูเหมือนสภาพของโลกเวลานั้นก็บีบคั้นให้รออยู่ไม่ได้ ดังนั้น ท่านจึงสรุปว่า “ทั้งที่ศึกษาอยู่ก็ต้องเป็นผู้แสดงไปด้วย”

อาจกล่าวได้ว่า หนังสือ พุทธธรรม คือจุดเริ่มต้นแห่งการเผยแผ่หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเอาจริงเอาจังตลอดชีวิตของท่าน โดยใช้หลักพุทธธรรมทั้งมวลที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นเป็นเครื่องมือ อธิบายปัญหาและชี้ทางออกให้แก่สังคมไทยและสังคมโลก

โดยในระหว่างนั้น ท่านได้ติดตามทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมโลก แบบ “เกาะติด” และ “เข้าถึง” ทำให้ยิ่งเกิดความเข้าใจลึกซึ้งในหลักพุทธธรรม และสามารถอธิบายที่มาของปัญหาและชี้ทางออกได้อย่างชัดเจน มีผลงานเขียนและบทบรรยายธรรมเกิดขึ้นต่อเนื่องนับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา เป็นที่ชื่นชมโสมนัสของพุทธศาสนิกชนชาวไทยยิ่งนัก

ต่อมา ได้มีการรวบรวมคำเทศนาและปาฐกถาธรรมของท่านตีพิมพ์ออกแจกจ่ายและวางจำหน่ายทั่วไป จนถึงปี พ.ศ.2545 รวมแล้วมีไม่ต่ำกว่าสองร้อยเล่ม (โปรดดูรายละเอียดในหัวข้อ “ภาพรวมชีวิตและงาน”)

อาจกล่าวได้ว่า หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ค่อยๆเชื่อมโยงเข้าเป็นหนึ่งเดียวกันกับตัวท่านเอง แสดงออกทั้งในด้านการอธิบายหลักธรรม และการใช้หลักธรรมชี้้นำการอธิบายสภาพเป็นจริงของปัญหา ที่ดำเนินไปในสังคมประเทศไทย และสังคมโลกโดยรวม เพื่อให้คำตอบอย่างชัดเจนในปัญหาต่างๆของมวลมนุษย์ทั้งในระดับองค์กรรวมและปัจเจกบุคคล

นอกจากนั้น ท่านยังได้ทำการสะสางความสับสนทางความคิดของพุทธศาสนิกชน เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่เด่นเป็นพิเศษก็คือกรรมพระโพธิรักษ์ และกรรมธรรมกาย

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ท่านได้ดำเนินชีวิตตามหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด มีวัตรปฏิบัติทั้งความทั้งในยามตื่นและยามหลับ เป็นที่ชื่นชมโสมนัส เลื่อมใสศรัทธาของ

บุคคลใกล้ชิดครอบครัว และผู้ที่ได้เข้ากราบปรึกษาปัญหาต่างๆตลอดช่วงเวลากว่าทศวรรษที่ผ่านมา

โดยส่วนตัวท่านเอง เห็นว่า คำตอบสุดท้ายที่ครอบคลุมสำหรับปัญหานุญช์ มีอยู่ในพระพุทธานุชาสนาหรือให้แนชดลงไปอีกว่าในพุทธธรรม ซึ่ง “พุทธธรรม” ที่ว่านี้ มิใช่หมายถึงเพียงหนังสือ พุทธธรรม เท่านั้น แต่หมายถึงหลักธรรมทั้งมวลของพระศาสนา

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาหลักธรรมใน พุทธธรรม จึงไม่หยุดอยู่เพียงการจดจำหลักธรรม แต่ต้องสามารถเข้าใจและนำหลักธรรมมาประสานเข้ากับการดำเนินชีวิตที่เป็นจริง ใช้หลักธรรมชี้้นำการคิด การพูด และการประพฤติปฏิบัติตนอย่างเสมอต้นเสมอปลาย

หนังสือ พุทธธรรม ได้รับการสนองตอบเป็นอย่างดีจากวงการสงฆ์และในหมู่พุทธศาสนิกชนทั่วไป เป็น “คู่มือ” ของพระสงฆ์สำหรับการเผยแผ่หลักธรรม และเป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจในหลักพุทธธรรมของผู้ที่สนใจทั่วไปเป็นอย่างดี

บางท่านถึงกับยกย่องว่า หนังสือ พุทธธรรม มีความหมายคู่ “ดวงประทีป” ส่องทาง ที่นำไปสู่การ “นวัตกรรม” ครั้งใหญ่ทางปัญญาในสังคมไทย

ต่อมาในปี พ.ศ.2525 คณะระคมธรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยการประสานงานของศาสตราจารย์ ดร.ระวี ภาวิไล ได้ทำการจัดพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ (1,145 หน้า) ปรากฏว่าได้รับความสนใจจากครู อาจารย์ นิสิตนักศึกษา และสาธุชน เป็นอันมาก ได้มีการตีพิมพ์ซ้ำอีกอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้

“พุทธธรรม”บอกอะไรแก่เรา

พระพรหมคุณาภรณ์เมื่อครั้งครองสมณศักดิ์พระวิสุทธโมลี กำหนดบทบาทตนเองในการนิพนธ์หนังสือ พุทธธรรมว่า มุ่งที่จะนำผู้อ่านไป “เข้าเฝ้า” พระพุทธเจ้าโดยตรง นั่นคือ “ทำหน้าที่เป็นผู้สืบค้นรวบรวมเอาเนื้อหาทั้งหลายของพุทธธรรมมาส่งวางให้แก่ผู้อ่าน” พยายามให้สิ่งที่นำเสนอมีความเป็น “ตัวแท้” พุทธธรรมตามหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามากที่สุดเท่าที่จะทำได้

“ตัวแท้” พุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ใน พุทธธรรม ประกอบด้วย 2 ส่วนที่เชื่อมโยงกัน คือ

1. หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ (มัชฌิมนธรรมเทศนา หรือ ธรรมที่เป็นกลาง)
2. ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ (มัชฌิมาปฏิปทา หรือ ทางสายกลาง)

อีกนัยหนึ่ง หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ เป็นส่วนของ “สัจธรรม” หมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสถานะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั้นเอง ส่วนข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามธรรมชาติ นั้น เป็นส่วนของ “จริยธรรม” หมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์

พระพรหมคุณาภรณ์เห็นว่า การแสดงพุทธธรรม จึงต้องทำไปพร้อมๆ กันทั้งเรื่อง “สัจธรรม” และ “จริยธรรม” คือมุ่งให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร “ตามสถานะที่เป็นจริง” แล้วชี้ให้เห็นถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วยควบคู่กันไป

ทั้งนี้ แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่พระพรหมคุณาภรณ์นำมาแสดงนั้น ได้แก่คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งหลักๆ ก็คือพระไตรปิฎกบาลี โดยได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิม เป็นความหมายแท้จริงมาแสดง

ดังนั้น ในหนังสือ พุทธธรรม จึงเริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ในแง่ของสถานะตามธรรมชาติ ให้เห็นหลักความจริงที่ละเอียดอย่างก่อน แล้วจึงกล่าวถึงความหมายหรือคุณค่าทางด้านการปฏิบัติตามหลักความจริงแต่ละอย่างนั้นว่าจะให้ประโยชน์แก่ตนเองในการดำเนินชีวิตและแก้ไขปัญหาคืออย่างไร

ดังใน “ความนำ” หนังสือ พุทธธรรม-ฉบับปรับปรุงและขยายความในหัวข้อ “ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม” ที่ว่า ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ 2 อย่าง คือ

1. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรม” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น...

2. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมคน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้...

วางในกรอบของ “อริยสัจ 4” ก็คือ นำผู้อ่านเข้าถึง “หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ” ของชีวิต ว่าชีวิตคืออะไร และเป็นอย่างไร (สถานะที่เป็นอยู่ คือ ทุกข์ เป็นอย่างไร) ? ชีวิตเป็นไปอย่างไร (ค้นหาสาเหตุว่า ทำไมจึงเกิดทุกข์ หรือ สมุทัย) ? ชีวิตควรให้เป็นไปอย่างไร (กำหนดเป้าหมายของชีวิต คือความสิ้นทุกข์ หรือ นิโรธ) ? แล้วชี้ถึงทางออกด้วยการปฏิบัติตาม “ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามธรรมชาติ” ว่า ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ? (เพื่อให้ชีวิตสิ้นทุกข์อย่างแท้จริง ซึ่งก็คือ มรรค)

สรุปคือ พุทธธรรม เป็นเครื่องมือให้คนเรา ไปทำความเข้าใจใน “สถานะเป็นจริง” ของชีวิต เข้าถึง “ความจริง” หรือ “สัจธรรม” แห่งชีวิต และวิธีการปฏิบัติตัวที่ถูกต้อง จนกระทั่งสามารถนำตัวเองหลุดพ้นจากความทุกข์ สามารถดำเนินชีวิตสุขได้อย่างแท้จริง

อีกนัยหนึ่ง พุทธธรรมไม่เพียงสอนให้เรารู้และเข้าใจในความเป็นจริงหรือสัจธรรมแห่งชีวิตเท่านั้น แต่ยังบอกเราด้วยว่าจะต้องปฏิบัติตัวอย่างไร เพื่อให้ชีวิตดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้องเป็นสุข และดีงาม ลำพังแค่รู้อย่างเดียวไม่ทำให้ชีวิตดีขึ้นแน่ มีแต่จะต้องลงมือปฏิบัติ คัดแปลงตนเองอย่างจริงจัง จึงจะเกิดผลสำเร็จ ตามที่ตนเองตั้งใจไว้

การปฏิบัติคัดแปลงตนเองจึงเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้รจนาไว้ในตอนหนึ่งของ “ความนำ” ว่า

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาท และกิริยวาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม (วิริยวาท)...การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้...

บอกวิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ

พุทธธรรมไม่เพียงเป็นเครื่องมือสำหรับเราไปทำความเข้าใจในความเป็นจริงอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริง แต่ยังชี้ทางและมอบแผนผังเส้นทางหรือมรรคสำหรับให้เราเดินทางไปสู่จุดหมายคือการพ้นทุกข์อย่างละเอียดทุกขั้นตอน ทั้งด้านนอกและด้านใน เป็นการบอก “วิธีการ” ปฏิบัติให้เราเดินไปสู่จุดหมาย

โดยนัยนี้ พุทธศาสนาก็เป็นศาสนาแห่งการแก้ไข้ปัญหา ได้บอกวิธีแก้้ปัญหาแบบพุทธที่เป็นระบบครบชุดที่สมบูรณ์ยิ่งให้แก่เรา

แต่อะไรคือ ลักษณะสำคัญที่เป็น “หัวใจ” ของวิธีการแก้้ปัญหาแบบพุทธ ?

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ได้นำมาเสนอไว้ในหนังสือพุทธธรรม หัวข้อ “อริยสัจ 4” (หน้า 917) ไว้ดังนี้

... วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ 2 อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหามนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่าเป็นการแก้ปัญหามนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย

ที่ว่าตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลางๆ ไม่จำกัดเฉพาะข้างนอกหรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหามนุษย์โดยมนุษย์เอง ก็จะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและมองหาทางแก้ไปที่บนฟ้าหรือชัดทอด โชกชะตา รวมทั้งให้แก้ด้วยการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ้อนวอนหรือนอนกอยโชคเป็นต้น...

และว่า ...พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือมีคำสอนชั้นศีลเป็นด้านนอก และชั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน ... (โดย) เน้นคำสอนเน้นด้านแก้ปัญหาด้านจิตใจมากกว่าแก้ปัญหาด้านสังคม หรือด้านภายนอก... (ด้วย) เหตุผลสำคัญ คือ

1. โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์ : ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาด้านจิตใจเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วนๆ มากที่สุด คือมนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหาด้านจิตใจเหมือนกัน ถึงจะต่างสังคมหรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญาของมนุษย์ก็ยังคงเป็นอย่างเดิม คือมนุษย์ก็ยังเป็นมนุษย์ ที่มีโลก โกรธ หลง รักสุขเกลียดทุกข์ เป็นต้น อยู่อย่างเดียวกัน ส่วนปัญหาด้านนอกเกี่ยวกับสังคม มีส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังเป็นมนุษย์ก็จะมีลักษณะปัญหาเช่นนั้น แต่ส่วนอื่นๆ นอกจากนั้นเกี่ยวข้องกับปัจจัยอย่างอื่นๆ ในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันไปอย่างมากภายในส่วนรายละเอียดตามกาลและเทศะ

โดยอาศัยความเป็นจริงเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เองและเป็นอย่างที่ควรจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับการแก้ปัญหาด้านในหรือทางจิตปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหาด้านนอก(ด้านคำสอนระดับศีล) ทรงสอนแต่หลักกลางๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การไม่ควรทำร้ายเบียดเบียนกันทั้งทางชีวิตร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งหวงแหน ด้วยกายหรือด้วยวาจา และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นต้น...

2. โดยความเป็นเอกหรือความชำนาญพิเศษ : การแก้ปัญหาด้านนอกหรือทางด้านสังคมนั้น นอกจากขึ้นต่อปัจจัยเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมที่ต่างกันของถิ่นและยุคสมัยแล้ว ยังมีศิลปวิทยาการและระบบการอื่นๆ เอาใจใส่เป็นเจ้าของเรื่องกันอยู่อีกมากมาย แต่ในทางตรงข้าม ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านในทางจิตปัญญาของมนุษย์กลับได้รับความเอาใจใส่จากศิลปวิทยาการทั้งหลาย

น้อยกว่า และเป็นแดนที่ศิลปวิทยาการทั้งหลายเข้าไม่ค่อยถึง พระพุทธศาสนาถือปัญหาในระดับนี้เป็นเรื่องสำคัญที่ควรเอาใจใส่มากด้วย ยิ่งถูกวงการอื่นทอดทิ้ง ก็ยิ่งควรเอาใจใส่มาก และเป็นแดนที่พุทธศาสนาเข้าถึงเป็นพิเศษด้วย

3. โดยความลึกซึ้ง ยาก และเป็นแก่นแท้ของชีวิต : ปัญหาทางจิตปัญญา เป็นเรื่องลึกซึ้งละเอียดอ่อน เข้าใจยากกว่าปัญหาภายนอกทั้งหลายเป็นอันมาก...การมีคำสอนด้านนี้ในอัตราสูงกว่าคำสอนเกี่ยวกับปัญหาภายนอกจึงเป็นเรื่องธรรมดา อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงถือว่าประโยชน์ทางจิตปัญญานี้เป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์ เมื่อเกิดมามีชีวิตแล้ว ก็ควรพยายามให้ได้ให้ถึง ไม่ให้สูญสิ้นชีวิตไปเปล่า และคนก็ไม่ใคร่มองเห็น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงเน้นย้ำมาก ส่วนประโยชน์ด้านภายนอก คนทั้งหลายเข้าไฝ่ปรารถนากันอยู่แล้ว ถึงไม่ไปย้ำเน้น ก็พอแก่การอยู่แล้ว

4. โดยความเนื่องถึงกันแห่งทุกด้านของชีวิต : ในความเป็นจริง ปัญหาของมนุษย์ไม่ว่าด้านนอกหรือด้านในก็กระเทือนถึงกันทั้งหมด และในการแก้ปัญหาแต่ละอย่างไม่ว่าด้านนอกไม่ว่าด้านใน ชีวิตทุกด้านของมนุษย์ก็ต้องเข้าเกี่ยวข้องด้วยทั้งนั้น ยิ่งมาคำนึงว่าชีวิตด้านในของมนุษย์เป็นหลักยืนอยู่ และเป็นพื้นฐานสำคัญอยู่ในส่วนลึก มีอิทธิพลต่อการแก้ปัญหาภายนอกอย่างมาก เช่น เมื่อจิตใจลุ่มหลงมัวเมา ก็มองปัญหาไม่ตรงตามความเป็นจริง เมื่อกระแสความคิดและปัญญาถูกอิทธิพลของอวิชชาคณหาครอบงำ หรือถูกคณหา มานะ ทิฐิ บิดเบือน ชักให้เอนเอียง ก็ไม่อาจพิจารณาปัญหาอย่างถูกต้อง นอกจากแก้ผิดพลาด บางทีอาจขยายปัญหาหรือเพิ่มปัญหาใหม่ขึ้นอีกก็ได้ ดังนั้น การชำระจิตและการทำปัญญาให้บริสุทธิ์ ไม่บิดเบือน ไม่เอนเอียง จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการแก้ปัญหาทุกอย่างทั้งภายนอกและภายในทุกถิ่นทุกสมัย ถ้ามนุษย์แก้ปัญหาไม่ถึงระดับนี้ ก็ไม่มีทางจะแก้ปัญหาแม้แต่ระดับสังคมหรือภายนอกให้ได้ผลแท้จริงได้ ตรงข้าม ถ้าแก้ปัญหาพื้นฐานระดับจิตปัญญานี้ได้ การแก้ปัญหาภายนอกก็จะง่ายขึ้นอย่างมากมาช มนุษย์จะมีความพร้อมในการแก้ปัญหาขึ้นอีกมาก

(นั่นคือ)พุทธศาสนาเน้นการแก้ปัญหาถึงขั้นพื้นฐาน คือ ถึงระดับแห่งจิตปัญญา

ชีวิตคืออะไร ?

ชีวิตในที่นี้ หมายถึงชีวิตของมนุษย์ ของเราๆท่านๆ

ในความรับรู้ทั่วไป ชีวิตก็คือองค์รวมของชีวิต ที่ประกอบด้วยกายและใจ มีจุดเริ่มต้นคือเกิดและจุดสิ้นสุดคือตาย ลักษณะการดำรงอยู่ของชีวิตหนึ่งๆ ดำเนินไปอย่างเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับเวลาและสถานที่เสมอ ปรากฏออกมาเป็นรูปลักษณ์หรือ “แพตเทิร์น” ต่างๆที่เราเรียกว่า “ปรากฏการณ์”

ชีวิตในความหมายทั่วไป จึงเป็นเรื่องของปรากฏการณ์ อยู่ในปริณทลผิววนอกของชีวิต สามารถให้คำตอบให้แก่ชีวิตอย่างผิวเผิน ไม่ลึกซึ้ง ไม่สามารถเข้าถึง “เหตุ” แห่ง “ผล” หรือตัวกำหนดแท้จริงที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ เช่น สามารถบอกได้แต่เพียงว่า คนนั้นเป็นอย่างไร อยู่ในอาการแบบไหน

หรือถ้าพินิจพิเคราะห์ เล็งละเอียดลงไปอีก อาจบอกได้ว่า คนนั้นอยู่ในลักษณะอารมณ์ เช่น โศก ชื่น รื่นเริง หรือทุกข์ สุข เป็นต้น

หรือกระทั่งวิเคราะห์เจาะลึกลงไปอีก รู้ลึกลงไปอีกว่า คนหรือสิ่งนั้น ทุกข์ หรือสุข เพราะเหตุใด คือรู้ถึง “เหตุ” ที่นำมาสู่ “ผล” หรือปรากฏการณ์ที่เป็นอยู่ได้อย่างถูกต้อง ฯลฯ

แต่ทั้งหมดนั้น ก็ยังเป็นเพียงคำตอบเฉพาะเรื่อง เฉพาะสิ่ง เฉพาะคน ยังไม่อาจนำเราไปสู่คำตอบสุดท้ายที่สามารถให้คำตอบ “เบ็ดเสร็จ” แก่ปรากฏการณ์แห่งทุกข์ หรือ สุข หรือไม่ทุกข์ไม่สุข(เฉยๆ) ของมนุษย์เราโดยรวมว่า อะไรคือตัวกำหนดเบื้องต้นที่ทำให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์เหล่านั้น ?

อีกนัยหนึ่ง การรู้จักชีวิตในความหมายทั่วไป ยังไม่อาจให้คำตอบอย่างถ่องแท้เกี่ยวกับชีวิต ยังไม่ทำให้เราเกิดปัญญามากพอที่จะค้นพบคำตอบอันเป็นที่มาของปรากฏการณ์ หรือ “เหตุ” แห่ง “ผล” ต่างๆได้อย่างถูกต้อง ไม่สามารถค้นพบช่องทางการดำเนินชีวิตที่ปลอดทุกข์ และเป็นสุขได้อย่างแท้จริง

พุทธธรรมจะช่วยให้เราเข้าใจชีวิตอย่างลึกซึ้งในระดับ “ธรรม” หรือความเป็นจริงที่ดำรงตามธรรมชาติปราศจากการปรุงแต่ง ค้นพบสาเหตุเบื้องต้นที่ดำรงอยู่ในลักษณะเป็นกฎเกณฑ์ คอยกำหนด กำกับให้คนเรามีชีวิตเป็นไปในทิศทางที่แน่นอน ในรูปของทุกข์หรือสุข จากนั้น ไปปรับชีวิตของตนเองอย่าง “รู้ทัน” ลด ละ หลีก เลี่ยง เหตุปัจจัยที่จะนำชีวิตเข้าสู่มุมอับ สามารถดำเนินชีวิตที่ปลอดทุกข์ และเป็นสุขได้อย่างแท้จริงและอย่างยั่งยืน

คง “กุญแจทอง” คอกลงมาไขประตูไปสู่ชีวิตสุข

ชีวิต ประกอบด้วยชั้น 5

ตามหลักพุทธธรรม ชีวิตในระดับธรรม หรือชีวิตตามสภาพของมันเอง ประกอบด้วย “ชั้น 5” และ ดำรงอยู่ด้วยการสัมพันธ์กับโลกผ่านทางทวารทั้ง 6 (อายตนะภายใน 6)

ตามการอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต)ในหนังสือ พุทธธรรม (ก. ชีวิตตามสภาพของมันเอง, ชั้น 5 ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต, หน้า 15) ชีวิต มีองค์ประกอบ 5 ประการ เรียกว่า “ชั้น 5” หรือส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต ได้แก่ 1. รูป 2. เวทนา 3. สัญญา 4.

สังขาร และ 5. วิญญาณ

รูป ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด นั่นคือ ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆของสสารพลังงานเหล่านั้น

เวทนา ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากการรับรู้จากการสัมผัสหรือผัสสะ 6 ทาง หรือ 6 ทวาร(อายตนะภายใน 6) ประกอบด้วยการผัสสะทางประสาททั้ง 5 คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางกาย กับการผัสสะทางใจ

สัญญา ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมาย ลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์

คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้ และในการอธิบายธรรมทั้งหมดในบทเขียนชุดนี้ หมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้(โดยอาศัยทวารทั้ง 6 หรืออายตนะภายใน 6) ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ(สิ่งหรืออารมณ์ที่เกิดจากการถูกต้องของกาย) และธรรมารมณ์(อารมณ์จากใจ สิ่งที่เกิดในใจ) หรืออายตนะภายนอก 6

สังขาร ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆของจิตที่มีเจตนาเป็นตัวนำ แต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ปรงแปรการตรัสรู้ในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตคัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา(ในที่นี้หมายถึงความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง หรือความวางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย) ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฐิ อิสสา(ความริษยา) มัจฉริยะ(ความตระหนี่) เป็นต้น เรียกรวมน่าๆว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

วิญญาณ ได้แก่ความรู้แจ้งต่ออารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ (อายตนะภายนอก 6) คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ทั้งนี้ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นส่วนประกอบชีวิตที่เป็นนามธรรม รวมเรียกว่า “นามชั้น 5”

อีกนัยหนึ่ง ชีวิตประกอบด้วย รูปชั้น 1 และนามชั้น 4

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่างๆ

ขั้นทั้ง 5 อาศัยซึ่งกันและกัน รูปขั้นเป็นส่วนกาย นามขั้นทั้งสี่เป็นส่วนจิต มีทั้งกายและจิตจึงจะเป็นชีวิต

ชีวิตจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี กายกับจิตจะต้องทำหน้าที่อย่างประสานสอดคล้องกัน นั่นคือกิจกรรมทางจิตใจจะดำเนินไปได้ ก็ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ด้วยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รสและสิ่งต้องกาย ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย

ทั้งนี้ อารมณ์ทั้งห้า (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ) ก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขั้น(รูปขั้น 1) ก็คือเป็นฝ่ายกาย เปรียบเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิตใจ(นามขั้น 4) ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมแห่งชีวิต

ความสัมพันธ์ของนามขั้น 4

กล่าวโดยรวมแล้ว นามขั้น 4 มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและส่งผลอิทธิพลเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เป็น “กระบวนการ” ที่กว้างขวาง ซับซ้อนและลึกซึ้งมาก เป็นที่ให้คุณค่าและความหมายที่แท้จริงแก่ชีวิต (จะสุขหรือทุกข์แค่ไหน อย่างไร)

ตามปกติ กระบวนการหรือการดำเนินไปของความสัมพันธ์ของนามขั้นทั้ง 4 เป็นไปดังนี้

เพราะผัสสะ (ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ซึ่งก็คือ ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์(เวทนา)จึงมี; บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น(สัญญา), เมื่อหมายรู้อารมณ์ใด ก็ย่อมตรึกอารมณ์นั้น(สังขาร)

ตัวอย่าง เช่น นาย ก. ได้ยินเสียงระฆังกังวาน (หู+เสียง+วิญญาณทางหู) รู้สึกสบายหูสบายใจ(เวทนา) จึงหมายรู้ว่าเป็นเสียงไพเราะว่าเป็นเสียงระฆังว่าเป็นเสียงระฆังอันไพเราะ(สัญญา) ชอบใจเสียงนั้น จึงอยากฟังเสียงนั้นอีก จากนั้นได้นำไปสู่ความคิดที่จะให้ได้ฟังเสียงระฆังนั้นอีกด้วยวิธีการต่างๆ เช่นการได้ระฆังใบนั้นมาเป็นของตัวเอง ด้วยวิธีการ ไปซื้อหามา หรือกระทั่งไปลักขโมยเอามา (สังขาร)

พึงสังเกตว่า ในกระบวนการนั้น เวทนามีบทบาทสำคัญมาก เมื่ออารมณ์ใดให้สุขเวทนา สัญญาก็มักกำหนดหมายอารมณ์นั้น(เช่นเสียงระฆังอันไพเราะ) คือจำเอาไว้หรือที่เราเรียกว่า คิดใจ

คือจิตใจในเสียงนั้น ยิ่งให้สุขเวทนามาก ก็จะยิ่งกำหนดหมาย(อารมณ์นั้น)มาก และเป็นแรงผลักดันให้คิดปรุงแต่ง(สังขาร)ในการที่จะกระทำการต่างๆ เพื่อให้ได้สุขเวทนานั้นมากขึ้น

ในกระบวนการนี้ เวทนาเป็นตัวล่อและชักจูง เป็นผู้คอยเสนอข้อมูลวัตถุดิบให้อาหรือไม้อาหรือหลีกเลี่ยงอะไร สัญญาเป็นผู้สะสมเก็บข้อมูลหรือวัตถุดิบ สังขารทำหน้าที่นำข้อมูลวัตถุดิบเหล่านั้นไปใช้ปรุงแต่งเตรียมสำหรับกระทำการต่อไป ส่วนวิญญาณเป็นเหมือนเจ้าของงาน ใครทำอะไรคอยรับรู้ไปหมด เป็นทั้งผู้เปิดโอกาสให้มีการทำงานและเป็นผู้รับผลของการทำงาน

อุปาทานขันธ 5 คือที่มาแห่งทุกข์

ภายหลังจากทำความเข้าใจในเรื่อง ขันธ 5 และความสัมพันธ์กันของขันธ 5 เราก็พอจะเริ่มมองเห็น “ที่มา” หรือเหตุแห่งความทุกข์ และช่องทางที่จะลดทุกข์-เพิ่มสุขให้แก่ชีวิต นั่นคือ เมื่อใดที่เราตกอยู่ในอิทธิพลของเวทนา เกิดความชอบในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และจดจำความชอบชนิดตรึงติดอยู่ในใจ ไม่ยอมปล่อยวาง ก็จะหมกมุ่นอยู่กับการหาทางที่จะเอาสิ่งที่ตนชอบมาเป็นของตนให้ได้

การยึดติด ไม่ปล่อยวาง(อุปาทาน) และการหมกมุ่น ย้อนนำไปสู่ความเป็นทุกข์ และยังเมื่อสิ่งที่ตนยึดติด คิดว่าจะต้องเอามาเป็นของตนนั้นมีอันเป็นไป ต้องหลุดลอยไป หรือกระทั่งตกไปเป็นของคนอื่น ก็วยังทุกข์หนักเข้าไปอีก

จึงพอสรุปได้เป็นเบื้องต้นว่า อุปาทานขันธ 5 หรือการยึดติดในขันธ 5 เป็นที่มาแห่งทุกข์ ทำให้ชีวิตเป็นทุกข์ เป็นชีวิตที่มีปัญหา

การดำรงอยู่โดยสัมพันธ์กับโลก ผ่านทวารทั้ง 6

คงไม่ผิดหรือหากเราจะบอกว่า การดำรงอยู่ของชีวิตในรูปขันธ 5 ดำเนินไปในรูปของกระบวนการรับรู้ และการปฏิบัติตัวต่อโลกตามการรับรู้ของตน เช่น พอเรารู้สึกตัวตื่นขึ้นมา กระบวนการรับรู้ก็ทำงาน ทั้งตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิดความรู้สึกลึกซึ้งคิดต่าง ๆ นานา ตามขั้นตอนการทำงานของขันธ 5 แล้วก็แสดงออกหรือปฏิบัติตน ทั้งทางกาย วาจา และใจ โดยมีโลกภายนอกเป็นเป้าหมาย

องค์ประกอบของกระบวนการรับรู้ มีอยู่สองส่วนสำคัญคือ ตัวเรากับโลกภายนอกตัวเรา ซึ่งก็คือสภาพแวดล้อมที่เราใช้ชีวิตอยู่

ตัวเราเปรียบเป็นเครื่องรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง 6 (อายตนะภายนอก 6) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วปรากฏแก่เราในอาการต่างๆ ที่เรียกว่า อารมณ์ 6 (อายตนะภายใน 6) คือ รูป เสียง กลิ่น

รส โภญฐัพพะ(อารมณ์หรือสิ่งอันมาจากการถูกต้องด้วยกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ฯลฯ) และ
ธรรมารมณ์(อารมณ์จากใจ สิ่งที่ไม่นึกคิด)

ส่วนโลกภายนอกเปรียบเป็นสิ่งรองรับการปฏิบัติ(ต่อจากกระบวนการรับรู้)ของเรา ทั้ง
ทางกาย วาจา และใจ

นี่คือลักษณะของ “ชีวิต” ตามความหมายของมนุษย์ คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก

ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ได้มีการอธิบายไว้ในหนังสือ พุทธธรรม(ในหัวข้อ ข. ชีวิต ตาม
ความหมายของมนุษย์ และโดยสัมพันธ์กับโลก, อยตนะ 6 แคนรับรู้และเสพเสวยโลก, หน้า 33) ว่า
ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิต โดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็นสองภาค แต่ละภาคมีระบบ
การทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า “ทวาร” (ประตู
ช่องทาง) ดังนี้

1. ภาครับรู้และเสพเสวยโลก อาศัยทวารทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และ
เสพเสวยโลก ซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆที่เรียกว่า อารมณ์ 6 คือ รูป เสียง
กลิ่น รส โภญฐัพพะ และธรรมารมณ์

(หมายเหตุ : “ทวาร” ในที่นี้ เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของกระบวนการของ
ชีวิต ท่านมักนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า “อายตนะ” ซึ่งแปลว่า ทางรับรู้ แคนรับรู้หรือแคนเชื่อมต่อให้
เกิดความรู้)

2. ภาคแสดงออกหรือการกระทำต่อโลก อาศัยทวาร 3 คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิตวาร
มโนทวาร) สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม
วจีกรรม มโนกรรม)

ทั้งนี้ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ จัดอยู่ในส่วนของ ขั้น 4 คือสังขารขั้น โดย
สังขารต่างๆในสังขารขั้น ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็นฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลางๆ
บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการ (ทางกาย วาจา ใจ ในรูปของการทำ การพูด การคิด)โดยมี
เจตนาเป็นตัวนำหรือผู้ชักจูงให้ปฏิบัติการ เกิดเป็น “กรรม” ในรูป กายกรรม วจีกรรม และ
มโนกรรม

อีกนัยหนึ่ง กรรมมีเจตนาเป็นหัวหน้า เป็นตัวนำร่อง โดยเจตนาเป็นผลมาจากสังขารปรุง
แต่งอีกที

การเกิดขึ้นของการรับรู้

การรับรู้นำไปสู่การเกิด “กรรม” (กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม) หรือการคิด การพูด การ
กระทำ ซึ่งจะดี เลว หรือกลางๆ ไม่ดีไม่เลวอย่างไร แต่ไหนเพียงไร ก็ขึ้นกับเจตนาที่เป็นผลมาจาก
การปรุงแต่งของจิตในสังขารขั้น

การรับรู้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายว่า การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบสามอย่างคือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ (พุทธธรรม, หน้า 33)

เขียนให้เป็นสูตรง่ายๆดังนี้

อายตนะภายใน 6 (ทางรับรู้) + อารมณ์หรืออายตนะภายนอก 6 (สิ่งที่ถูกรู้) + วิญญาณ (ความรู้แจ้งต่ออารมณ์) = ผัสสะ(การรับรู้)

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการของชีวิตก็ดำเนินต่อไป เริ่มตั้งแต่ความรู้สึก(เวทนา ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆ)ต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น การกำหนดในเวทนาที่เกิดขึ้น(สัญญา) และการนำสัญญานั้นไปคิดปรุงแต่ง(สังขาร) ตลอดจนการแสดงออกต่างๆที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

เขียนให้เป็นสูตรง่ายๆดังนี้

ผัสสะ → เวทนา → สัญญา → สังขาร →

กระบวนการแบบสังสารวัฏ กับ กระบวนการแบบวิวิธัญ

ในกระบวนการของชีวิตภายหลังกระบวนการรับรู้(ผัสสะ) มีความเป็นไปได้สองทาง โดยมีจุดแยกตัวที่เวทนาหรือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา

อีกนัยหนึ่ง กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างกระบวนการที่จะนำไปสู่ทุกข์หรือปลอดทุกข์ ได้แก่ กระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือ กระบวนการแบบวิวิธัญ (กระบวนการญาณทัศนะ)

กระบวนการแบบสังสารวัฏ มีเวทนาเป็นปัจจัยตัวเอกที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวคือ มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไรและทำการอย่างไร ก็เพราะเวทนา (ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆ) และเพื่อเวทนา (จะได้ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆยิ่งขึ้น) หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา เป็นกระบวนการที่มุ่งสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลก

ตัวอย่างเช่น เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสบายขึ้นใจ(เวทนา) ก็อยากได้(ตัณหา) เมื่ออยากได้ก็คิดใจหว่านจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น(อุปาทาน) ค้างใจอยู่ ไม่อาจวางลงได้ (ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ได้ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว) จากนั้น ก็เกิดความครุ่นคิดสร้างภาพต่างๆที่จะให้ตนอยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุข

เวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่ง(สังขาร)สร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่ง อารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่างๆทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการเพื่อจะได้ เวทนา(รู้สึก)ที่ชอบใจนั้นยิ่งๆขึ้นไปอีก บังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนแรงสูง ที่เป็นผลเสกสรรค์ ของมนุษย์ตัวเราเอง แล้วหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่อีก กลายเป็นสังสารวัฏวนอยู่อย่าง นั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศจนอย่างอื่นที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นต่อไปอีก

กระบวนธรรมแบบวิวิธน์ เป็น “กระบวนการญาณทัศนะ” ที่ตรงกันข้ามกับกระบวน ธรรมแบบสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง เป็นหนทางการแก้ปัญหาชีวิตด้วยปัญญารู้แจ้ง เป็นเรื่องของความพ้นทุกข์ (นิโรธ) และหนทางแห่งการพ้นทุกข์(มรรค) ซึ่งจะมีการแจกแจงอย่างละเอียดในบทที่ว่าด้วย “ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร” และ “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร”

เขียนให้เป็นสูตรง่ายๆดังนี้

ผัสสะ→เวทนา →กระบวนธรรมแบบสังสารวัฏ
→กระบวนธรรมแบบวิวิธน์

กล่าวได้ว่า กระบวนธรรมที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม ระหว่าง ความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระกับการหมกติด หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง กระบวนธรรมที่สืบต่อจากผัสสะ(การรับรู้)ของคนเรา มีโอกาสที่จะพัฒนาไป เป็นแบบดีและแบบเลวเสมอ ยังผลให้เราคิด พุค หรือกระทำการที่แตกต่างออกไป เป็นดีหรือไม่ดี สร้างสรรค์หรือทำลาย เป็นต้น

แต่ละ ผลของการปฏิบัติ(กรรม) ย่อมจะนำมาซึ่งความทุกข์ ความสุข สนองรับกันเป็น ทอดๆต่อไป

ความรู้ในเรื่องกระบวนธรรมทั้งสองแบบนี้ จะช่วยให้เรามีสติ กำหนดเจตนารมณ์ไว้ได้ ตั้งแต่เริ่มต้น ในการที่จะชักนำตนเองพัฒนาไปตามกระบวนธรรมแบบวิวิธน์ ไม่ตกไปอยู่ใน กระบวนธรรมแบบสังสารวัฏ

คือรู้ว่าคนควรจะเริ่มค้น ณ จุดใด ตรงไหน ในการพัฒนาชีวิตให้เป็นไปในทางที่ดี ที่ ถูกต้อง ซึ่งจะสามารถบรรลุสู่เป้าหมายของการดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุข ไม่เป็นทุกข์ อย่างแท้จริง

ชีวิตเป็นอย่างไร ?

เมื่อเราได้ทำความเข้าใจในเรื่องชีวิตคืออะไร รู้เป็นเบื้องต้นแล้วว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น 5 และดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์กับโลก โดยการทำงานขององค์ประกอบต่างๆของชีวิต ที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน สืบเนื่องและอิงอาศัยในกันและกัน ต่างเป็นปัจจัยในการเกิดขึ้นและดับไปของกันและกัน ไม่มีส่วนไหนที่แยกคนออกมา และดำรงอยู่ได้อย่างเป็นอิสระ

โดยภาพรวม เราจึงพอมองเห็นว่า ลักษณะการดำรงอยู่ของชีวิต ก็คือการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอย่างสัมพันธ์สืบเนื่องซึ่งกันและกันขององค์ประกอบของชีวิต ขับเคลื่อนชีวิตโดยรวมให้เป็นไปในทิศทางที่แน่นอนในท่ามกลางการสัมพันธ์กับโลก

อีกนัยหนึ่ง ชีวิตเปลี่ยนแปลงตัวเองอย่างไม่หยุดยั้ง ในรูปของ “กระแส” โดยส่วนประกอบต่างๆล้วนแต่เป็นปัจจัยของการดำรงอยู่ซึ่งกันและกัน มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อยๆ ไม่มีตัวตน ไม่เป็นอิสระไม่เที่ยงแท้ และไม่อยู่คงที่แต่ประการใด

ลักษณะความเป็นไปต่างๆทั้งหมดของชีวิตนี้ เป็นไปตามธรรมชาติ หรือตามกฎธรรมชาติ ซึ่งกฎธรรมชาติที่ว่านี้ เป็น “ธรรมชาติ” คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา หรือภาวะที่ดำรงอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วนำมาเปิดเผยแก่ชาวโลก

ทั้งนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นำกฎธรรมชาติที่ว่านี้ มาแจกแจงเป็นสองหลักธรรมใหญ่ คือ ไตรลักษณ์(ชีวิตเป็นอย่างไร)และปฏิจจสมุปบาท(ชีวิตเป็นไปอย่างไร) โดยพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)ได้ทำการอธิบายถึงลักษณะของหลักธรรมใหญ่ทั้งสองไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า 67)ว่า “ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์”

เมื่อทำความเข้าใจในหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์กับปฏิจจสมุปบาทอย่างถ่องแท้แล้ว ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจในธรรมชาติ และความเป็นธรรมชาติของชีวิต รู้ว่าตนเองดำรงอยู่อย่างไร ในลักษณะไหน และเป็นไปอย่างไร จากนั้นไปศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมว่า ชีวิตควรจะเป็นอย่างไร และควรจะทำชีวิตให้เป็นไปตามนั้นได้อย่างไร ก็จะทำให้เราสามารถพัฒนาชีวิตไปตามแนวทางที่ถูกต้อง

อนึ่ง สืบเนื่องจากสิ่งทั้งหลาย รวมทั้งชีวิตของมนุษย์ดำรงอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆอันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึง

เป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง แสดงถึงความบกพร่องในไม่สมบูรณ์ในตัว ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัวเอง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง หรือมีตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ ดังนั้น สำหรับมนุษย์หรือสัตว์บุคคล ผู้ประกอบด้วยชั้น 5 เท่านั้น และชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด

ในที่นี้ ทุกข์ หมายถึงสภาพที่ทนอยู่ได้ยาก สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง ตามกฎธรรมชาติที่ดำเนินไปในรูปของกระแส

การที่เราเข้าไปยึดติดอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ในชั้นใดชั้นหนึ่ง จึงเป็นทุกข์เสมอ

สรุปคือ คนเราไม่สามารถยึดกุมอะไรไว้ได้ มีแต่ต้องปรับคนให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ ทำตัวให้เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติอย่างแท้จริง ไม่ยึดติดสิ่งใดในตัวตน ทั้งที่เป็นรูปขันธ์และนามขันธ์

ไตรลักษณ์

ลักษณะการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งในธรรมชาติ หรือลักษณะความเป็นไปของชีวิต หลักๆ แล้วจะดำเนินไปในสามแบบ หรือเรียกว่า “ไตรลักษณ์”

ความหมายของไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ที่ดำรงอยู่อย่างเป็นธรรมชาติ หมายถึง

1. ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป (อนิจจตา)
2. ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว อันเนื่องจากปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นอย่างนี้เปลี่ยนแปลงไป ไม่คงอยู่ในสภาพเดิมๆ หรือภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่อาจสนองความอยากได้อย่างแท้จริง หรือไม่สามารถให้ความพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยค้นหา หรือก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยค้นหาอุปาทาน (ทุกข์ตา)
3. ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งของมันเอง (อนัตตตา)

กล่าวโดยรวมก็คือ สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบไปด้วยปัจจัยต่างๆกันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง

เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์ในตัว

และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัวเอง มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยชั้น 5 เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีก จากนั้นหันมาแยกชั้น 5 ออกพิจารณาแต่ละอย่างก็จะเห็นว่า ชั้นทุกชั้นไม่เที่ยง เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด(เป็นทุกข์) เมื่อเป็นทุกข์ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง

สังขตธรรม กับ อสังขตธรรม

สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่างๆนั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้ว หาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่ยั่งยืนอยู่คงที่เรียกชื่อกันอย่างว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการ คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย (คำว่า “สังขาร” ในที่นี้ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประคามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม)หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ที่เกิดจากองค์ประกอบต่างๆมาประชุมหรือรวมกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างๆล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกว่าเป็นกระบวนการหนึ่งๆ และระหว่างกระบวนการธรรมต่างกระบวนการทั้งหลาย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่างๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์กันเป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อยๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่างๆ ทั้งนี้ จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องที่สามารถเสร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการโดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่าเป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่สืบความเป็นไปตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของคนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์คลับันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

กระบวนการหรือกระบวนการแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ซึ่งความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็ทำให้เป็นความปรารถนาของตัวคน ไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งของกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จ (ไม่สำเร็จตามความปรารถนาในทันทีทันใด) มันจะทำให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นต่อไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง สรุป คือ

1. สังขตธรรม หรือ สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง (อนิจจตา) และ เป็นทุกข์ (ทุกขตา)
2. ธรรมธรรมทั้งหลายทั้งปวง(สังขตธรรม และ อสังขตธรรม) เป็นอนัตตา (อนัตตตา)

ทั้งนี้ “สังขตธรรม” หมายถึง ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสร้างขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบกันเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สังขาร” —สภาวะทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็น โลภะและโลภุตตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลางๆ ทั้งหมด เว้นแต่ นิพพาน

ส่วน “อสังขตธรรม” หมายถึง ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิสังขาร” — สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี(ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด(เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย(ที่จะให้เป็นอย่างนั้น)หมด มันก็ดับ(จากสภาพอย่างนั้น) มันหาฟังเสียงเราอ่อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไรๆ(อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งสิ้น

อนึ่ง อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นี้ เมื่ออธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทอีกที ก็จะมีความแจ่มชัดยิ่งขึ้น

นั่นคือ ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรม(สังขตธรรม)ทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ตัวคนต่างหากจากกระบวนการ ไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม

ความหลงผิดใน “ตัวตน”

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว้เขวและหลงผิดกันมากอย่างหนึ่ง ก็คือความรู้สึกที่ว่า มีตัวผู้คิดต่างหากจากความคิด(= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจหรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้แสวงเวทนา ต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรมหรือต่างหากจากการกระทำ ซึ่ง

ความรู้สึกในตัวคน(อัตตาหรืออาตมัน)ที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชน โดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาว ลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตนเอง เช่นประโยคที่ว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี”

มีคำถามกับพระพุทธเจ้ามาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล ท่านองว่า “ใครหนอผัสสะ(ใครรับรู้) ? ใครสวเวทนา ? ใครอยาก ? ใครยึด ?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้ ? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา ? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด ?

อธิบายได้ว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากปรารถนาที่ดี การสวเวทณาก็ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันทิ ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการธรรมนั้นฉันทิ และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด(คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบต่อกันอยู่ในกระบวนการเดียวกัน

ว่าที่จริงแล้ว ความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พูดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นเพียงขณะหนึ่งในกระบวนการคิดเท่านั้นเอง

การที่เกิดความหลงผิด(คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด(เป็นอัตตาหรืออาตมัน ดำรงอยู่ต่างหากจากกระบวนการธรรม) ก็เพราะไม่รู้จักแยกแยะองค์ประกอบต่างๆที่สัมพันธ์สืบต่อกันอยู่ในกระบวนการ และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปในแต่ละขณะๆ ว่าในขณะที่กำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะที่กำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะที่กำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา

แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกันที่อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์(ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความหลงผิดนี้ สืบเนื่องจาก “ทิฐิ” หรือการยึดถือเอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา...เราไม่มีอัตตา...ซึ่งก็คือการยึดติดในความมีตัวตน(อัตตา)และการยึดติดในความไม่มีตัวตน(อนัตตา) โดย “ตัวตน” หรือผู้คิดผู้ยึดซ่อนอยู่ต่างหากจากกระบวนการ

ในความจริงของกระบวนการธรรม ความยึดถือในตัวตนนั้นจะก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้นเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนการธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการธรรมได้ แต่เป็นปัจจัยฝ่ายอกุศล คือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาหรือความไม่รู้ตามจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางกั้นกระแส คือทั้งไม่แก้ไขเหตุปัจจัย และก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย คือ

ในด้านหนึ่ง จะก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนธรรม จนออกมาเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่าทุกข์เวทนา ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติ ถือนั่นตัวตนที่สมมติขึ้นอย่างจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระทั่งเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือนั้นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนธรรมนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างใดก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือนั้น

ในอีกด้านหนึ่ง ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่า กิเลส ขึ้นในกระบวนธรรมตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ *ตัณหา* คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแสหาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอ *มานะ* คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ใฝ่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ *ทิฐิ* คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือนั่นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือนั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนแต่เป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือนั่นตัวตนอย่างจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือนั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่า นี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน กรองชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้เท่าทันสมมติและทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แพร่หลายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดใน “ตัวตน” และ “รู้ตัวตน”

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคนให้เข้าไปติด ก็คือ การเล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่งไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือนั่นในตัวตนว่าเป็นจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์ บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มีสิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตน ดวงชีวะ อาตมันหรืออัตตา (soul) นี้ ก็จะคงอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาดำนี้ไปเวียนว่ายตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาดำนี้รออยู่เพื่อไปสู่ปรโลกหรือสวรรค์นิรันดร์สุดแต่คำตัดสินของเทพสูงสุด

ความเห็นของคนพวกนี้เรียกว่า *สัสสตทิฎฐิ* หรือ *สัสสตวาท* แปลว่า ความเห็นว่ายั่งยืน คือเห็นว่า สัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป

ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งก็เห็นว่ามีตัวคนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคลนั้นไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้ เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น ก็ขาดสูญ ตัวคนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า **อุจเฉททิฏฐิ** แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่าสัตว์ บุคคล ตัวคนหรืออัตตาไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป

นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวคนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล การกระทำใดๆก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่ายๆว่ากรรมไม่มีนั่นเอง

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการ เกิดจากส่วนประกอบต่างๆประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวคนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวคนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวคนอยู่แล้ว จะเอาตัวคนที่ไหนมายั่งยืน จะเอาตัวคนที่ไหนมาขาดสูญ และในเมื่อกระบวนการดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไร ได้อย่างไร ในเมื่อกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนเป็นไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็นการมีผลโดย ไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการเอง (กระบวนการนั้นแหละคือผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิดผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวคนเป็นผู้รับผลเสียอีก

อีกนัยหนึ่ง ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไมเป็นอันทำหรือการกระทำไม่มีผล ได้อย่างไร

ความสัมพันธ์สืบเนื่องกันของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ลักษณะทั้งสาม คืออนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้านหรือสามอย่างของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อยๆว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา” และมักมีข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา” หรืออาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป เป็นปัจจัยส่งต่อสืบทอดกัน ผันแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย

ในสภาพนี้ 1. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลายๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนการทั้งหมด *ไม่คงที่=อนิจจตา*

2. ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลายๆ ต้องผันแปรไป ทยอยอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว=ทุกขตา

3. ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแทนถาวรที่จะบงการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นตัว=อนัตตตา

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นย่อมเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวงคือสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือทั้งสังขารและวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่จำเป็นจะต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป

หมายความว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร(คือนิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์

โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสาม ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรมเป็นสำคัญ

อีกทั้ง ในเมื่ออัตตาหรือตัวคนเป็นสังขตธรรม เป็นบัญญัติ(concept) การที่เรา รู้ทัน ไม่ยึดติดหรือเลิกยึดติด ซึ่งเมื่อเลิกยึดในอัตตาหรือตัวคนแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ค่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของการเข้าถึงสภาวะที่แท้จริง ซึ่งมีอยู่ แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้ว และก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือไม่มีอัตตา นั่นคือ สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าไปหาสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้คืออสังขตธรรม ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตาอีกต่อไป (เรื่องนิพพานผ่านพ้นขึ้นของอัตตาหรือสังขตธรรมไปแล้ว)

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่า เป็นตัวแทนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่างๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาคัมภีร์อันเป็นสากลที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระเจ้าผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น

ที่ว่าไม่จำเป็นก็เพราะสภาวธรรมทั้งหลายก็มีอยู่ได้เอง กระบวนการก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เอง โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล

หรือถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องต้นจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่มียู่ก่อนเป็นเบื้องต้นแทนพระเจ้าเสียเลย(เพราะสภาวธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกอย่างง่ายๆว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว)

สรุปคือ สภาวะธรรมมีเพียงหนึ่งเดียว ไม่มีสิ่งอะไรอื่นที่ซ่อนซ่อนอยู่เบื้องหลังในฐานะผู้บันดาลให้สภาวะธรรมเป็นไปตาม “เจตนา” ของสิ่งนั้นๆ สภาวะธรรมหรือกระบวนการต่าง ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ดำเนินไปภายในกระบวนการ โดยไม่ต้องรอการบันดาลจากสิ่งอื่นใดที่อยู่นอกเหนือสภาวะธรรมหรือกระบวนการ การบันดาลของสิ่งอื่นใด(เช่นพระเจ้า)จะกลายเป็นการแทรกแซง ขัดขวาง และขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนการ จึงความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนการยังคงเป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย เป็นกฎเป็นเกณฑ์ที่แน่นอน ที่เรียกกันว่ากฎธรรมชาติ เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่เป็นอยู่ นี่ คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันก็เป็นเช่นนั้นเอง (ศกค)

อีกทั้ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาลและการที่กระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังคิดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรือสังขตธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมันเอง โดยไม่ต้องมาขู่เกี้ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่างๆ ไม่ต้องมาแทรกแซง ขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนการฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย นอกจากจะปรับความหมายของ God เสียใหม่ เป็นส่วนหนึ่งของสภาวะธรรมมิใช่ผู้สร้างสภาวะธรรม เพราะสภาวะธรรมมันเป็นอยู่ของมันเองอยู่แล้วในรูปของกฎธรรมชาติ)

พระพุทธเจ้าทรงค้นพบความเป็นอนัตตา หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน(ความจริงแล้วก็ไม่มิตัวตนให้ยึด เพียงแต่เป็นสมมติ) มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไร โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด(นิพพาน)มีอยู่ได้โดยไม่ต้องเป็นอัตตา ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร

ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งแห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึกที่มหาชนพากันมาตกติดอยู่ นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านี้ แม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจจตา และทุกขตา แต่ก็มาติดอยู่ในความคิดเรื่องอัตตา

สิ่งปิดบังไตรลักษณ์

กระนั้นก็ตาม ในชีวิตจริง คนทั่วไปมักจะไม่สามารถเข้าใจหรือมองเห็นลักษณะการดำรงของสิ่งหรือชีวิตที่เป็นไตรลักษณ์ กลับคิดยึดติดอยู่กับต้นหาอุปาทาน อันเป็นมายาคติอย่างเหนียวแน่น สาเหตุเพราะอะไร ?

พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายไว้ในหัวข้อ “สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์” ของหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า 70/6) ว่า “ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มโนสการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น ”

สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนกลุมเหล่านี้คือ

1. สันคติ (บังอับจึงลักษณะ)
2. อิริยาบถ (บังทุกขลักษณะ)
3. ชนะ (บังอนัตตลักษณะ)

1. สันคติ หมายถึงความสืบต่อหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง เมื่อเราได้มนสิการ (พิจารณาอย่างต้องแท้) ถึงความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและสิ้นไป ก็จะถูกสันคติปิดบังไว้ อนิจจังลักษณะของสิ่งหรือชีวิตก็จะไม่ปรากฏ ทำให้เราไม่รู้ถึงความจริงของธรรมชาติข้อนี้

ความจริงของธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติข้อนี้ก็คือ สิ่งทั้งหลายที่เราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเบื่องคิดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง

2. อิริยาบถ หมายถึงความชักย้ายเคลื่อนไหว เมื่อเราได้มนสิการถึงความบีบคั้นกดคั้นที่มีอยู่ตลอดเวลา (อันเป็นผลจากการเกิดดับของสิ่ง) ก็ถูก อิริยาบถ หรือความชักย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ทำให้เราไม่รู้ถึงความจริงของธรรมชาติข้อนี้

ทั้งนี้เพราะ ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดคั้นขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่างๆ (ของสิ่งของชีวิต) นั้น กว่าจะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกรของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการกีดเคลื่อนชักย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี หรือสิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรางจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดคั้นขัดแย้งนั้น จึงไม่ทันได้ปรากฏให้เห็น

ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ทำให้มองไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะของสิ่งของชีวิต

3. ชนะ หมายถึงความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม เมื่อเราได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ หรือขั้นธต่างๆ ก็จะถูกชนะหรือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลเป็นหน่วยรวม ฯลฯ ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ ทำให้เราไม่รู้ถึงความจริงของธรรมชาติข้อนี้

ทั้งนี้ สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่อนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากการเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่าอย่างนั้นอย่างนี้ก็ไม่มี

โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกฉนวนสัญญาคือความจำหมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้

คุณค่าของการเข้าถึงไตรลักษณ์

1. ทำให้เราเกิดปัญญาเรียนรู้ มองหาเหตุที่มาของผลเสมอ สามารถให้คำตอบได้ว่า อะไรเป็นเหตุ และทำไมจึงเป็นเหตุ เป็นผู้มีเหตุมีผล คิดเป็นเหตุเป็นผล มองสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เกิดขึ้นในชีวิตว่าไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาลอยๆ ไม่เพียงเห็นแค่ผลหรือปรากฏการณ์ที่เป็นอยู่ แต่สามารถเข้าใจในที่มาหรือเหตุปัจจัยที่นำมาสู่ผลหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น เป็นผู้มองโลกและชีวิตด้วยปัญญา ใช้ปัญญานำการพัฒนาชีวิต

อีกทั้ง ทำให้รู้เท่าทันสังขาร คือโลกและชีวิต ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมชาติของมันอย่างนั้นเอง

เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกครอบงำขยำขยี้บีบคั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติ คุณค่า(ทางจริยธรรม)ข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตระ เรียกว่า คุณค่าด้านการทำจิต

2. ทำให้รู้ความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งชีวิตและโลก ล้วนเกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลายเปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งการเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจไม่ได้เลย

เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร่งเตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัดขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญาอันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน

คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกิยะ เรียกว่า คุณค่าด้านการทำกิจ

ประโยชน์ของคุณค่าทั้งสองประการ

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์บริบูรณ์ ดังนี้

1. นำไปสู่ความหลุดพ้น เป็นอิสระ อันเป็นผลของคุณค่าจากการทำจิต โดยขั้นแรก เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมาแต่เดิม ขณะยังไม่รู้เท่าทันสังขาร มีความรู้สึกเปลี่ยนไปเป็นแบบตรงข้าม แต่ก็ยังอยู่ในขั้นของ “อารมณ์เหนือปัญญา” ปัญญายังไม่สมบูรณ์ ความรู้สึกยังเอนเอียง จำเป็นต้องก้าวไปสู่ ขั้นสอง คือ เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมกายอย่างแท้จริง ความรู้สึกเอนเอียงต่างๆจะหายไป เหลือแต่ความรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่คิดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่หมั่นเบื้อ มีแต่ความรู้สึกตามที่เป็น และความรู้สึกโปร่งใสเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย อันเป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะและความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

จากนี้จะนำไปสู่ผลข้างเคียงต่อไป เช่น ความปลอดทุกข์ และปลอดจากกิเลส

บนฐานจิตนี้ จะนำไปสู่การทำให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนตัวและส่วนรวม อันเป็นกุศลกิจต่อไป

2. ดำเนินชีวิตโดยไม่ประมาท กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบายมีความสุขแล้ว ไม่คิดใจเพเลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจนั้น ไม่พอใจอยู่เพียงแค่นั้น แต่เพียรพยายามเร่งทำกิจที่ควรทำ จัดการปัญหาที่ค้างคาอยู่ ไม่ตกอยู่ในความประมาท

ลักษณะสำคัญของความไม่ประมาท มีอยู่ 3 อย่างคือ

- 1) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุกๆขณะ ไม่ปล่อยกาลและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า
- 2) ไม่หลงระเริง ไม่มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้ผลพลาดลงไป ในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลาลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว
- 3) เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นชวนชวนในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลยแต่จะมักหมั่นในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย)

อีกนัยหนึ่ง คุณค่าด้านการทำจิตกับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์ นั่นคือ

- 1) คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ สามารถทำการได้ด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขของ

กิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไป ปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่ตั้งงามอย่างแท้จริง

2) คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยให้การทำความดีดำเนินไปด้วยความสุข สามารถปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่าร้อนกระวนกระวาย มีความเครียดกังวลมาก (เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น) เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทันที่ทำให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

3) คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาทโดยหยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ตรงนี้ จะช่วยปิดช่องเสียนี้ได้ และเร่งเร้าผู้นั้นให้กระตือรือร้นทำกิจหรือทำจิต(เสริมคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ)ต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกันและกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์ และมีความสุข ไม่ใช่มาหยุดหรือถ่วงการทำกิจ การทำกิจก็ต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลิน แต่ให้เร่งรัดก้าวหน้าต่อไป

การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้นจะแก้ไขปัญหาเรื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็นทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบายแล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

คุณค่าทั้งสองประการ มีแกนรวมที่ปัญญา

1. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขาร สามารถสละ ละ ปลดปล่อย ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้น บรรลุภูมิธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา

2. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร่งเตือนที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย

ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

จากการทำความเข้าใจในเรื่อง “ชีวิตคืออะไร” และ “ชีวิตเป็นอย่างไร” เป็นเบื้องต้นแล้ว เชื่อว่า เราจะได้คำตอบโดยอัตโนมัติว่า ชีวิตของเราต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เป็นเหตุเป็นผลในตัว โดยไม่มี “ตัวคน” ค้างหากจากกระบวนการนั้นมากระทำการแต่ประการใด

ชีวิตที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ เป็นเหตุเป็นผลในตัวเองนี้ มีการอธิบายอย่างละเอียดในหลักธรรมเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท”

ในเรื่อง “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?” ของหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า 79) พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายความหมายของปฏิจจสมุปบาทว่า คือ “การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี” อีกนัยหนึ่ง “การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน” พร้อมกับรจนาถึงสถานภาพและความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทว่า “เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุปติของพระศาสดาทั้งหลาย” ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและนำมาแสดงแก่ชาวโลก

พร้อมกันอธิบายถึงความเกี่ยวพันกันระหว่างหมวดธรรม “ไตรลักษณ์” กับ “ปฏิจจสมุปบาท” ว่า

“ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็น ไตรลักษณ์”

นั่นคือเมื่อเราพิจารณากฎธรรมชาติในรูปของไตรลักษณ์ ก็จะเห็นกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท และเมื่อพิจารณากฎธรรมชาติในรูปของปฏิจจสมุปบาทก็จะเห็นกระบวนการแห่งไตรลักษณ์

ด้วยเหตุนี้ หากเราเข้าใจหลักธรรมทั้งสองอย่างดั่งแท้ ก็จะทำให้เราเข้าใจในกฎธรรมชาติอย่างรอบด้าน มองเห็นชีวิตว่าเป็นอยู่อย่างไร และเป็นไปอย่างไร ได้อย่างทะลุปรุโปร่ง นั่นคือเข้าใจในความเป็นธรรมชาติของชีวิต ว่ามันเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา)

อีกนัยหนึ่ง เนื้อหาของกฎธรรมชาติที่ “มันเป็นเช่นนั้นเอง” จะแสดงออกในรูปของไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท โดยพระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบแล้วนำมาแสดงแก่ชาวโลก เพื่อให้ชาวโลกรู้ถึงธรรมชาติของชีวิตว่าเป็นอย่างไรและเป็นไปอย่างไร สามารถปรับแนวคิดและการปฏิบัติตนให้

สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ แล้วชีวิตจะปลอดภัยและเป็นสุขได้ในตัวเอง โดยไม่ต้องวิงวอนอ่อนขอหรือหวังพึ่งสิ่งอื่นนอกตัว

อนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความสำคัญของหลักปฏิจจสมุปบาทว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้น ย่อมเห็นธรรม, ผู้ใดเห็นธรรม ย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท” พร้อมกับทรงเตือนอย่าประมาทในเรื่องหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ว่า “...ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ่งแบบปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ; เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม ... จึงผ่านพ้น อบาย ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้” (หน้า 80)

หลักปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ 1. หลักทั่วไป และ 2. หลักแจกหัวข้อ หรือหลักประยุกต์

1. หลักทั่วไป

ก. เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี (อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ)

เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิมสฺสุปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ)

ข. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี (อิมสฺมี อสติ อิทํ น โหติ)

เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ(ด้วย)

(อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺชติ)

2. หลักแจกหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

ก. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี (อวิชชาปฺจฺจยา สงฺขารํ)

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี (สงฺขารปฺจฺจยา วิญฺญาณํ)

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (วิญฺญาณปฺจฺจยา นามรูปํ)

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายคณะจึงมี (นามรูปปฺจฺจยา สฬายคณํ)

เพราะสฬายคณะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี (สฬายคณปฺจฺจยา ผสฺสํ)

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี (ผสฺสปฺจฺจยา เวทนา)

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี (เวทนาปฺจฺจยา ตณฺหา)

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี (ตณฺหาปฺจฺจยา อุปาทานํ)

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี (อุปาทานปฺจฺจยา ภวํ)

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี (ภวปฺจฺจยา ชาติ)

เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรามระณะจึงมี (ชาติปัจจัยา ขรามระณํ)

- ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
(โศกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภูวนติ)
- ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้
(เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ)

ข. เพราะอวิชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ

(อวิชชาเยว อเสสวिरากนิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ (สงฺขารนิโรธา วิญญานนิโรโธ)

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ (วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรโธ)

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ (นามรูปนิโรธา สฬายตนะนิโรโธ)

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ (สฬายตนะนิโรธา ผสฺสนิโรโธ)

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ (ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ)

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ (เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ)

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ (ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ)

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ (อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ)

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ (ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ)

เพราะชาติดับ ขรามระณะ (จึงดับ)

(ชาตินิโรธา ขรามระณํ)

- ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
(โศกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ)
- ความดับแห่งความทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้
(เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ)

หลักปฏิจสงฺมุปาทนํ มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก ที่สำคัญคือ อิทัปปัจจัยคา(ภาวะที่มีอันนี้ๆเป็นปัจจัย) ธรรมนิยาม(ความเป็นไปอันแน่นอนแห่งธรรมคา, กฎธรรมชาติ) และ ปัจจยาการ (อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน) โดยองค์ประกอบทั้งหมดมี 12 หัวข้อ

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจคือ องค์ประกอบทั้ง 12 หัวข้อเหล่านี้ เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปร่างเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ์ หรือ The First

Cause) การยกเอาอวิชชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า อวิชชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือมูล
การณของสิ่งทั้งหลาย

โดยทั่วไปแล้ว หลักปฏิจจนสมุปบาทแสดงเหตุผลเป็นกลางๆว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่อง
อาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณ์เป็นสิ่งที่เป็นไป
ไม่ได้ ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจจนสมุปบาทให้เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลก
และชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นกรอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่ง
กระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และทรุดโทรมเสื่อมสลายลง ตามเหตุปัจจัยหมุนเวียนกัน
เรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

ทั้งนี้ องค์ประกอบ 12 ข้อของปฏิจจนสมุปบาทนั้น นับตั้งแต่อวิชชา ถึง ชรามรณะเท่านั้น
(คือ อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายณะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา
→ อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ) ส่วน โสกะ(ความโสก) ปรีเทวะ(ความคร่ำครวญ)
ทุกข์ โทมนัส อุปายาส(ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอัสวกิเลสเมื่อมีชรา
มรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอัสวะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาหมุนวนจรต่อไปอีก

หลักปฏิจจนสมุปบาท แสดงถึงกระบวนการเกิดดับของทุกข์ ซึ่งคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม มี
ความหมาย 3 อย่าง ได้แก่

1. ทุกขทุกขตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขบ โสกเศร้า เป็นต้น
2. วิปริณามทุกขตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข
คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง
(ภาวะที่ตามปกติก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุข
นั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป)
3. สังขารทุกขตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้ง
ปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ 5 (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็น
สภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้นและการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัว
ของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์(ความรู้สึกทุกข์
หรือทุกข์เวทนา)แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างที่อยาก ด้วย
ความอยากยึด(ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ(อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ปฏิจจนสมุปบาท แสดงออกถึงกระบวนการธรรมแห่งธรรมชาติ ที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่อง
อาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆได้คือ สิ่งทั้งหลาย
มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วย

อาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิมแม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุด ฯลฯ

อีกนัยหนึ่ง อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่างๆ มีความเจริญเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ทั้งนี้ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไป แปรรูปไป ก็เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว ก็เพราะความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน เมื่อตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกันจึงถูกรูปเป็นกระแสได้ ซึ่งความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกันนี้ แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา

ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขังแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกข

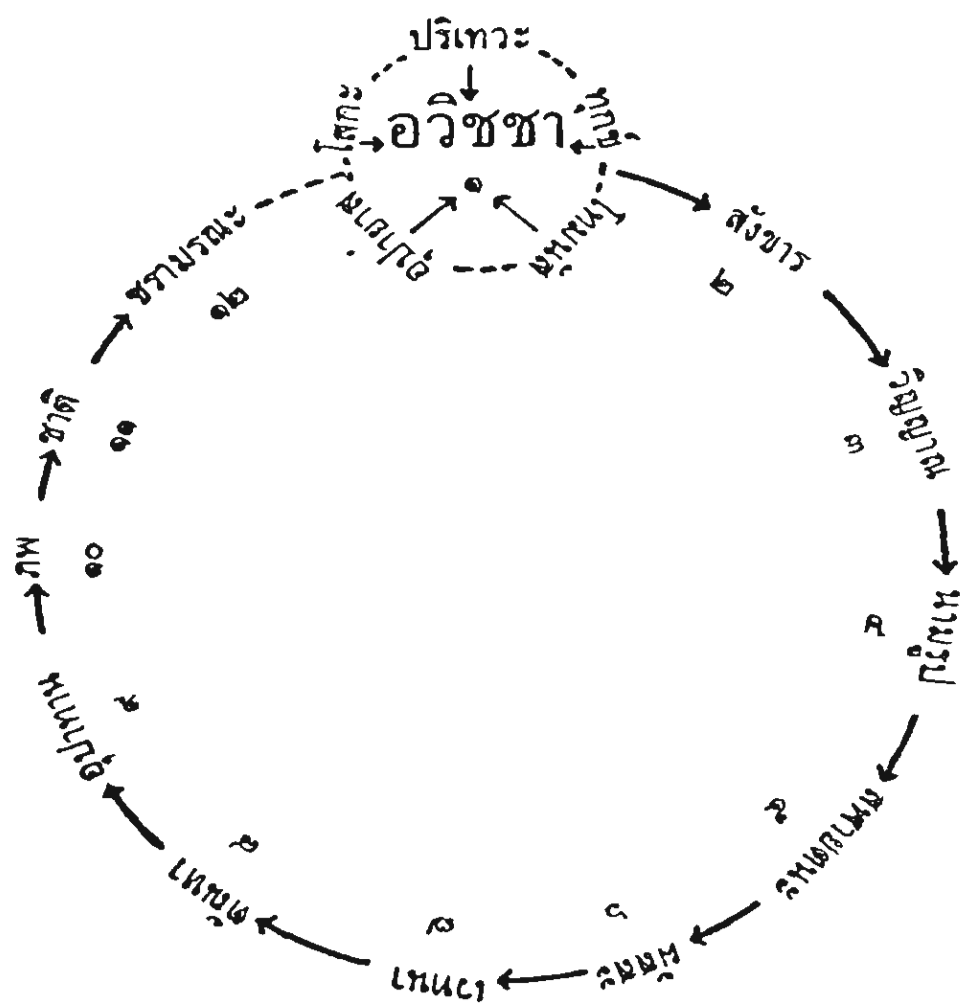
ตา

ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตตา

ปฏิจจนสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง 3 (ไตรลักษณ์) นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ ซึ่งภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจนสมุปบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ ธรรมนิยาม — กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุตุนิยาม — กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทรีวัตถุ พินนิยาม — กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีวัตถุรวมทั้งพันธกรรม จิตนิยาม — กฎการทำงานของจิต และ กรรมนิยาม — กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องที่จริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

โครงสร้าง องค์ประกอบปฏิจจนสมุปบาท 12 ประการ

จากหัวข้อทั้งหมดของปฏิจจนสมุปบาท ทั้งที่แสดงให้เห็นถึงการเกิดทุกข์และดับทุกข์ ในลักษณะหมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย สามารถเขียนให้เห็นเป็นโครงรูปดังนี้

(รูปวงกลม)

คำจำกัดความองค์ประกอบทั้ง 12 ประการ

1. **อวิชชา** ความไม่รู้ทุกข์ — สมุทัย — นิโรธ — มรรค (อริยสัจ 4) และ (ตามแบบบอภิธรรม)
2. **สังขาร** กายสังขาร(กายสัญญาเจตนา หรือความจงใจทางกาย) วจิตสังขาร(วจิตสัญญาเจตนา หรือความจงใจทางวาจา) จิตตสังขาร(มโนสัญญาเจตนา หรือความจงใจในใจ)
3. **วิญญาณ** จักขุ/โสต/ฆาน/ชีวหา/กาย/มโนวิญญาณ (วิญญาณ 6)
4. **นามรูป** นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ)
5. **สพายคณะ** อายุคณะภายใน 6 (จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ)
6. **ผัสสะ** สัมผัส 6 (สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
7. **เวทนา** เวทนา 6 (เวทนาเกิดจากตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)
8. **ตัณหา** ตัณหา 6 (ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย ธรรมารมณ์)
9. **อุปาทาน** - กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ)
 - ทิฏฐิอุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือความเห็น ลัทธิความเชื่อ ทฤษฎีต่างๆ)
 - สิลัพพอุปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต ที่จะทำให้นักบวชบรรลุได้)
 - อัตตวาอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
10. **ภพ** กามภพ รูปภพ อรูปภพ
11. **ชาติ** ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายุคนะต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ เหล่านั้นๆ
12. **ชรามรณะ** ชรา(ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่อมอินทรีย์) กับ มรณะ (ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้น ๆ

ตัวอย่างคำอธิบาย

ก. อธิบายอย่างง่าย

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างอธิบายวงจรปฏิสังขมูปาทอย่างง่ายๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น

(อาสวะ→) อวิชชา เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่ามาคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่ามาตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวฬุแล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้แหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→สังขาร นึกคิด ตั้งเจตนาจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ(กรรม)ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี(บุญ)บ้าง เป็นกรรมชั่ว(อบุญหรือบาป)บ้าง ฯลฯ จึง

→วิญญูณ เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุทเพื่อให้เข้าใจกันง่ายกว่า จิตหรือวิญญูณถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญูณที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น

→นามรูป กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการต่างๆต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ขึ้นโดยครบถ้วนประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขาร คือ กรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ ตีรจنان เทวดา เป็นต้น

→สพายนะ แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ ได้ตอบต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้น เกิดอายตนะทั้ง 6 คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ผัสสะ กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบสามฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ธรรมารมณ์) และวิญญูณ (จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุข สบาย(สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บป่วย(ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ(อทุกขมสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งปฏุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจคิดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแส่หาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้นๆไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายคั้นรนอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้ความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คือ อุเบกขา เป็นความรู้สึกอย่างละเอียด จึงเข้าเป็นฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ รู้สึกเรื่อยๆ เพลินๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่น คิดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือเมื่อยังไม่ได้ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดจนไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มีใช้ยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้(กามอุปาทาน)เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทัศนะต่างๆ (ทิฏฐูปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา(ศีลทิฏฐูปาทาน) และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน(อัตตวาตูปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปสู่การเกิดกระบวนการพฤติกรรม(กรรมภพ)ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรือ อาณัญชา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการอย่างนั้นๆตามที่ต้องการ พร้อมกับการกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขันธ์ 5 ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย(อุปปัตติภพ) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้(กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขันธ์ 5 ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาขึ้นหมุนเวียนเป็นวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้อง

→ **ชรามรณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปฏุชน ชรามรณะนี้ ย่อมถูกคามบีบคั้นทั้งโดยขัดแย้ง และแผ่งชวน(อยู่ในจิตส่วนลึก)ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปฏุชน ชรามรณะจึงพ่วงมาพร้อมกับ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจจนสมุปปาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นวิญญู หรือวจร ความสิ้นสุดจึงไม่มี แท้จริงแล้ว องค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให้วงจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความเหงาใจ) ปริเทวะ (ความรำไร) ทุกซ์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผัดหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักคงอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า อาสวะ อันได้แก่ ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง 5 และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ทิฏฐาสวะ) ความชื่นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข หวังใจใฝ่ฝันที่จะได้อยู่ครองภาวะชีวิตนั้น เสวยสุขให้นานแสนนาน หรือตลอดไป (ภवासวะ) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็น (อวิชชาสวะ)

ขณะที่ ชรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่น ในด้านกามาสวะ ชรามรณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ตนชื่นชอบและปรารถนา ในด้านทิฏฐาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผัดหวังเหงาใจ ในด้านภवासวะทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวชื่นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งแต่ต้นว่า ชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร การปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับชรา มรณะก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกมาย ขลาดกลัว และเกิดความซึมเซาหดหู่ต่างๆ ดังนั้น อาสวะจึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชรามรณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อีกทั้ง โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส เหล่านี้ แสดงถึงอาการมีคัมภีร์ของจิต เวลาใดความทุกซ์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพรวนวัฏธรรณธับปัญญา ซึ่งเมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับว่ามันได้พ่วงเอาอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย (โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”) จึงสรุปได้ว่า ชรามรณะของปุถุชน ซึ่งพ่วงด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีก สัมพันธ์กันไม่ขาดสาย

อนึ่ง วงจรแห่งปฏิจสนุปบาทตามที่ได้อธิบายมานั้น นิยมเรียกว่า “ภวัฏจักร” แปลว่า วงล้อแห่งภพหรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ

ข. อธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

1. อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร : เพราะไม่รู้ตามจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจนหรือไม่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้นๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่างๆ เดาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่างๆ ฟุ้งเฟ้อวุ่นวายไปบ้าง นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ

ความหวาดระแวง หรือแนวโน้มของคนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนถึงใจ คิคมุ่งหมายว่าจะเอา
อย่างไรๆ จะพูดจะทำอะไรๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

2. **สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ** : เมื่อมีเจตนา คิคมุ่งหมายตั้งใจหรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับ
กับสิ่งใด หรือรับรู้อะไรๆ จึงจะเกิดมีวิญญาณ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่อง
นั้นๆ สิ่งนั้นๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญาณให้คิด ให้รับรู้ ไปในเรื่องที่มันต้องการ
ปรุงแต่งเรื่องไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิต หรือของ
วิญญาณนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ตึงงมหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่างๆ
ตามแต่เจตนาที่ดี หรือชั่ว นั้นๆ ด้วย

3. **วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่นามรูป** : เมื่อมีวิญญาณที่รู้ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรม
และนามธรรมที่ถูกรู้ ถูกเห็น เป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน ซึ่งเมื่อวิญญาณทำหน้าที่ รูปธรรมและ
นามธรรมต่างๆ ที่เป็นตัวร่วมงานร่วมอาศัยกันของวิญญาณนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา
สัญญา สังขาร เป็นต้น ต่างก็ต้องทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิญญาณขณะนั้นถูกปรุง
แต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงาน
ในขณะนั้นๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อ
วิญญาณประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญา
เกี่ยวกับด้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนถึงผิดพร้าอาวุธ เป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตา ก็จะบูดบึ้ง
กล้ามเนื้อเขม็งเกรียว เลือดไหลฉีดแรง เวทนาก็บีบคั้น เป็นทุกข์ เป็นต้น เมื่อวิญญาณเป็นไปใน
สภาพอย่างใดซ้ำๆ บ่อยๆ นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะกายใจจำเพาะ
ตัว ที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

4. **นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ** : เมื่อนามรูปตื่นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ
หรือทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันก็ต้องอาศัยบริการของอายตนะใดๆ เป็นสื่อป้อนความรู้สึก
หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้นๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

5. **สฬายตนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ** : เมื่ออายตนะต่างๆ มี ผัสสะการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่างๆ
เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

6. **ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา** : เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ

7. **เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา** : เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ คิดใจ
อยากได้อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองความสุข
เวทนาจากอารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียด
ชัง ขัดใจ อยากพราดอยากพ้น อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็
เรื่อยๆ ซึมๆ เพลินๆ อยู่ในโมหะ และคิดได้อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อน พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความ
อยากได้สุขเวทนาต่อไป

8. **ค้นหา เป็นปัจจัยแก้อุปาทาน :** เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีท่าที่ขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติด เหมือนดังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมันเป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าชังก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดังเป็นตัวปรปักษ์คู่กรณีกับตน อะไรเกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้น หรือภาวะนั้น ให้รู้สึกกระทบกระทบกระทั่ง ผลอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่เห็นงาม มันยับยั้งเขี่ยอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด พร้อมกันนี้ท่าที่ไม่ว่าในทางชอบหรือในทางชังก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำและเป็นไปด้วยกันกับความยึดติดถือมัน เชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่งต่อไปนี่คือ สิ่งปรนเปรออำนาจความสุขที่จะถูกได้หรือถูกขัดแย้ง(กาม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต (ทิฐิ) ระบบแบบแผน ข้อปฏิบัติ พิธีกรรม วิธีการต่างๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเลี่ยงพ้น(ศีลวัตร) และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนที่จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง(อัตตาทา)

9. **อุปาทาน เป็นปัจจัยแก้ภพ :** เมื่อมีความยึดถือ มีท่าที่ต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวอันใด อันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือท่าที่อย่างนั้นทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด(กรรมภพ) เริ่มแต่ระบบความคิดหรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพทั้งรูปรูปร่างและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น(อุปปัตติภพ) เช่น กระบวนการพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

10. **ภพ เป็นปัจจัยแก้ชาติ :** เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักอันชัดเจนที่เข้าอยู่ในครอบครองหรือสอดสวรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกรับว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้แสวงผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทบ เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

11. **ชาติ เป็นปัจจัยแก้ขรามรรณะ :** เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าอยู่ครอบครองภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความสำเร็จไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้ รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระทบกระทบกระเทือนและการที่จะสูญเสียหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคาม ห่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญจากภพนั้น และการที่จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลดด้อยถอยเสื่อมสูญ และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ ล้วนนำโสกะ ปรีเหวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

ค. อธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

1. **อวิชชา→สังขาร :** เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เคาติความภาพไปต่างๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผิอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตาหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิด

กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหายเขาและถกเถียงต่างๆ คนที่เชื่อว่าทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ่อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวยต่างๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ่อนวอนต่างๆ คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่างๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดั่งาม น่าเอา น่าครอบครอง คิดวาดภาพไปต่างๆ ดังความมุ่งหมายคิดหาทางและทำการต่างๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

2. สังขาร→วิญญาน : เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุงหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิด จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียงดังควร ได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น; กำลังมุงค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น ; มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความนึกคิดคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ดั่งาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ดั่งาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ดั่งามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้เพียงอย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจคิดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมิดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นจะเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างใด ฯลฯ

3. วิญญาน→นามรูป : วิญญานกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ “ไม้อ้อ 2 ก้านตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 ก้านนั้น ถ้าเอาออกเสียก้านหนึ่ง อีกก้านหนึ่ง

ย่อมล้น ถ้าถึงอีกกำหนดหนึ่งออก อีกกำหนดหนึ่งก็ล้น จันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ จันนั้น” โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย

ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

- 1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป(ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์)ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผดแปลงไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยจำนงซึ่งกันและกัน
- 2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง(สังขาร)ดีงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดีงามและในแง่ที่ดีงาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสไปตาม อาทิปฏิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดีงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อาทิปฏิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียด กระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี(สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดีงาม(วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน(นาม) สีนํ้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใสตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน(รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป ขณะที่เมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีนํ้ากิริยาอาการก็เบี่ยงบูดเคืองเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปใน

ก็พานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการ เกิดดับสืบทอดของนามรูปใหม่ๆ คือส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อนหรือเสริม บุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกต ความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการ แห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญาณหมุนมาครบรอบเล็ก(อวิชชา : กิเลส→สังขาร : กรรม→วิญญาณและนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุน ต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความ ชำนาญและบุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป→สหายคนะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลก ภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนิน พฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้ อารมณ์ต่างๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพที่ตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์ สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำ หน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพ ที่ตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกันอายตนะที่ ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่วางอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุค ง่ายกว่าผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้น เลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สหายคนะ→ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ 3 อย่างเข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับอารมณ์ ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ(ทางจักขุ โส ณะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

6. ผัสสะ→เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข ไม่ทุกข์ (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่ สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรืออทุกขม สุขเวทนา)

ปฏิจจนุปบาทตั้งแต่ วิญญาณ ถึง เวทนา นี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของ กรรม โดยเฉพาะข้อ สหายคนะ ผัสสะ เวทนา ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่วโดยตัวมันเอง แต่จะ เป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา→คันหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ คิดใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่งๆขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็จิตใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพิณาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนา

นั้น และอยากได้แต่คืนรนไปสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลินๆ อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้จิตใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

- 1) กามตัณหา ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5
- 2) ภวตัณหา ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ยั่งยืนตลอดไป
- 3) วิวตัณหา ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหววห่าง ความเบียดตัวเอง ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยสิ่งที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมกมุ่นด้วยอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ ความขัดใจขัดเคืองโทสะ ความคิดประทุรร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ตัณหา→อุปาทน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น

ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึดมั่นในแง่ซึ่งขังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะคืนรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

9. อุปาทน→ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้ เรียกว่า อุปปิตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสวงวิธีการ

ต่างๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและการกระทำต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิดมุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง

หรือตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนงและการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน

อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงนึกคิด มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏเป็นรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปปัตติภพ อาจเป็นภพ(ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจกสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัย และการสร้างบุคลิกภาพ

10. ภพ→ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า “เรา” ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมดาว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราซึ่งเป็นเจ้าของ ตัวเราก็คือเป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง ซึ่งทำให้ความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การดกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตนที่เป็นน่วมเป็นนี่ขึ้นมาชัดเจนว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ

(พร้อมกับเขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั้นเป็นนี้ค่อยลง พร่องลง หรือจะสูญสลายไป

ชาติจึงมักปรากฏชัดเมื่อมีชราภรณ์ แต่เพราะมีชาติจึงมีชราภรณ์ได้

11. ชาติ→ มรณะ: เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด หวั่นไหว สะเทือน ลดค่อยลง พร่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่

เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่องตัว และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหวั่นไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้แสวงสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องงุนงง ความหลงใหล และความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน(สมมติ)ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน(ภพ)ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะเกิดความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ(ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเชิดชู ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู

การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้ง ความหมายต่างๆที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะ ตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่า ความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กล่าวคือ ความยอมรับนิยมนยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะ ไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่ เชิดชูให้เกียรติอย่างที่เราหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่มากน้อยลง ก็ย่อม เกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือน หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พრაกไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม(ชรา) และความสูญสลาย(มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆที่ยึดไว้(ภพ)

เมื่อภาวะการณณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆที่เกิดขึ้น ทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ(ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผล ต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนา อย่างที่เรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆว่า เมื่อมีตัวตน(ในความรู้สึก)เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อ กินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออก ต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมิใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวเบ่งพองออก พร้อมด้วยความอยากได้อยากทำอยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่งออกมา แต่ตัวตนและความอยาก นั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีสิ้นสุด ต้องถูกฝืน กด หรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง

ในกรณีที่เรามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือ ข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มาก ขึ้นๆในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมด ความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้ง กระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

แนวทางประยุกต์ใช้หลักปฏิจจสมุปบาท

ในทางปฏิบัติ เราอาจจับเอาตรงไหนก็ได้ ขึ้นมาพิจารณา ซึ่งก็คือองค์ประกอบข้อหนึ่งข้อ ใดในระหว่างนั้น ที่จะกลายเป็นปัญหา แล้วเชื่อมโยงไล่เรียงกันขึ้นมาเป็นลำดับ จนถึงขร มรณะ

หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆที่มีใช้ชื่อใดชื่อหนึ่งใน 12 หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจสงมุปบาทก็ได้

การแสดงปฏิจสงมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ 12 หัวข้อ และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ฉะนี้ สมควรทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นว่า การศึกษาหลักพุทธธรรมก็เพื่อนำไปชี้นำการพัฒนาชีวิต การทำความเข้าใจในหลักปฏิจสงมุปบาท ก็เพื่อนำมาใช้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต หากมีใช้เพียง “รู้เพื่อรู้” หรือเพียงเพื่อการนำไปถกเถียงเอาแพ้เอาชนะกับลัทธิศาสนาอื่น หรือกระทั่งมุ่งให้เกิดความสำเร็จต่อชีวิตด้วยการอ้อนวอน

อีกนัยหนึ่ง การศึกษากับการปฏิบัติต้องดำเนินควบคู่ไปด้วยกันเสมอ แสดงบทบาทเป็นปัจจัยสืบเนื่องกัน ในการพัฒนาชีวิต ลำพังแต่ความรู้และเข้าใจในหลักการกว้างๆ จะไม่ทำให้เกิดคุณค่าที่เป็นจริง ตามจุดประสงค์ของพระพุทธเจ้า

ทั้งนี้เพราะ ในการแสดงพุทธธรรม ดังเช่นการแสดงหลักปฏิจสงมุปบาทนี้ พระพุทธเจ้ามุ่งหมายและสั่งสอนสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาวชิชีวิต และการลงมือทำจริงๆ (ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้)

ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะฟังยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรมน้อย (คือมีคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริงน้อย) ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวทัศน์อย่างกว้างๆ (ว่าความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และไม่เป็นไปแบบลอยๆ โดยบังเอิญ ฯลฯ)

ดังนั้น ผลที่ต้องการ จึงไม่อาจให้สำเร็จด้วยความหวังความปรารถนา การอ้อนวอนต่อพระผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ

ทั้งนี้ การลงมือกระทำจะนำไปสู่การขับเคลื่อนของกระบวนการทรงคุณค่าต่อชีวิต ดังนี้

1. (เมื่อ)บุคคลจะต้องพึ่งตน ด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น
2. (จุดเริ่มต้นของกระบวนการ)การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้

ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในตัวเหตุปัจจัย พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ภายในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง (ในที่นี้) ปัญญาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา(วิชา)

3. (ผลที่เกิดแก่ตน คุณค่าต่อชีวิต)การรู้เข้าใจกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่ง

ทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของคนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง เป็นประโยชน์ ความวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้

เมื่อมีการลงมือปฏิบัติแล้ว จึงจะเกิดคุณค่าที่แท้จริงต่อชีวิต ลำพังมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมทุกประการ คุณค่าที่เกิดขึ้นก็ยังนับว่าหายาบ ไม่นักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้งสามประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ 3) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

ปฏิjosสมุปบาทในฐานะมัชฌนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิjosสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่ากลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิjosสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌนธรรมเทศนา”

หลักปฏิjosสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติ โดยชี้ให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น

กระนั้น ผู้ไม่มีความหมายของหลักปฏิjosสมุปบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันมาอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตติกวาท อันเป็นมิจฉาทิฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิjosสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่างๆ ที่แตกแขนงออกจากทฤษฎีทั้งหลาย เป็นต้นว่า ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลกรรมหรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น

ชี้ช่องทางตัดวงจรสังสารวัฏ

ความเข้าใจในหลักปฏิjosสมุปบาท จะทำให้เราค้นพบช่องทางตัดวงจรสังสารวัฏ เช่น ในข้อต่อ เวทนา→คันหา ที่ว่าอาศัยเวทนาจึงมีคันหา (เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีคันหา) ตรงนี้หมายความว่า คันหาจะมีต้องอาศัยเวทนา หรือต้องมีเวทนาคันหาจึงจะมีได้

แต่เมื่อมีเวทนาแล้วไม่จำเป็นต้องมีคันหาเสมอไป หากเราใช้สติปัญญาเข้าคุม

การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิjosสมุปบาท หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอนได้ ด้วยสติปัญญา นั่นคือ คนเราสววยเวทนาโดย

ไม่ให้เกิดค้นหาได้ ด้วยอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสายเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะ
ตัดตอนไม่ให้เกิดค้นหา รายละเอียดมีแสดงไว้แล้วในเรื่องกระบวนการดับทุกข์ ของบทถัดไป
“ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร”

ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?

จากความเข้าใจในสภาวะชีวิตคือขั้น 5 ลักษณะของชีวิตคือไตรลักษณ์ และดำเนินไปตามกฎปฏิจจสมุปบาทแล้ว ก็เป็นธรรมดาที่เราจะต้องคิดหาทางพาตนให้หลุดพ้นจากกรอบกำหนดของ “กฎธรรมชาติ” ของปุถุชน แล้วก้าวเข้าสู่สภาวะของความเป็น “อริยชน” (ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ผู้ไกลจากกิเลส) สามารถเสวยสุขแห่งชีวิต ไม่ตกอยู่ในบ่วงทุกข์อย่างง่ายดายดังเช่นปุถุชนทั่วไป

ชีวิต “อริยชน” เป็นอย่างไร ?

ในหนังสือ “พุทธธรรม” พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายในเรื่องดังกล่าว ในหัวข้อ “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” (หน้า 223)

โดยชี้ว่า ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้ ก็คือ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน”

นั่นหนึ่ง ชีวิต “อริยะ” ที่ควรจะเป็น หรือควรให้ชีวิตเป็นแบบไหน อย่างไร นั้น รวมๆ แล้ว ก็คือการเข้าถึงภาวะ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพาน”

วิชา ก็คือความรู้แจ้ง หลุดแล้วจากความไม่รู้ โมหะหรือความหลงผิด หลุดแล้วจากมิจฉาทิฐิใดๆ

วิมุตติ ก็คือความหลุดพ้น, หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะใดๆ

วิสุทธิ ก็คือความบริสุทธิ์ ความสะอาดหมดจดในจิตใจ

สันติ ก็คือความสงบในจิตใจ

นิพพาน ก็คือภาวะที่กิเลสได้ดับไปแล้ว ชีวิตหลุดจากกองทุกข์ การปฏิบัติชีวิตตามหลักพุทธธรรมได้ทำให้ดับกองทุกข์ไปได้สิ้น เป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในที่นี้ ทั้งวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ ต่างเป็นกระบวนการธรรมที่แสดงให้เห็นถึงภาวะนิพพาน และเป็นไวพจน์ของนิพพาน

การตัดวงจรสังสารวัฏเข้าสู่วงจรวิวัฏฏ์

(เพื่อบรรลุสู่ภาวะ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน”)

การมุ่งสู่ภาวะนิพพาน เริ่มต้นด้วยการตัดวงจรสังสารวัฏ ซึ่งเป็นกระบวนการแห่งทุกข์ เนื่องจากทุกข์เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทแบบสังสารวัฏ(ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทวาร หรืออนุโลมปฏิจจสมุปบาท) เป็นวงจรของเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยสืบเนื่องแก่กันวนเวียนอยู่ในกองทุกข์

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์ แล้ว ก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิญญ์คือฝ่ายดับทุกข์ หรือ แก้ไขปัญหาด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย พร้อมทั้งทรงชี้ให้เห็นถึงภาวะที่ล้าเลิศสมบูรณ์ของชีวิต (วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันตินิพพาน) ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้

นั่นคือ เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไข ปัญหา เห็นห่างจากทุกข์และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ใช้การเสริมกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร มาเป็นตัวนำชีวิตข้ามจากเส้นทางสังสารวัฏเข้าสู่เส้นทางแห่งวิวิญญ์

กระบวนการดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

การนำชีวิตข้ามจากเส้นทางสังสารวัฏเข้าสู่เส้นทางวิวิญญ์ ก็คือกระบวนการดับทุกข์หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร สามารถอธิบายได้เป็นสองแบบ คือ แบบ ก. วงจรยาว และแบบ ข. วงจรสั้น

ก. วงจรยาว

เริ่มจากความจริงของชีวิตที่ว่า การแก้ปัญหาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตหรือเล็กน้อย เพียงใด จะต้องอาศัยความรู้จริงหรือความเข้าใจจริงเป็นเบื้องต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิเช่นนั้น ปัญหา ก็จะยุ่งเหยิง สับสน หรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น

ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาขึ้นพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวชีวิตเอง โดยจะทำชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอยู่อย่างไรทุกข์กันเลยทีเดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้

โดยนัยนี้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น

ในทางตรงข้าม ความรู้หรือความเข้าใจตามเป็นจริงจึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือ ดับทุกข์ทุกอย่าง

ดังนั้น ในกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร จึงเริ่มต้นด้วยการดับอวิชชา จุดเริ่มต้นของกระบวนการปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร

ดังต่อไปนี้

(กระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปปาตสมุทวาร) อวิชา→สังขาร→วิญญาณ→นามรูป→สฬายคณะ
→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·โหมณัส·อุ
ปายาส = ทุกขสมุทัย

(กระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปปาตนิโรธวาร) อวิชาดับ→สังขารดับ→วิญญาณดับ→นามรูปดับ
→สฬายคณะดับ→ผัสสะดับ→เวทนาดับ→ตัณหาดับ→อุปาทานดับ→ภพดับ→ชาติดับ
→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์แบบวงจรยาวดังที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็น
วงจรเต็มรูป หรือวงจรยาว มีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยเต็มครบทั้ง 12 หัวข้อ ทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอด
ต่อเนื่องเรียงกันไปตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ

แต่ความจริง การแสดงการแสดงปฏิบัติสมุปปาตสมุทวาร เช่นเดียวกันกับปฏิบัติสมุปปาต
นิโรธวาร ไม่จำเป็นต้องแสดงจนครบ 12 หัวข้อเสมอไป สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน เช่น
การตั้งต้นที่ “ตัณหา” ซึ่งจะเป็นไปแบบลัดสั้น หรือเป็นแบบ “วงจรสั้น”

ข. วงจรสั้น

มีดังนี้

(กระบวนการฝ่ายก่อเกิดทุกข์) ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·
โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขสมุทัย

(กระบวนการฝ่ายดับทุกข์) ตัณหาดับ→อุปาทานดับ→ภพดับ→ชาติดับ→ชรามณะ·โสกะ·
ปริเทวะ·โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

มีข้อควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่า
ทำให้สิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เกิดมาแล้วดับหมดไปเท่านั้น แต่หมายความกว้างขวางไปถึง การที่สิ่งนั้นๆ ไม่
เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้

ดังนั้น คำว่า ปฏิบัติสมุปปาตนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ซึ่ง
เกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือ
กระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเลย ก็ได้

เช่นเดียวกัน คำว่า “อวิชชาดับ” ก็มีใช้หมายถึงดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่ยังหมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้มีวิชชา นั่นเอง

อนึ่ง ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏ และฝ่ายดับทุกข์ หรือฝ่ายวิวิธัญ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาเลย แต่ก็พึงทราบด้วยว่ามีอวิชชาแอบแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก กล่าวคือ ในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนา แล้วตัณหาเกิดขึ้น ก็เพราะไม่รู้เท่าทัน สภาพความจริงของสิ่งที่ตนเสวยสวายนั่นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง ไม่รู้ว่าสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไรๆ เป็นต้น จึงทำการรับรู้ด้วยอวิชชา เรียกว่า อวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

ในส่วนของฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหา ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสวยสวายเป็นพื้นอยู่ จึงทำ การรับรู้ชนิดที่ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาดับจึงบังถึงอวิชชาดับในตัว

จากการแสดงกระบวนการปฏิกิจสมุปบาทนิโรธวารหรือฝ่ายดับทุกข์ ทั้งแบบวงจรยาว และวงจรสั้น สรุปได้ว่า หลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรฝ่ายก่อทุกข์หรือสังสารวัฏ ให้ขาด

การตัดวงจรนี้ ปกติตัดได้ที่หัวเงื่อนไขหรือข้อสองแห่ง ได้แก่ ที่ข้อใหญ่คืออวิชชา และที่ข้อรองคือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ข้อใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย

การตัดวงจรจึงมีสองอย่าง คือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา เมื่อวงจรขาด กระบวนการสังสารวัฏสิ้นสุดลง ก็จะบรรลุภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มีชัยชนะต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้โรคภัย ปราศจาก ๔๗ มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือ นิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คู่มากับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ภาวะแห่งนิพพาน

เมื่อสังสารวัฏหายไ้ ก็กลายเป็นวิวิธัญขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว คือมันเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในคราวเดียวกันอยู่แล้ว ไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวิธัญอีกแห่งหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน หรือจะพูดให้มันเข้าอีกก็ว่า การดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้นแหละคือนิพพาน

ตามปกติของปุถุชน อวิชชา คัมภา อุปาทน ย่อมครอบงำและลบล้างจิตใจ ทำให้อวิชชาเป็นเจ้าชักใยนำเอาภพเสถียรๆ ไปให้คนข้ามมาสู่จิตใจ ทำใจให้เขาให้ ขุ่น ไม่ขุ่น ให้มี ให้ ฝ้ามอง ทำให้เห็นสิ่งต่างๆ ไม่ชัดบ้าง ให้บิดเบือนไปเสียบ้าง ตลอดจนล้างสิ่งหนึ่งอย่างไว้ให้ วนเวียนติดตังของขัดละกับเคลือบอยู่กับเครื่องผูกมัดหน่วงหนี่ยวชนิดต่างๆ เมื่ออวิชชา คัมภา อุปาทน นั้นดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นอวิชชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลายแก่โลก และชีวิตถูกต้องชัดเจนตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้เป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่ง เคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและ ท่าทีต่อสิ่ง ต่างๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งที่ปรากฏอยู่แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นหรือ แม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังเอาไว้ หรือเพราะมาสาละ นเพินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็น ขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ๆ จิตใจเปิดเผยกว้างขวาง ไม่มีประมาณ โปร่งใส เป็นอิสระ เป็นภาวะที่ แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ซึ่งผู้ยังมีอวิชชา คัมภา อุปาทน ครอบงำ ใจอยู่ อย่างที่เรียกว่า ปุถุชน นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ (แต่เมื่อเข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็นประ จักษ์เต็มอณูเมื่อ นั้น)

ทั้งนี้ การทำบุญที่ไม่สามารถนับถือได้ ไม่อาจถือให้เข้าใจภาวะของเทพเหล่านั้นได้ นั่นคือพระธรรมของมนุษย์ เมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็จะไม่เรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความถูกต้องเป็นพื้นเทียบ คือเอาสัญญาณที่มีอยู่แล้วมากำหนด แล้ววัดลงเพิ่มขึ้นใหม่จากสัญญาณเหล่านั้นที่เอามากำหนดเทียบนั้น จึงได้ภาพตามสัญญาณที่เป็นองค์ประกอบ มิใช่ภาพจากความที่เป็นจริง

ตามพุทธประวัติ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธ
คำริว่า “ธรรมที่เรามาเข้าถึงนี้มี ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ยากยาก สบ ประณีต ครรภกยิ่งไม่ลืมไม่อยู่ใน
ในวิสัยของครรภ” ละเอียดอ่อน เป็นวิสัยที่มีฉะจะพึงทราบ” และมีข้อความเป็นคาถาต่อไปว่า
“ธรรมเรามาเข้าถึงโดยยาก เวลาที่ไม่มีการประกาศ ธรรมนี้มีใช้สิ่งที่สละผู้ดูครรภะ โทสะครรภะจะรู้
เข้าใจเขา สละทั้งหลายผู้ดูครรภะ ย่อมไป ดูครรภะ ครรภะมี๐๐ วิชาที่ครรภะ จักไม่เห็นครรภะ ที่ครรภะ
ครรภะสละ ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง เห็นยาก ละเอียดยิ่งนัก”

คำว่า “ธรรม” ในที่นี้ หมายถึง ปฏิปទะสมาทาน และ นิพพานจะ ว่าอริยสัจ 4 ก็ได้ใจคน
เท่ากัน)

แต่ถึงแม้จะยากอย่างยิ่งถ้าปรารถนาจะรู้พุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชั้นจวบจนแก่
มากมาย ดังนั้น คำว่า นิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่ถึง คิดไม่ถึง จึงควรมุ่งให้เป็นกำลังอันสย
มากกว่า คือ คิดเถิดว่าไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพแต่โดยดีจนลุ่มลุ่มตามสมควรอยู่ จะเป็นเหตุให้
สร้างปัญญาผิดๆขึ้นเสียเปล่า ทางที่ลัดหรือทางที่ถูกต้องควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าเดิมเพื่อรู้ก่อนประจักษ์
ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้นเมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็ยังไม่เห็นคิดไม่ถึง แต่ก็เป็นสิ่งที่รู้
ได้เห็นได้เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่าบางคนเท่านั้น เสนอพุทธพจน์ที่ว่า นิพพานเป็นสิ่งที่ “ไม่เห็นได้สัมผัส
ตามใจอยาก”)

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็น ประจักษ์ บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่สนับสนุนการตีความวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำ ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ทั้งชีวิตหรือบุคลิกภาพของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติ(สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนา)มากกว่าการอธิบายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแบ่งบวกและแง่ลบ เช่น อรหันต์(ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) จินาสพ(ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ(ผู้ไม่ต้องศึกษา, จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ฯลฯ ไปจนถึง อริยะ หรืออารยชน-แท้ (ผู้เจริญ, ผู้ประเสริฐ)

การศึกษาตามแนวนี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้บรรลุนิพพาน ซึ่งพอสรุปกล่าวตามแนวแห่งหลัก 3 ประการ คือ 1. ภาวะทางปัญญา 2. ภาวะทางจิต และ 3. ภาวะความประพฤติกิริยาการดำเนินชีวิต

1. ภาวะทางปัญญา

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือเห็นตามความเป็นจริง

เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหว ถูกชักจูงไปตามความชอบใจหรือไม่ชอบใจ สามารถตามรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดพิน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่งที่เนื่องจากอารมณ์นั้นถูกรังหรือสะกดเอาไว้ให้เขวไปเสียก่อน

ลึกซึ้งลงไปอีก คือปัญญารู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง

เมื่อเกิดปัญญารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกัน และกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามที่มันเป็น เรียกว่ามีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขารมแล้วคือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธาหรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา

ในที่นี้ ที่ว่าไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธา ก็เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆแจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เห็นเองแล้ว ไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น (“ศรัทธา” คือการยอมขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง)

ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกอีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว

ลักษณะนี้ต่างกันโดยตรงกันข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูดหรือสิ่งใดที่อ้างเป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ

2. ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น

ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าวนหรือยั่วยุ(อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะ และโมหะ) เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะ แล้ว

ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว นั่นคือ นอกจกที่ไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย สามารถเป็นนายของอารมณ์ ถึงขั้นที่ท่านเรียกว่า เป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลางๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับบัญชาของตนได้ ให้เห็นของปฏิฏฐ เป็นไม่ปฏิฏฐ หรือของไม่ปฏิฏฐ เป็นปฏิฏฐ เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทั้งปฏิฏฐและไม่ปฏิฏฐ วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ

อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้มีความควบคุมตนได้ เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม มีจิตหนักแน่นมั่นคงไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์(ส่วนที่น่าปรารถนา)หรืออนิฏฐารมณ์(ส่วนที่ไม่น่าปรารถนา) เหมือนภูเขาหินใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมหรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นค้ำที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขยับเขยื้อนใจเจ็บต่อใคร ไม่ว่าจะทำสิ่งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดลงไป

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ ก็คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน

เริ่มต้นตั้งแต่ไม่คิดในกาม ไม่คิดในบุญบาป ไม่คิดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลัง หวังอนาคต เช่น พระอรหันต์(ผู้ไกลจากกิเลสและบาปกรรม ทรงความบริสุทธิ์ หรือผู้ที่กำจัดข้าศึก คือกิเลสสิ้นแล้ว)มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต เพราะไม่รำพึงหวุ่นหวายถึงความหลัง ไม่พึงหวังเพื่อถึงอนาคตนี้เอง จึงสามารถนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของบรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูเผินๆจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม

ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่นและท่านได้กล่าวถึงบ่อยๆก็คือ “นิราส” หรือ “นิราสา” แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง สิ้นหวัง หรือไร้ความหวัง

แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ ปุถุชนนึกถึงหรือพูดถึงกันตามปกติ ทั้งนี้เพราะ ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน เกิดจากหมดความอยากที่จะเป็นเหตุให้หวัง คือ เมื่อไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรจะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม่มี ความหวัง เป็นผู้ที่ได้ละได้ เลิกหรือหมดสิ้นความหวังแล้ว

หมายความว่า เป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อ ความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความ สิ้นหวังตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็มอ้อมอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยคนสมหวังหรือคน มีหวังไปอีก เรียกว่าเป็นขั้นอยู่เหนือความหวัง หรือพ้นความหวัง เป็นอิสระจากความหวัง เพราะมี ความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะผิดหวัง สิ้นหวัง หรือหมดหวังต่อไป ได้อีกเลย (พึงเทียบกับ “อัสสัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่นๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มี เรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่คิดพล่าน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่รุ่มร่าม หงุดหงิด ไม่ หงอยเหงาเบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ เป็นสุข ไม่มีความโศก ไม่มีธุลีที่ทำให้ ขุ่นมัวหรือฝ้ามอง(วิระชะ) ปลอดโปร่งเกษม(เกษมะ) ผ่องใส เชือกเย็น เิบอ้อม พอใจ หายหิว จะเดิน จะยืนจะนั่งจะนอนก็เบาใจวางใจสนิท

ลักษณะที่ควรกล่าวไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อยๆ คือ **ความเป็นสุข** มีทั้งคำแสดงภาวะ ของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมี ความสุข เช่นว่า นิพพานเป็นบรมสุข นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี พระอรหันต์ ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ ผู้ใดกังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ ฯลฯ

กระนั้น แม้นิพพานเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานจะไม่ ติดในความสุขไม่ว่าชนิดใดๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วย โดยเมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ

จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากการสัมผัสเหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้นๆว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความร่ำร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่านเป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างจากปุถุชนที่เมื่อเสวยสุขจะมีราคะอนุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ก็มีปฏิฆะอนุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์ใดๆก็มีอวิชชาอนุสัยตกค้าง เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น

สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่างๆในภายนอก คือไม่ต้องอาศัยอารมณ์ ท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือยิ่งกว่านิรามิสสุข ซึ่งไม่ว่าเมื่อสุขของท่านไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมดาแห่งสภาพสังขารจึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ ถึงอารมณ์ 6 (รูป เสียง กลิ่น รส โสรัหัพพะ ธรรมารมณ์) จะแปรปรวนเคลื่อนคลาดหายลับ ท่านก็ยังอยู่เป็นสุข ถึงขั้น 5 จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่น ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์

ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั่นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พาล่านสาข ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึงตนได้ หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “อาโรคะ” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือภาวะไร้โรค ที่ภาษาไทยเรียกว่าสุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี ก็ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง ซึ่งภาวะไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือสุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคฤหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า “ท่านพึงศึกษาดังนี้ว่า : ถึงแม้ร่างกายของเราจะเจ็บป่วยออกแอด แต่จิตของเราจักไม่ออกแอดไปด้วย” และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โรคมี 2 อย่างคือ โรคทางกายและโรคทางจิต “สัตว์ที่ยินยอมได้ว่าตนปราศจากโรคทางจิตแม้เพียงครู่หนึ่งนั้นหาได้ยาก ยกเว้นแต่พระชินาสพ(พระอรหันต์)” พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์

3. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ในด้านความประพฤติทั่วไปที่เรียกว่า ศีล ไม่สู้มีค่ากล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้วบ่อยครั้งนัก ทั้งนี้เพราะตามหลัก ศีล เป็นสิกขาหรือการศึกษาขั้นต้น

พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน และเจโตวิมุตติ ที่ผู้ที่เข้าถึงนิพพานบรรลุ ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุกข์หรือความประพลิตเสียหายไม่มีเหลือต่อไป

ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือจำกัดเพียงข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไร ในรูปลักษณะอย่างไร

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม หรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป

ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉัน หรือว่าฉันได้ทำความดี เป็นต้น แต่ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ อันเป็นการกระทำขั้นที่ลอยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะปองใจให้ทำความชั่วเสียแล้ว

ทั้งนี้ เราอาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้ว โดยแยกเป็น 2 อย่าง คือ การทำกิจหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง

ในด้านการงานหรือการทำกิจ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้วจากบ่วง ไม่มีอะไรจะห่วงวางให้พะวง ย่อมอยู่ในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่งจะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด ลักษณะการทำการงานของพุทธสาวกนั้น มีบ่งชัดอยู่แล้วในคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำ เริ่มต้นตั้งแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ คือ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย ฯลฯ

ดังนั้นกิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่างในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่งดงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็นทิฏฐานุคติ(ถือปฏิบัติตาม)ได้ โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้องทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว

ในด้านการดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำการงาน คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ข้อปฏิบัติต่างๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่าเมื่อเป็นการสมเหตุสมผล ท่านก็ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม ทั้งนี้ ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบันที่เรียกว่าทิฏฐธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิดตามมาจากหลังเพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม(ทิฏฐานุคติ)

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติก ส่วนตัว มุ่งเพื่อประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปรัตตะ(ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้)หรือปรหิตปฏิบัติ

ทั้งนี้ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติกและการดำเนินชีวิต ของผู้บรรลุนิพพาน เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด รวมอยู่ที่หลักสามข้อ คือ 1. ปัญญาที่เรียกเฉพาะว่า วิชา 2. ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า วิมุตติ และ 3. กรุณา ที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไป ทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชาและถึงวิมุตติด้วย

ถ้าเปรียบปुरुชนเหมือนคนถูกมัด วิชาก็เป็นมีดตัดเครื่องผูกมัดขาดออกไป วิมุตติก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรี กรุณา ก็คือ เมื่อหายเดือดร้อนวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว ก็มองกว้างออกไป เห็นคนอื่นถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มีอะไรต้องวุ่นพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป

พึงสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสามคือ วิชา วิมุตติ และกรุณา นั้น วิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นภาวะเสร็จงานและเป็นภาวะเอื้ออำนวยแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับกรุณาเป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน ปัญญาเป็นการทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเองสำเร็จ กรุณาเป็นการทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงถือว่า ปัญญากับกรุณาเป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า ปัญญาเป็นแกนนำของอรรถัตตะ(ประโยชน์ตน สิ่งที่เป็นคุณแก่ชีวิต ช่วยให้เป็นผู้ด้วยดี สามารถพึ่งตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้) หรืออรรถัตตสมัตติ กรุณาเป็นแกนนำของปรัตตะ(ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้) หรือปรหิตปฏิบัติ

ย่อพุทธคุณลงได้เป็น 2 อย่าง คือ อรรถัตตสมัตติมีปัญญาเป็นตัวทำการ และปรหิตปฏิบัติมีกรุณาเป็นตัวทำการ แต่อรรถัตตสมัตติ และปรหิตปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายและเป็นของแท้จริงได้ก็เพราะมีวิมุตติยืนยันเป็นพยาน วิมุตตินั้นเป็นเครื่องสอดส่องถึงการเข้าถึงนิพพานแล้ว เรียกว่าเป็นอาการสำแดงหรือลักษณะที่สำคัญด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวพจน์ข้อหนึ่งของนิพพาน (ยังมีไวพจน์แสดงลักษณะด้านต่างๆของนิพพานอีกมาก ซึ่งในจำนวนนั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำที่ใช้เป็นคำสามัญในภาษาไทยและเป็นลักษณะที่สำคัญด้วย คือ วิสุทธิ ซึ่งหมายถึงความบริสุทธิ์หรือสะอาด ปราศจากกิเลสที่จะทำให้สกปรก เสื่อมหรือขุ่นมัว จึงใสและมองเห็นอะไรๆชัดเจน และสันติ ซึ่งหมายถึงความสงบ หรือภาวะที่หายวุ่นวายพลุ่งพล่านกระวนกระวาย ปราศจากความทวนทวนเร่ร้อน หมดสิ่งที่กวนให้หวั่นไหวระเหิด จึงเรียบ ซึ่ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่เป็นตัวของตัวเอง สามารถเสวยผลต่างๆได้บริบูรณ์ที่สุด และมีความพร้อมมากที่สุดที่จะใช้ทำการ ดังนั้น จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้าแปลอย่างคงได้ความว่า สว่าง

อิสระ สะอาด สงบ หรือนิพพาน ซึ่งใครพอใจไวพจน์อื่นใดก็สามารถเติมเข้ามาอีกได้ เช่นว่า วิชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมสัจจ์ นิพพาน เป็นต้น)

อนึ่ง การพิจารณาเกี่ยวกับนิพพานที่เป็นภาวะลึกซึ้งนี้ ถ้าพูดไปตามแนวหลักธรรมหรือหลักวิชาที่แสดงภาวะเพียงอย่างเดียว นอกจากเป็นเรื่องหนักแล้ว ยังเป็นการเสี่ยงต่อการวาดภาพที่ผิดพลาดได้ด้วย ทั้งนี้ เพราะผู้เสนอคำอธิบายไม่อาจแปลคำศัพท์สำคัญบางคำให้得其意หมายจะแจ้งรอบด้าน และฝ่ายผู้พิจารณาก็อาจมีสัญญาเก่าๆเกี่ยวกับคำศัพท์หรือข้อธรรมเหล่านั้น ที่ไม่สูตรตรงความหมายที่แท้จริงนัก นอกจากนั้นยังนำเอาความรู้สึกของปุถุชนเข้ามาเทียบเคียงอีกด้วย เช่น เมื่ออ่านข้อความแสดงภาวะตามหลักวิชาข้างต้นนี้แล้ว อาจมองพระอรหันต์เป็นบุคคลที่เสมือนปราศจากชีวิตจิตใจ เย็นชา ไร้ความรู้สึก ไม่ใยดีอะไรกับโลก เป็นต้น

ดังนั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของภาวะตามหลักวิชา ก็ควรพิจารณาผลที่ปรากฏในชีวิตจริงเทียบกันไปด้วย ดังนี้

1. ลักษณะภายนอกและการใช้ชีวิตรวมหมู่ดี เช่น ดูสดชื่นร่าเริง มีใจเบิกบาน มีรูปร่างท่าทางน่ายินดี มีอินทรีย์เยือกเย็น มีความชวนชวายน้อย(ไม่วุ่น) มีใจสงบ มีความมั่นใจ ไม่ตื่นกลัว มีใจอ่อนโยน ไม่คิดรบกว่นหรือหวังประโยชน์จากใคร รักอิสระ เป็นต้น

2. ความมีใจอิสระและมีความสุข

3. ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

4. ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

เมื่อเราได้ทำความเข้าใจในหลักปฏิจนุสุมปาบทนิโรธวาร ที่แสดงกระบวนการธรรมดับทุกข์ แสดงเส้นทางการโยกย้ายชีวิตจากกองทุกข์ไปสู่ภาวะดับทุกข์ ด้วยการตัดขั้วทุกข์ที่อวิชชาและ ตัณหา เข้าสู่ภาวะนิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนา พอเป็นสังเขป แล้ว ก็ย่อมจะทำให้เราหูตาสว่าง มองเห็นความเป็นไปได้ เกิดกำลังใจ และมีความพร้อมเบื้องต้นที่จะลงมือปฏิบัติตนอย่างถูกต้อง ตามหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งก็คือ การเดินสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา อย่างแน่นอน

กระนั้น ก่อนที่จะเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติอย่างจริงจัง ขอให้ทำความเข้าใจในเรื่อง “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งในหลักธรรมที่เป็น “ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลางๆตามธรรมชาติ หรือ สภาวะธรรมที่เป็นกลางๆ” (มัชฌิมนิเทศนา) ก่อนที่จะก้าวไปถึงหลักธรรมที่เป็น “ข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลางๆตามกฎธรรมชาติ” (มัชฌิมาปฏิปทา)

กล่าวคือ เรื่อง “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” นั้น เป็นเรื่องของหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายให้เห็นถึงกระบวนการดับทุกข์และภาวะนิพพาน ซึ่งจัดอยู่ในส่วนของสภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติของมนุษย์ ดังนั้นหลักปฏิจนุสุมปาบทนิโรธวาร จึงเป็นเพียงตัวกระบวนการของธรรมชาติล้วนๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่ประการใด กล่าวคือ บอกไว้แต่เพียงว่า ในการเข้าถึงจุดหมายคือความดับทุกข์ (นิพพาน) กระบวนการจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่า ต้องทำอะไรจึงจะให้กระบวนการเป็นอย่างนั้นขึ้นมาได้ หรือว่าถ้าต้องการให้กระบวนการเป็นอย่างนั้น มนุษย์ควรปฏิบัติกรอย่าง จะต้องทำอะไรบ้าง

ส่วนเรื่อง “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” นั้น เป็นเรื่องหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงนำมาชี้แนะในทางปฏิบัติ เพื่อให้การปฏิบัติต่อชีวิตของคนเรา เป็นไปอย่างสอดคล้องกับกระบวนการตามธรรมชาติ

อีกนัยหนึ่ง เมื่อคนเราต้องการดับทุกข์ เราก็จะต้องดำเนินชีวิต(ปฏิบัติตน)ให้สอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ นั่นคือ วิธีปฏิบัติของมนุษย์จะต้องสอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติ หรือการปฏิบัติของมนุษย์จะต้องให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการของธรรมชาติ (“พุทธธรรม” หน้า 570)

มองในภาพรวม เราจะแปรความรู้ความเข้าใจในกระบวนการดับทุกข์ให้เป็นผลประจักษ์แก่ชีวิต ก็ด้วยการปฏิบัติอย่างสอดคล้องกับกระบวนการนั้น

สรุปได้ว่า ด้วยการปฏิบัติอย่างสอดคล้องกับกระบวนการระดับทุกข์เท่านั้น คนเราจึงจะสามารถนำพาชีวิตพ้นจากกองทุกข์ เข้าสู่ภาวะดับทุกข์ บรรลุสู่ภาวะนิพพาน

เกี่ยวกับเรื่องวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ภาวะดับทุกข์นี้ พระพรหมคุณาภรณ์ได้จัดรวบรวมไว้ในตอนที่ 5 ของหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า 569) หัวข้อ “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” แสดงหลักธรรมในส่วนของการปฏิบัติทางสายกลางหรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

มรรคา 8 อย่าง

มัชฌิมาปฏิปทา(เรียกง่าย ๆ ว่า “มรรค” หรือ “ทางสายกลาง”) นี้ เป็นทางเก่าที่เคยมีท่านผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมายเคยเดินกันมาในกาลก่อนแล้ว พระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงค้นพบแล้ว ทรงเปิดเผยแก่มวลมนุษยชน ทรงทำหน้าที่แนะนำบอกทางนี้ให้แก่เวไนยชน(ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, ผู้ฟังแนะนำได้ ผู้พอคัดค้านได้)

มรรค หรือทางสายกลางนี้ เป็นระบบวิธี หรือชุดวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่างๆ ส่งผลสืบทอดกันไปจนสำเร็จเสร็จสิ้นตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น ซึ่งเมื่อคนเราได้มรรคนี้แล้วก็เป็นอันว่าได้ “เครื่องมือ” ที่จะนำตัวเองก้าวจากกระบวนการของกระบวนการในข้อนี้โรธ มาสู่การปฏิบัติ(ตามข้อมรรค)ต่อไป

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ : ดับอวิชชา→ดับสังขาร→ดับวิญญูณ→ดับนามรูป→ดับสฬายตนะ→ดับผัสสะ→
ดับเวทนา→ดับตัณหา→ดับอุปาทาน→ดับภพ→ดับชาติ→ดับชรามรณะ·โสกะ
ปริเทวะ โทมนัส อุปายาส = ดับทุกข์

มรรค : สัมมาทิฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ → ดับทุกข์

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ มีองค์ประกอบหลักๆ อยู่เพียง 8 อย่าง จึงเรียกกันทั่วไปว่า “มรรคมองค์ 8” อันประกอบด้วย 1. สัมมาทิฐิ(เห็นชอบ) 2. สัมมาสังกัปปะ(คำริชอบ) 3. สัมมาวาจา(วาจาชอบ) 4. สัมมากัมมันตะ(กระทำชอบ) 5. สัมมาอาชีวะ(เลี้ยงชีพชอบ) 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) 7. สัมมาสติ(ระลึกชอบ) และ 8. สัมมาสมาธิ(จิตมั่นชอบ)

ในมรรค 8 อย่างนี้ มีอยู่ 3 ข้อที่มีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติรวมพร้อมกันไป กับองค์มรรคข้ออื่นๆทุกข้อ คือ **สัมมาทิฐิ**(ความเห็นหรือความเข้าใจถูกต้อง) **สัมมาวาจา**(ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง) และ **สัมมาสติ**(สติที่ถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่ายๆด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง **สัมมาทิฐิ** เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย **สัมมาวาจา** เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไป ส่วน **สัมมาสติ** เป็นเหมือนเครื่องบังคับ ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพยานภัย

นอกจากนั้น เพื่อบ่งชี้ให้เห็นเป็นระบบหมวดหมู่ อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านได้จัดองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรคเข้าเป็นประเภทๆ เรียกว่า **ขันธ** หรือ **ธรรมขันธ** แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี 3 ขันธ หรือ 3 ธรรมขันธ ซึ่งมีการจัดสองแบบหรือสองระบบ คือแบบมรรค และแบบ **ไตรสิกขา**หรือ**สิกขา 3**

หรือระบบมรรค และระบบไตรสิกขา

ทั้งนี้ แบบมรรค ประกอบด้วย ปัญญาขันธ(สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ) ศีลขันธ(สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) และสมาธิขันธ(สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ)

ส่วนแบบไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีลขันธ สมาธิขันธ และปัญญาขันธ โดยจัดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวดศีล จัดสัมมาวาจา สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวดสมาธิ จัดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าเป็นหมวดปัญญา ซึ่งการจัดหมวดหมู่ในลักษณะดังกล่าว มุ่งไปในทางปฏิบัติคือการใช้งาน

โดยในการจัดตามแนว **สิกขา 3** หรือ **ไตรสิกขา** นี้ ได้มีการเรียกชื่อเพี้ยนไปเล็กน้อยเป็น **อธิศีลสิกขา** **อธิจิตตสิกขา** และ**อธิปัญญาสิกขา** สามารถแสดงลำดับ ให้เห็นแนวทางการปฏิบัติได้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

อธิศีลสิกขา (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ)→ อธิจิตตสิกขา (สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ) → อธิปัญญาสิกขา (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ)

การจัดแบบไตรสิกขามุ่งให้เห็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง ซึ่งคำว่า **ไตรสิกขา** แปลว่า สิกขา 3 และคำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน

ทั้งนี้ สิกขา 3 มีความหมายคร่าวๆดังนี้

1. อธิศีลสิกขา คือการฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้สุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ

2. อธิจิตตสิกขา คือการฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ

3. อธิปัญญาสิกขา คือการฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

ถ้าเชื่อมโยงจุดหมายเข้ากับความหมายของสิกขาแต่ละข้อ ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อดังนี้

สาระของอธิศีล คือการดำรงอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา

สาระของอธิจิต คือการพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

สาระของอธิปัญญา คือการมองครุรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่างๆด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระ เสรี และสดชื่นเบิกบาน

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

เหตุใดการจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขาจึงต่างกัน ? เมื่อเป็นมรรค ระบบเริ่มด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แล้วเหตุใดเมื่อจัดเข้าเป็นระบบไตรสิกขา กลับเอาสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นหมวดปัญญา ไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กลายเป็นเริ่มต้นด้วยสัมมาวาจาที่เป็นหมวดศีลแทน ?

เพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ ขอให้ย้อนกลับไปทบทวนความเดิมเกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างนิโรธกับมรรคซึ่งมีอยู่ว่า มรรคเกิดขึ้น โดยฐานเป็นวิธีการที่คนนำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตน คือเป็นวิธีปฏิบัติของคนที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือการใช้วิธีการของคนเพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ

อีกนัยหนึ่ง มรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการประยุกต์ความรู้ในกฎธรรมชาตินาสรางเป็นวิธีปฏิบัติของคน เรียกได้ว่าเป็นขั้นต่อเชื่อมกลางระหว่างกระบวนการของธรรมชาติกับวิธีการต่างๆ ทั้งหลายเท่าที่คนจะชักเยื้องขยายออกไปใช้ในต่างกิจต่างกรณี

ฉ. ตรงนี้ มรรคเป็นหลักกลางในขั้นวิธีการของมนุษย์ เป็นแนวทางชี้นำการปฏิบัติของมนุษย์ในการก้าวไปสู่ความดับทุกข์อย่างแท้จริง ซึ่งต่อจากมรรคก็คือไตรสิกขาหรือการลงมือปฏิบัติ เป็นขั้นของการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้งานจริง โดยนำเอาองค์ประกอบทั้ง 8 ไปชักเยื้องจัดรูปเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติ โดยมีขั้นตอนต่างๆ มีรายละเอียดและข้อเน้นย้ำเด่นชัดแตกต่างกันไป สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของแต่ละระดับแต่ละกรณี ความแตกต่างของจุดประสงค์และข้อเน้นย้ำเช่นนี้เอง ที่นำมาสู่การจัดลำดับข้อธรรมที่แตกต่างกันระหว่างมรรคกับไตรสิกขา ในระบบมัชฌิมาปฏิปทา

มรรค ในฐานะที่เป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นเพียงระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันว่ามีอะไรบ้าง ตามเนื้อหาของมันเองแท้ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองคุณนหนทางแล้วแยกแยะวิเคราะห์ดูว่า มันมีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงการใช้งานกันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรคจึงเป็นเพียงการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบทั้ง 8 เท่านั้น กล่าวคือ จัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ธรรมที่ทำหน้าที่อยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม

โดยนัยนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฐิจึงเป็นข้อแรก ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้นของการทำหน้าที่ขององค์ธรรมต่างๆ ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่นๆ จะเกิดขึ้นไม่ได้

นั่นคือ เริ่มแรกที่เฉียวจะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถืออย่างถูกต้องในแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริหรือคิดการต่อไปและประพฤติดิปฏิบัติให้ถูกทางได้

การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นต้นทุนไว้ก่อน นั่นคือ เมื่อสัมมาทิฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่นๆ ก็จะเกิดตามได้เป็นลำดับไป

สรุปคือ เมื่อเห็นเป็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่างๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดคืบหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไรก็พูดไปได้อย่างนั้น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการได้อย่างไร แคไหน ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้แค่นั้น เมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือ ก็ช่วยชักนำกำหนดและเกื้อกูลแก่การกระทำ คิดการได้แคไหน พูดจาและกระทำการได้แนวใด มีขอบเขตแคไหน ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแนวนั้นในขอบเขตนั้น เมื่อจะพูดจะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม เมื่อพยายาม

จริงจังในเรื่องไหนเพื่อให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มันอย่างสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับอยู่ จิตก็แน่วแน่นมั่นคงไปในเรื่องนั้น ดังนั้น ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ดี งานถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พุทธิ ทำดี เป็นต้น ก็ดำเนินสืบไป เป็นสัมมาทั้งหมด ซึ่งถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็ต้องคอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งๆขึ้นในทุกขั้นตอน

ไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งในแง่การใช้งาน คือนำเอาองค์ประกอบทั้งหลายของมรรค ออกมาจัดเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่างๆ เพื่อใช้องค์มรรคเหล่านั้นให้สำเร็จผลอย่างเป็นงานเป็นการในชีวิตจริง เหมือนดังว่า เมื่อแจกแจงให้รู้แล้วว่าเครื่องมือที่จะต้องใช้มีอะไรบ้าง คราวนี้ก็มาจัดลำดับการใช้เครื่องมือเหล่านั้นว่า ในเวลาทำงานตอนไหนจะต้องใช้เครื่องมืออันไหน อย่างไร

ไตรสิกขาก้าวจากการเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะเวทีสัมพันธ์ขององค์กรธรรมต่างๆ ตามแบบของมรรค ออกมาสู่การเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะมนุษย์ที่อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม หรือก้าวจากจุดเน้นที่ภายในจิตใจของบุคคลออกมาสู่จุดเน้นด้านภายนอก เช่น แทนที่จะเน้นในแง่ว่า เมื่อเห็นถูกต้องแล้ว ก็จะคิดถูกต้อง แล้วจะพูดจะทำก็พลอยดีงามถูกต้อง กลับหันมาจับที่ด้านนอกว่า ความดี ความถูกต้องที่จะต้องทำต้องพูดมีอะไรบ้าง จะต้องพูดจะต้องทำอะไรๆ อย่างไร ในฐานะที่เขาอยู่ร่วมกับคนอื่นๆ กำหนดการแสดงออกภายนอก ให้สะท้อนกลับเข้าไปมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นภายในจิตใจ เช่นวางระเบียบกฎเกณฑ์ข้อฝึกหัดขึ้น ทำให้บุคคลผู้นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เป็นการเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมเข้าไปหาในตัวบุคคล และจุดนี้แหละคือการก้าวเข้าสู่ความหมายของสิกขาที่ว่าเป็นการฝึกอบรม

โดยนัยนี้ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นศีล การฝึกฝนปฏิบัติให้สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้นเกิดมีเพิ่มพูนขึ้น(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริศีลสิกขา** สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นพวกสมาธิ การฝึกปรือสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริจิตตสิกขา** ส่วน สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นพวกปัญญา การฝึกปรือสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริปัญญาสิกขา**

ดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์กรธรรมด้วยตนเอง ออกมาสู่การฝึกคนอย่างเป็นขั้นเป็นตอน จากส่วนที่หยาบไปหาส่วนละเอียด หรือจากส่วนที่เป็นรูป เป็นร่างชัดเจนเห็นง่าย จัดการง่าย ไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็น ยากที่จะควบคุมจัดการ คือ เริ่มด้วยการฝึกกาย วาจา เข้าไปหาจิตใจ และปัญญา

และดังนั้น ใครศึกษาจึงก้าวจากระบบการทำหน้าที่สัมพันธ์กันตลอดเวลาทุกๆขณะของ องค์มรรคภายในตัวบุคคล ออกมาสู่กระบวนการฝึกอบรมช่วงกว้าง ซึ่งจัดแบ่งเป็นขั้นตอนเรียบ ลำดับตามบทบาทขององค์ประกอบประเภทที่ทำหน้าที่ออกหน้าเด่นชัดในขั้นตอนนั้นๆ โดยเริ่ม จากศีล ซึ่งมุ่งฝึกอบรมการแสดงออกทางกายวาจาที่เป็นขั้นภายนอก เกี่ยวกับสังคม เป็นขั้นหยาบ แล้วก้าวไปสู่สมาธิ ฝึกอบรมจิตใจที่อยู่ภายในและละเอียดกว่า เพื่อสนับสนุนการใช้และการฝึกปรือ ปัญญาให้ใช้งานอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

กระนั้น มีข้อควรย้าว่า ไม่ว่าเราจะกำลังฝึกอบรมอยู่ในช่วงตอนใดของไตรสิกขา จะเป็นขั้น ศีลก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญาก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติองค์มรรคทุก ข้อ ตั้งแต่สัมมาทิฐิ ไปจนถึงสัมมาสมาธิ ย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าว ออกมาว่าเป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ ขั้นปัญญา เป็นเพียงการบอกแจ้งว่า ในตอนนั้นกำลังเร่งรัดให้ระดม การฝึกฝนอบรมองค์ประกอบประเภทนั้นให้มากเป็นพิเศษ หรือว่า ในตอนนั้นองค์ประกอบ ประเภทนั้นกำลังถูกเรียกออกมาใช้งาน มีบทบาทโดดเด่นออกหน้าองค์ประกอบประเภทอื่น

มองดูในแง่หนึ่ง เป็นเหมือนว่า มีระบบการฝึก 2 ระบบ คือ ระบบฝึกจากข้างนอกและ ระบบฝึกจากข้างใน กำลังทำงานประสานงานรับกันด้วยดี

อนึ่ง ในกระบวนการทั้งหมดนี้ ควรกล่าวถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิหรือองค์ธรรมฝ่าย ปัญญาไว้เป็นพิเศษว่า ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่มรรคหรือ ไตรสิกขา ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญาและจบลงด้วยปัญญา

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หรือเห็นถูกต้อง ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์(เกี่ยวกับโลก ทางโลก)ก็ว่าเห็นถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตระ(พ้นทางโลก เหนือโลก) ก็ ว่าเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง คือเห็นตรงตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัย

สัมมาทิฐิตามความหมายแนวโลกีย์ ก็เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ซึ่งก็ย่อมทำ ให้บุคคลเริ่มปฏิบัติธรรมได้ เพราะเมื่อเชื่อหรือเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมพร้อมที่จะประพฤติปฏิบัติ เข้าสู่การฝึกอบรมช่วงแรกในระดับศีลของไตรสิกขา

อย่างไรก็ดี บุคคลที่มีสัมมาทิฐิเพียงขั้นนี้ มักจะเน้นหนักอยู่แค่การปฏิบัติขั้นศีล ไม่ค่อย ก้าวต่อไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญา

ในความหมายที่กว้างออกไปสักหน่อย ได้แก่ความหมายว่า ความเข้าใจในสภาพปัญหา ฐาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จักจุดหมายและแนวทางการปฏิบัติ ก็พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลง มือปฏิบัติได้

ส่วนความหมายที่กว้างที่สุด ก็คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุ ปัจจัยของมัน ซึ่งความหมายแนวนี้อัน(โลกุตระ) กินความครอบคลุมถึงความหมายแบบอื่นๆทั้งหมด

เช่น รวมถึงการเห็นสภาพปัญหา มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นสาเหตุ มองเห็นทางตาม ภาวะที่มันเป็นทาง เป็นต้น และเป็นความหมายของสัมมาทิฐิในแง่ที่จะเจริญเพิ่มพูนชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป ตลอดมรรคาแห่งการปฏิบัติ อย่างที่ว่า ยิ่งปฏิบัติ ก็ยิ่งรู้ หรือยิ่งทำไป ก็ยิ่งรู้ไป จนทำสำเร็จ ก็รู้หมด

เห็นได้ว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่ง มัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ อีกทั้ง ในการ ดำเนินมรรคาลงคสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย นั่นคือ ยิ่งการ ดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัดเจน มีกำลังบริสุทธิ์มาก ขึ้นเพียงนั้น และในที่สุด ก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าว ได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายทางของมรรคา

สำหรับใครศึกษา แม้จะมีศีลเป็นข้อแรก แต่ความจริงก็ต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจ เกี่ยวกับสิ่งที่จะลงมือปฏิบัติเป็นต้นทุนไว้ก่อน ซึ่งได้แก่สัมมาทิฐินั่นเอง แต่เพราะความรู้ความ เข้าใจเบื้องต้นนี้ เป็นเพียงการรู้ว่าทางไหนคนจะพึงไป และตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น จึงไม่จัดเป็น ขั้นตอนของระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้างของใครศึกษา เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจหรือ ความเชื่อถูกต้องเป็นพื้นฐานต้นทุนแล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติกาย วาจา และ อาชีวะ(ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต(สมาธิ) จนถึงขั้น สุดท้าย คือ ฝึกอบรมปัญญาให้แก่กล้าจนพ้นจากอวิชชา

ความจริงแล้ว ปัญญานั้นเจริญงอกงามขึ้นเรื่อยๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม โดยเบื้องต้น ความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ อาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการ ฝึกอบรมต่อมา ความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิม นั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและ ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผล การปฏิบัติที่เกิดขึ้นในระบบการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่างๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญา ก็ จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพาน คือความรู้ความ เข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์

ดังบาลีที่ว่า “มัชฌิมาปฏิปทานี้เป็นญาณกรณี(สร้างการรู้) จักขุกรณี(สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิจึงเป็นเหมือนสะพานสำหรับทอดข้ามจากอวิชชาไปสู่วิชา เมื่อมี วิชาที่เกิดสัมมาญาณะ(ความรู้ชอบ เทียบได้กับ ญาณกรณี และจักขุกรณี) และข้ามหลุดพ้นเป็น สัมมาวิมุตติ(หลุดพ้นชอบ เทียบได้กับความสงบ ฯลฯ นิพพาน)

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรคา 8 อย่าง ได้แก่ 1. สัมมาทิฐิ 2. สัมมาสังกัปปะ 3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ 6. สัมมาวาขามะ 7. สัมมาสติ และ 8. สัมมาสมาธิ โดยแต่ละอย่างมีความหมายและบทบาทดังต่อไปนี้

1. สัมมาทิฐิ

คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุดคือ ความรู้ในอริยสัจ 4 นอกจากนี้ก็เช่น รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและอกุศลมูล เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจสงมุปบาท

สัมมาทิฐิ แบ่งเป็น 2 ประเภทหรือ 2 ระดับ คือ

1. โลภียสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับ โลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตาม คลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม

โดยทั่วสัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือองค์ประกอบทางสังคม ด้วย อาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกล้าของ สังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น

เพราะเหตุที่สัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากการหล่อหลอมของสังคม ด้วยการอบรมสั่งสอน ทางศีลธรรม และถ่ายทอดทางวัฒนธรรมดังกล่าว จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้นมา เป็นของซ้อนเข้ามา หรือ ต่างหากจากกฎธรรมชาติของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง ดังนั้น จึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมี รายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของ สภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของสัมมาทิฐินี้จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ ตามถิ่นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฐิ คือความสอดคล้องกับหลัก กรรมหรือกฎแห่งกรรม(พฤติกรรมและผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์ย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย) เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลัก ความจริงที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ โดยนัยนี้ โลภียสัมมาทิฐิจึงมีกฎ ธรรมชาติ(กฎแห่งกรรม)รองรับอยู่ หรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ

ด้วยเหตุนี้ โลภียสัมมาทิฐิ จึงส่งถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่น ความรับผิดชอบต่อการกระทำของ ตน ความใฝ่สำเร็จที่เกิดจากการกระทำหรือความเพียรพยายาม ตามความสามารถและสติปัญญาของ ตนเอง ความรู้จักพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือกันด้วยเรี่ยวแรงกำลังของมนุษย์เอง เป็นต้น แต่ทั้ง

สังเกตได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียงความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรม หรือ ญาณมนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้นเท่านั้น ยังมีใช่เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎหรือหยั่งรู้ถึงความ เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้ เพราะความรู้เข้าใจที่หยั่งถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรง ย่อมจัดเข้าในจำพวกโลกุตระสัมมาทิฐิ

แต่ถึงกระนั้น ในเมื่อโลกียสัมมาทิฐิเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความเป็นจริง ตามธรรมชาติของกฎธรรมชาติ จึงอยู่ในฐานะที่จะเชื่อมต่อให้ก้าวไปยังโลกุตระสัมมาทิฐิได้ด้วย

2. โลกุตระสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตระ คือเห็นโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของ ธรรมชาติ

พูดให้ง่ายเข้าก็ว่า รู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง

สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจาก โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายใน ตัวบุคคล หมายความว่าสัมมาทิฐิประเภทนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่น ด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั้นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมา ต่างหากจากธรรมชาติของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพล ของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ๆ ซึ่งมีสภาวะและ ธรรมชาติเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย

โดยนัยนี้ สัมมาทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็น ความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน จำเป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอ เหมือนกัน

สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายถึงเฉพาะที่เป็น ความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผลทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น แต่กระนั้นก็ ตาม สัมมาทิฐิที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกันกับที่เป็นของปุถุชน นั้นเอง

จากนี้ จึงพึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตระนี้ว่า เป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่า โลกียสัมมาทิฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เราเรียกว่าถอนรากถอน โคนเลยทีเดียว ด้วยสัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้นจึงจะกำจัดกิเลสได้ คือมิใช่เพียงกด ข่ม หรือทับไว้ เท่านั้น ซึ่งจะทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวโอนไปตามค่านิยมที่สังคม หล่อหลอม เพราะได้มองความจริงผ่านทะลุเลเยอร์ระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึง ไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคม

อีกนัยหนึ่ง เมื่อใดที่คนเรามีโลกุตระสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่ง ของสังคมได้อย่างแท้จริง

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือเห็นตามที่สิ่งทั้งหลายเป็นจริง การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าและในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่นและเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิด ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง

สัมมาสังกัปปะ มีความสืบเนื่องสัมพันธ์กับสัมมาทิฐิ เนื่องจากว่า ในกรณีของสัมมาทิฐิ การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ในขณะนั้น ความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดถือ พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย

หมายความว่า องค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้จะต้องทำหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุนกันและกันอยู่ตลอดเวลา

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็จะมีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง ซึ่งเมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงแล้ว จึงมีสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้น ได้อย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ และเมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ตามความเป็นจริง เป็นการเสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นไปอีก

จากนั้น องค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

สัมมาสังกัปปะ 3 อย่าง

สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. เนกขัมมสังกัปปี หรือเนกขัมมวิตัก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะ หรือโลภะ
2. อพยบาทสังกัปปี หรือ อพยบาทวิตัก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ขัดเคือง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่ง

หมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ

- 3. อวิหิงสาสังกัปปี หรือ อวิหิงสาวิตก** คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

ถึงตรงนี้ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิกับสัมมาสังกัปปะเพิ่มอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสที่เรียกว่าอภิสมมูล 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทิฐิเป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุด คือ โมหะ ส่วนสัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสตัวรองที่ต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปี เป็นตัวกำจัดราคะ หรือโลภะ และอพยาบาทสังกัปปี กับอวิหิงสาสังกัปปี เป็นตัวกำจัดโทสะ ทั้งหมดของกระบวนการมีความกลมกลืนต่อเนื่องประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง 2 ข้อ(สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ)เท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบุรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย เนื่องจากการปฏิบัติธรรมแต่ละข้อจะไม่สมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆทันที แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ 3 ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปี บางทีก็หมายถึงเพียงขั้นหยาบในรูปสัญลักษณ์ คือ การออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความ เป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยาบาทสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้แม้จะเป็นสัมมาทิฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นแจ้งเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นบาทฐาน

3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรคทั้ง 3 ข้อนี้ เป็นขั้นสืบต่อกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน ดังนี้

1. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- 1) ละมุสาวาท เว้นการพูดเท็จ รวมถึงสั่งจวาจา พูดคำจริง
- 2) ละปิสุนาวาจา เว้นการพูดส่อเสียด รวมถึง สัมภักคกรณีวาจา พูดคำสมานสมัคคี
- 3) ละผรุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ รวมถึง สัณหวาจา พูดคำอ่อนหวานสุภาพ
- 4) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพ้อเจ้อ รวมถึง อัคคสัณหิตวาจา พูดคำมีประโยชน์

2. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่

- 1) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต รวมถึง การกระทำที่ช่วยเหลือเกื้อกูล
- 2) ละอหินนาทาน เว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีวะ หรือทาน)

3) ละกามสุมิณาจาร เว้นความประพฤติดิในกาม รวมถึง สทาร์สันโดย(ความพอใจ ด้วยภรรยาของตน ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน)

3. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจฉาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึง ความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่นทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล(ไม่หมักหมม ไม่ผัดเพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน) เป็นต้น

ทั้งหมดนี้ เป็นศีลขั้นพื้นฐานสำหรับคนทั่วไป เป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันได้โดยปกติสุข และแต่ละคนมีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัย จึงเรียกข้อกำหนดเหล่านี้ว่า สิกขาบท(ข้อฝึกความประพฤติ) 5 หรือที่ต่อมานิยมเรียกกันเป็นสามัญว่า ศีล 5 ได้แก่

1. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย

2. เว้นจากอทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขาไม่ได้ให้ หรือไม่ลักขโมย จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์

3. เว้นจากกาเมสุมิณาจาร คือ ไม่ประพฤติดิในกามทั้งหลาย จับเอาสาระว่าความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน

4. เว้นจากมุสาวาท คือ ไม่พูดเท็จ จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โกหกหลอกลวง ตัลดรอนประโยชน์หรือแกล้งทำลาย

5. เว้นจากของเมาคือสุราเมรัยอันเป็นตั้งแห่งความประมาท คือ ไม่เสพของมึนเมา จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหลังพลาคมัวเมา เนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ

6. สัมมาวายามะ

องคัมมรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา หมายถึงความเพียร ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่ สัมมาวายามะเป็นองคัมมรรคประจำข้อ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองคัมมรรคข้ออื่นๆทุกข้อเสมอไป และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วยในข้อใดข้อหนึ่ง

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สังขธรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดาเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น

การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ

ในการทำสมาธิเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำในภายนอกให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระคมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าหุ้ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมานตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะอย่างที่ไม่ถึงและไม่หย่อนเกินไป

อย่างไรก็ดี แม้ตัวสัมมาวายามะแท้ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่เมื่อสัมมาวายามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าที ตอบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย น้ํา การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่างๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อ มีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน บ้าง

7. สัมมาสติ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 นั่นเอง ซึ่งหัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

1. กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามรู้ทันกาย)
2. เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามรู้ทันเวทนา)
3. จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามรู้ทันจิต)
4. ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามรู้ทันธรรมหรือความเป็นจริงตามที่มันเป็นของมันเอง)

ว่าโดยสาระสำคัญ หลักสติปัฏฐาน 4 บอกให้เราทราบว่ ชีวิตของเรานี้ มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่งเท่านั้น คือ 1. ร่างกายและพฤติกรรมของมัน 2. เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ 3. ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ และ 4. ความนึกคิดใคร่ครอง

ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทา(ทางดำเนิน การปฏิบัติ) นำไปสู่ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง อริยธรรม(ธรรมอัน ประเสริฐ)

“สติ”ในฐานะอัปมาทธรรม

ในการพิจารณาเรื่องสัมมาสติ สมควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องสติให้เป็นพื้นฐาน

“สติ” แปลกันง่ายๆว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกเพ่งความหมายไปในแง่ของ ความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสธ สติ นอกจากหมายถึงความไม่ลืม ความระลึกได้ แล้ว ยังหมายถึง ความไม่ เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธ(negative)เหล่านี้ เล็งไปถึง ความในทางอนุมัติ(positive)ด้วยว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอ ในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆอย่างไร โดยเฉพาะในแง่ของจริยธรรม

การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบกับนายประตู ที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่ เสมอ และคอยกำกับการ โดยปล่อยให้คนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควร เข้ามาให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออกไม่ให้ออกไป

สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่ว เล็ดลอดเข้าไปในจิตใจได้

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติธรรมทุกชั้น ซึ่งการดำเนิน ชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่าอัปมาท แปลว่า ความไม่ประมาท

อัปมาทนี่เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ ความหมายว่าการเป็นโดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถลำลงไป ในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำและ ต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงใจ และ พยายามเดินรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า อัปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระพุทธศาสนา

สติปัญญานในฐานะสัมมาสติ

สติปัญญา แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือ วิถีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังคับเกิดผลดีที่สุด

การเจริญสติปัฏฐาน เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะ(การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ)และวิปัสสนา(ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของตนเอง)ในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้ฌาน(ภาวะจิตใจสงบประณีต)ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆเท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญวิปัสสนาเป็นคัวนำตามแนวสติปัฏฐาน ไปจนถึงที่สุดก็ได้

8. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียดและในแง่การปฏิบัติที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ความหมาย

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะจิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง(สัมมาสมาธิ) ก็เพื่อจุดมุ่งหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญารู้แจ้ง เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง

ลักษณะของจิตสมาธิ

คงได้กล่าวมาแล้วว่า อธิจิตตสิกขา คือการฝึกปรือเพื่อเสริมสร้างคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ดังนั้น สมาธิ ซึ่งเป็นเป้าหมายของอธิจิตตสิกขานั้น จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด

จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูง มีลักษณะสำคัญ ดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพรากระจ่ายออกไป
2. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดคอง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ไส กระจาง มองเห็นอะไรๆได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด

4. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิขั้นฌาน ประกอบด้วยองค์ 8 กล่าวคือ 1. ตั้งมั่น 2. บริสุทธิ์ 3. ผ่องใส 4. โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา 5. ปราศจากสิ่งมัวหมอง 6. นุ่มนวล 7. ควรแก่งาน 8. อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว

ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ

ตามที่กล่าวมานี้ มีข้อควรย้ำว่า ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิ ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิด้วยก็คือ ความควรแก่งาน หรือความเหมาะแก่การใช้งาน และงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมก็คือ งานทางปัญญา อันได้แก่การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้นเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาสภาวธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง และโดยนัยนี้ จึงควรย้ำเพิ่มไว้อีกด้วยว่า สมาธิที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก ปลอยตัวคนเข้รวมหายไปในอะไรๆ แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โล่งโปร่ง หลุดออกจากสิ่งบังคับบีบคั้นกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตั้งอยู่ เบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้ปัญญา

ดังนั้น ความมุ่งหมายของสมาธิที่ใช้อย่างถูกต้อง หรือพูดตามศัพท์ว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธินั้น ก็คือเพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดี หรือพูดง่ายๆว่า เป็นสมาธิเพื่อปัญญา คือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง

กระนั้นก็ตาม แม้ว่าสมาธิจะมีความมุ่งหมายดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็จริง แต่สมาธิก็ยังมิใช่ประโยชน์อย่างอื่นที่นอกเหนือไปจากจุดหมายนั้นอีก เนื่องจากประโยชน์บางอย่างเป็นผลพลอยได้ในระหว่างการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของสมาธินั้นเอง หรือบางอย่างเป็นประโยชน์พิเศษออกไปซึ่งต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดา และบางอย่างเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูลแม้แก่ท่านที่ได้บรรลุจุดหมายของสมาธิเสร็จสิ้นไปแล้ว

โดยสรุป พงจะประมวลประโยชน์ของสมาธิได้ ดังนี้

1. ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรืออุดมคติทางศาสนา : ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง

2. ประโยชน์ในด้านการสร้างความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย : ที่เป็นผลสำเร็จอย่างสูงในทางจิต หรือเรียกสั้นๆว่า ประโยชน์ในทางอภิปัญญา ได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์และอภิปัญญาชั้นโลกียะอย่างอื่น ๆ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ เป็นต้น

3. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ : เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นุ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตา กรุณา มองดูรู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง ฯลฯ เตรียมจิตใจให้อยู่ในสภาพพร้อมและง่ายแก่การปลูกฝังคุณธรรมต่างๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำให้สงบและสะกดขี้ม่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ (เรียกอย่างสมัยใหม่ก็ว่า มีความมั่นคงในอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต)

ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้นเป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน คือดำเนินชีวิตอย่างมีสติตามรู้ทันพฤติกรรมทางกายวาจา ความรู้สึกนึกคิด และภาวะจิตของตนคนที่เป็นอย่างไปต่างๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิดช่องให้ประสบการณ์และความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ซึ่งประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

4. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน : เช่น

- 1) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยังหลุดจากความกลัดกลุ้มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข
- 2) เป็นเครื่องมือเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่นอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลือนลอยเสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ยังได้ประโยชน์ในข้อที่ 1) มาช่วยเสริม ก็ยิ่งได้ผลดีมากยิ่งขึ้นไปอีก
- 3) ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ เนื่องจากร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปกติแล้ว ปุณฺณท้าวไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองขุ่นมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่ยังร่างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจอย่างรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้น กลับใช้จิตที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้นหันกลับมาส่งอิทธิพล บรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกข์เวทนาทางกายไว้ก็ได้

ในด้านดี ผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเอิบอิ่ม ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดี เป็นภูมิต้านทานไปในตัว ความสัมพันธ์นี้มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการและการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่น จิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลงในการที่จะทำให้อาหารสมบูรณ์ผ่องใส เป็นต้น

อนึ่ง ต้องเข้าใจด้วยว่า สมาธิเป็นเพียงวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย บางครั้งผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวไป มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่งแล้ว จึงออกมามีบทบาทในทางสังคมตามเหมาะสมของคนต่อไป

อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไปก็มีใช้ว่าจะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริตา เป็นต้น

วิธีเจริญสมาธิ

โดยทั่วไป ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการใช้ปัญญาพิจารณาสภาวธรรมตามหลักวิปัสสนา ซึ่งสมาธินั้นก็จะเจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนาด้วย

แต่เนื่องจากการเริ่มต้นด้วยสมาธิที่ยังอ่อน ก็เหมือนคนเดินทางที่มีกำลังน้อยไม่เข้มแข็ง ทำให้มีความพร้อมในการเดินทางน้อยลง แม้จะหวังว่าสมาธิจะค่อยๆ เข้มแข็งขึ้นมาได้ แต่ก็สู้การเตรียมพร้อมเต็มที่ตั้งแต่ต้นไม่ได้ ดังนั้น จึงเกิดความนิยมที่จะฝึกอบรมเน้นหนักด้านสมาธิให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อนไม่มากนักน้อย สำหรับเป็นพื้นฐานที่มั่นคงพอสมควรแก่การเจริญปัญญาต่อไป

การฝึกอบรมสมาธินั้น แม้ว่าโดยหลักการ จะพูดได้สั้นนิดเดียว แต่ในด้านวิธีการมีเนื้อหา รายละเอียดมากมาย ยิ่งถ้าพูดต่อออกไปจนถึงการใช้สมาธิ(คือจิตที่เป็นสมาธิ)นั้นเป็นสนามปฏิบัติของปัญญา ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขตกว้างขวาง รวมเรียกว่า สมถะและวิปัสสนา

ในที่นี้จะขอล่าวถึงวิธีเจริญสมาธิเพียงหลักสำคัญกว้างๆ พอเป็นเค้าให้เห็นแนวทาง ดังนี้

1. การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้หลายแห่ง สาระสำคัญของกระบวนการนี้คือ กระทำสิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นก็จะเกิดปิติซึ่งตามมาด้วยปีติสัทธิตี ความสุข และสมาธิในที่สุด พูดเป็นคำไทยว่า เกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอิ่มใจ ร่างกายผ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

ปราโมทย์→ปิติ→ปีติสัทธิตี→สุข→สมาธิ

หลักทั่วไปมีอยู่อย่างหนึ่งว่า การที่กระบวนการเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติจะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนี้ก็หมายเอาเพียงแค่การที่มีได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมา ที่จะเป็นเหตุให้ใจคอวุ่นวาย คอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษหรือเคียดแค้นใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติดุจริตเป็นที่สบายใจของตน ทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเองได้ ส่วนการกระทำที่จะให้เกิดปราโมทย์ก็มีได้หลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดิงานสุจริตของตนเอง แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นมาได้ อาจระลึกถึงการทำงาน การบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึงพระรัตนตรัยและสิ่งดีงามอื่นๆ อาจหยิบยกเอาหลักธรรมบางอย่างขึ้นมาพิจารณาแล้วเกิดความเข้าใจได้หลัก ได้ความหมาย เป็นต้น แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นมาก็ได้ทั้งสิ้น

องค์ธรรมสำคัญที่จะเป็นบรรทัดฐานหรือเป็นปัจจัยใกล้ชิดที่สุดให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ก็คือความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้เสมอว่า “สุขิโน จิตฺตํ สมาริยติ” แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ

2. การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ(ฤทธิ์ หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่ายๆว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่าง คือ ฉันทะ(ความพอใจ) วิริยะ(ความเพียร) จิตตะ(ความติดจ้อง) และวิมังสา(ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้ง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน

อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสพัวพันไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ เมื่อสมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โคนัยนี้จึงมีสมาธิ 4 ข้อ คือ

- 1) ฉันทาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่
- 2) วิริยสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่
- 3) จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่
- 4) วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่

อนึ่ง สมาธิเหล่านี้ จะเกิดมีควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายาม ที่เรียกว่า ปธานสังขาร หรือสังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง อาจแปลง่ายๆได้ว่า ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์

3. การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาท 4 นั้น ตามปกติใช้ได้กับงานหรือการประกอบกิจต่างๆ เช่น การเล่าเรียนและกิจกรรมทั้งหลาย ซึ่งมีความก้าวหน้าหรือความสำเร็จของงานหรือกิจนั้นๆ เป็นเป้าหมายให้แก่อิทธิบาท ทำให้เกิดแรงความเพียรประกอบการที่เรียกว่าปรานสัจจารขึ้นมา พุ่งแล่นไปสู่เป้าหมายนั้น จึงพาให้เกิดสมาธิ คือ หนูนให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่ได้

แต่ในการดำเนินชีวิตประจำวันทั่วไป ที่คนเราสัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งเพียงผ่านไปๆ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่นิ่งเฉยหรือดำรงอยู่ตามสภาพ ย่อมไม่มีฐานที่ตั้งตัวหรือทำการของอิทธิบาท ในกรณีเช่นนี้ องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่าสติ เพราะสติเป็นเครื่องดึงและกุมจิตไว้กับอารมณ์ ซึ่งก็คือ สิ่งที่เกี่ยวข้องและกิจที่ต้องทำในเวลานั้น

4. การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน ในที่นี้หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เป็นวิธีการปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจัง เป็นงานเป็นการ โดยมุ่งฝึกจำเพาะแต่ตัวสมาธิแท้ๆ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่การตระเตรียมตัวเบื้องต้นก่อนฝึก วิธีเจริญกรรมฐานแต่ละอย่างๆ และความก้าวหน้าในการฝึกจนได้รับผลในขั้นต่างๆ

กรรมฐานแปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน พุค่ง่ายๆว่า สิ่งที่เรามาให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราว สงบอยู่ที่ใด ไม่เที่ยววิ่งเล่นเคลิดหรือเลื่อนลอย ฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย รวม 40 อย่างด้วยกัน ดังนี้

- ก. กสิณ 10
- ข. อสุภะ 10
- ค. อนุสติ 10
- ง. อัปปมัญญา 4
- จ. อาหาร ปฏิภูมัตถุยา
- ฉ. จตุราศุวิฐาน
- ช. อรูป หรือ อรูปปี 4

เป็นทางแห่งปัญญา

ด้วยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือทางสายกลางขึ้นอยู่กับความมีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมายจึงจะเดินทางได้

อีกนัยหนึ่ง เมื่อจะเดินทางก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหน

ด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหาของคนและรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล เป็นทางแห่งการรู้และเข้าใจ ยอมรับและกล้าเผชิญหน้ากับความจริง

เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้าเผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว ก็จะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตัวเอง หรือสามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงามกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ฤทธาานุภาพลบล้างบาปจากภายนอก และเมื่อมนุษย์มีความมั่นใจด้วยอาศัยปัญญาเช่นนี้แล้ว ก็จะไม่ต้องไปหมกมุ่นวุ่นวายอยู่กับสิ่งที่หวั่งกังวลว่าจะมีอยู่นอกเหนือวิสัยของมนุษย์ ซึ่งทำให้แห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละคือลักษณะอย่างหนึ่งของความเป็นทางสายกลาง

ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหาและกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว ก็จะมีความรู้ความเข้าใจตามมาอีกด้วยว่า ทางสายกลางสู่จุดหมายนั้น คือทางดำเนินชีวิตที่ไม่ดีราคาค่าตัวต่ำถึงกับยอมสยบจมลงในกระแสโลก ปลดปล่อยชีวิตให้เป็นทาสแห่งามิสที่เป็นเหยื่อล่อของโลก เป็นอยู่ด้วยความหวังที่จะได้เสพสอระยของโลกลำยเดียว โดยยอมให้สุขทุกข์ ความดีงาม และคุณค่าแห่งชีวิตของตนขึ้นต่อวัตถุ และความผันผวนแปรปรวนของเหตุปัจจัยต่างๆ ในภายนอกอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำให้ชีวิตขาดอิสรภาพ ไม่เป็นตัวของตัวเอง ไม่มีคุณค่าในตัวของมันเอง

ยิ่งกว่านั้น ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง โดยนัยนี้ ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย

3. ข้อคิด ข้อธรรม

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

กว่าสามสิบปีของการเผยแผ่ธรรมะ พระพรหมคุณาภรณ์ได้นำหลักพุทธธรรมขึ้นนำการบรรยายธรรม วิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์และเรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมไทยและสังคมโลก ปรากฏเป็นผลงานธรรมหลากหลายรูปแบบ ทั้งเทป ซีดี หนังสือ จำนวนมากมายนับหลายร้อยเรื่อง เป็นแหล่งความรู้ และข้อคิด ข้อธรรม สำหรับให้ผู้สนใจเข้าไปศึกษาค้นคว้า เสริมเสริมความรู้ความเข้าใจในหลักพุทธธรรม และซึมซับแนวคิด ทศนะ พระพรหมคุณาภรณ์ เพื่อให้สามารถเข้าถึงความจริงของสิ่งและปัญหาต่างๆที่เป็นไปในสังคมไทยและสังคมโลก รวมทั้งภายในจิตใจของตัวเองได้อย่างถูกต้อง

ต่อไปนี้เป็นข้อคิดข้อธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์ที่ปรากฏอยู่ในบางส่วนของผลงานทั้งหมดนั้น แบ่งออกเป็น 5 ส่วน คือ 1. หัวใจพระพุทธศาสนา 2. การปฏิบัติธรรม 3. การศึกษาวัฒนธรรมและจริยธรรม 4. สังคมและมนุษย์ และ 5. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

1. หัวใจพระพุทธศาสนา

- การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การทำความดีหรือกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย หมายความว่า ไม่ว่าพระพุทธเจ้าองค์ไหนก็สอนอย่างนี้หมด (จาก “จาริกบุญ จาริกธรรม” 2538, หน้า 78)
- ศาสนาทั่วไปจะมีแต่ละชั่ว หรือไม่ทำชั่ว แล้วก็ทำดี ส่วนข้อที่ว่าทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสนี้ มักจะไม่ถึง (ซึ่ง)การทำใจให้ผ่องใสบริสุทธิ์ ที่จะสมบูรณ์นั้น ก็คือผ่องใสบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ในบรรดากิเลสทั้งหลายทั้งปวงที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองนั้น ตัวรากเหง้าที่สุดก็คือ โมหะ(ความหลง ความไม่รู้ตามเป็นจริง, อวิชชา) ฉะนั้น การที่ว่าทำใจให้บริสุทธิ์ จึงหมายถึงบริสุทธิ์จนกระทั่งหลุดพ้นจากโมหะ (ดังอ้าง, หน้า 92)
- ความคิดมีสองอย่าง คือ ความคิดปรุงแต่ง กับความคิดเชิงปัญญา ที่เรียกว่า สืบสาวหาเหตุปัจจัย...ความคิดที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงแนะนำให้เราคิด ทรงแนะนำให้เราละเสีย ก็คือความคิดปรุงแต่ง (ดังอ้าง, หน้า 208)
- เราไม่ควรคิดเชิงปรุงแต่งเพราะจะทำให้ 1. ไม่เกิดปัญญา ไม่เห็นตามเป็นจริง แต่เห็นตามอำนาจความยินดียินร้าย เป็นการสร้างภาพ และเกิดความลำเอียงไปตามความชอบชัง 2. เกิดโทษต่อชีวิตจิตใจ ทำให้จิตใจขุ่นมัว เศร้าหมอง คับแคบ บีบคั้น เร่าร้อน เครียด (ดังอ้าง, 209)

- การคิดปรุงแต่งที่เป็นตัวร้าย ท่านเรียกเป็นภาษาพระว่าอปฺปญฺญาภิสังขาร คือปรุงแต่งความคิดและสภาพจิตที่ไม่ดี รวมทั้งปรุงแต่งใจให้เป็นทุกข์ บีบคั้นใจตัวเอง ปรุงแต่งความโลภ ความโกรธ... ส่วนการปรุงแต่งดี ปรุงแต่งเป็นบุญ ปรุงแต่งเป็นความสุข ทำใจให้สบาย ท่านเรียกว่า ปุญฺญาภิสังขาร (ดังอ้าง, หน้า 220)
- ทางสายกลางมีหลักการพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่ง ก่อนที่จะพูดถึงหลักอื่นๆ ก็คือว่า ในทางสายกลางนี้เราจะเห็นข้อ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือปัญญาเห็นชอบ เป็นข้อต้น ตรงนี้แหละสำคัญ (ดังอ้าง, หน้า 239)
- ศาสนาเซนเขา(ก็)ไม่ยึดติดถือมั่น อยู่อย่างธรรมชาติ ถึงขนาดไม่นุ่งผ้า แต่พระพุทธศาสนาเราเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ความไม่ยึดติดถือมั่นนั้น หมายถึงภาวะจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของวัตถุหรือสิ่งของทั้งหลาย แต่ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงนั้น ก็รู้เหตุรู้ผลในสมมติ(ปรากฏการณ์ทั่วไป) และปฏิบัติต่อสมมติให้ถูกต้อง ด้วยความรู้เท่าทัน โดยทำไปตามเหตุผล (ดังอ้าง, หน้า 342)
- เราจะเห็นหลักการของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับศาสนาฮินดู และศาสนาเซนแล้ว คือ 1. พระพุทธศาสนาสอนให้อยู่กับความเป็นจริง ให้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎของมัน คือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วก็ปฏิบัติไปตามเหตุปัจจัยด้วยความมีเหตุมีผล 2. ให้หวังผลจากการกระทำด้วยความเพียรพยายาม ไม่ใช่หวังผลจากการคลั่งคลุ้มของเทพเจ้า แล้วรอคอยความช่วยเหลือ ไม่ทำการให้สำเร็จด้วยความเพียรของตน 3. ให้นุญยฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีคุณสมบัติ มีความพร้อม มีพฤติกรรมดีงาม มีจิตใจที่เจริญองงาม มีความสามารถที่จะมีความสุข เป็นคนดี และมีปัญญาที่รู้เข้าใจความจริง รู้เข้าใจตัวธรรม แล้วก็สามารถพึ่งตนเองได้ (ดังอ้าง, หน้า 345)
- ในพระพุทธศาสนา จะต้องไม่ทิ้งหลักการสำคัญ 4 ประการ...หลักที่ ๑ ตัวธรรมเป็นหลักใหญ่ เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น สิ่งแรกที่พระองค์ทำ ก็คือดึงคนจากเทพสู่ธรรม ดึงจากการมองไปที่ปัจจัยภายนอก (จาก)สิ่งที่เหนือธรรมชาติ คือเทพเจ้าที่จะมาดลบันดาล ให้หันมามองที่ตัวความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ ธรรม ได้แก่ตัวความจริงของธรรมชาติ...หลักที่ ๒ แทนที่จะหวังผลจากการไปอ้อนวอน ก็ให้มากระทำการด้วยความเพียรพยายาม คือ กรรม ได้แก่การกระทำของมนุษย์ ให้สำเร็จผลด้วยความเพียร...หลักที่ ๓ เพื่อให้กระทำการ ได้ผลโดยถูกต้องตามเหตุปัจจัย ก็ต้องให้รู้เข้าใจถึงธรรมด้วยการพัฒนาคนขึ้นมา คือ ศึกษา...หลักที่ ๔ เมื่อมนุษย์พัฒนาด้วยศึกษาขึ้นมาแล้ว ก็จะมาเป็นกัลยาณมิตร ช่วยกันสร้างสรรค์สังคมที่ดีงามขึ้นมาได้ คือ สังคมแห่งกัลยาณมิตร(ดังอ้าง, 349-350)

- หลักในการปฏิบัติต่อทุกข์-สุข 4 ประการ คือ 1. ไม่เอาทุกข์ทับถมคนที่ไม่เป็นทุกข์ 2. ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม 3. แม้แต่สุขที่ชอบธรรมก็ไม่ติดหลง และ 4. ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป...จนถึงบรมสุขคือสันติ หรือนิพพาน (ดังอ้าง, หน้า 373)
- อัตตา เป็นคำใช้ในระดับสมมติ เป็นความจริงตามบัญญัติ เช่นเดียวกับคำว่า สัตว์ บุคคล เรา เขา หญิง ชาย จึงรู้กันอยู่แล้วว่าไม่มีโดยปรมาตม์(ความหมายที่แท้จริง มิใช่สมมติ) (จาก “นิพพานเป็นอัตตา หรือ อนัตตา คัมภีร์ว่าอย่างไร ?” 2538, หน้า 11)
- เมื่อใดพูดถึงเรื่องระดับสมมติที่เนื่องด้วยขันธ 5 ท่านก็พูดถึงสัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา เป็นต้น แต่เมื่อใดพูดเรื่องระดับปรมาตม์ หรือเรื่องที่พ้นเลยขันธ 5 ไปแล้ว คำเหล่านี้ ตามปกติท่านจะไม่กล่าวถึงเลย (ดังอ้าง, หน้า 13)
- จึงไม่ต้องพูดคำว่า นิพพานไม่เป็นอัตตา เช่นเดียวกับที่ไม่ต้องพูดว่า นิพพานไม่ใช่สัตว์ นิพพานไม่เป็นบุคคล นิพพานไม่เป็นหญิง นิพพานไม่เป็นเขา นิพพานไม่เป็นเรา(รู้กันอยู่แล้วโดยปรมาตม์ ไม่จำเป็นต้องพูด) (ดังอ้าง, หน้า 14)
- สัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา มีอยู่เพียงในความยึดถือ โดยมีสังขารหรือขันธ 5 เป็นฐานแห่งการยึดถือ นั้น เป็นภาพซ้อนขึ้นมาบนสภาวธรรม เมื่อรู้แจ้งความจริงของสังขารหรือขันธ 5 ตามสภาวะแล้ว ภาพซ้อนนั้นก็หายไป ความจริงประจักษ์เรื่องก็จบ (ดังอ้าง, หน้า 118)
- พระพุทธศาสนาสอนว่า สิ่งทั้งหลายมิใช่มีอยู่หรือไม่มีตามความเห็นหรือความยึดถือของเรา แต่ดำรงอยู่หรือเป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวข้องกับใคร ไม่ขึ้นต่อการที่ใครจะยึดถืออย่างไร ใครจะยึดถือครอบครองเป็นเจ้าของสิ่งบังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร เรียกว่า ไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตา(ดังอ้าง, หน้า 121)
- ลัทธิศาสนาทั่วไปสอนให้ยึดถืออัตตา ในลักษณะต่างๆ ตั้งแต่หยาบไปจนละเอียด บางลัทธิก็ยึดเรื่องอัตตา หรืออาตมอันเป็นหลักการสำคัญ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวที่สอนหลักอนัตตา (ดังอ้าง, หน้า 15)
- ความเป็น อนัตตา นี้ เป็นคำสอนสำคัญยิ่งหลักหนึ่ง ในบรรดาหลักธรรมสำคัญที่เป็นข้อพิเศษของพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาเป็นพระพุทธศาสนา อันแตกต่างหรือแยกออกได้จากศาสนาอื่น การเข้าใจถูกต้องหรือถ้อยผิดต่อหลักอนัตตานี้ มีความสำคัญถึงขั้นเป็นความเป็นความตายของพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ไม่ว่าผู้ใดจะปฏิบัติแล้วได้ผล มีฤทธิ์เดชอภิหาร หรือมองเห็นสวรรค์ เห็นเทวดา เห็นพระพรหม หรือสิ่งวิเศษอันใด แต่ถ้ามการปฏิบัตินั้นไม่ทำให้โลภะ โทสะ โมหะ หมค

สิ้น หรือเบาบางไปจากจิตใจของผู้ปฏิบัติ ก็วินิจฉัยได้ว่าอันนั้นไม่ใช่ผลที่ประสงค์ในพระพุทธศาสนา (ดังอ้าง, หน้า 56)

- ในการศึกษา เราจะต้องฝึกคนให้พัฒนาปัญญา (จาก “จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร” 2536, หน้า 19)
- ปัญญา จะมากำหนดพฤติกรรมแทนคัมภีร์ เมื่อปัญญามานำ เราก็ไม่ต้องทำตามคัมภีร์ เพราะเรามองเห็นคุณค่าที่แท้จริงที่ต้องการแล้ว เราก็ไม่เอาแค่สุขเวทนา แต่เราจะเอาคุณค่าที่แท้จริงนั้น เราจึงเปลี่ยนมาปฏิบัติตนตามที่ปัญญาบอก โดยให้ปัญญาเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม (ดังอ้าง, หน้า 21)
- การศึกษา คือการพัฒนาคนให้พ้นจากการมีชีวิตภายใต้บงการของคัมภีร์ ที่คั่นรณแสวงหาสุขเวทนาและหลีกเลี่ยงทุกข์เวทนา บนฐานของความไม่รู้คืออวิชชา ที่ทำให้เวียนวนอยู่ในตาข่ายของการก่อปัญหาเพิ่มทุกข์ ไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งทำให้เกิดฉันทะ ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ทำให้เกิดความเป็นอิสระไร้ทุกข์ ปราศจากปัญหา (ดังอ้าง, หน้า 24)
- คนส่วนมากมักจะได้แค่พฤติกรรมเคยชิน จะพัฒนาเหนือกว่านั้นได้ยาก คนที่พัฒนาตนเองได้ดีก็คือคนที่สามารถอยู่เหนืออำนาจความเคยชิน คนประเภทนี้จะปรับตัวพัฒนาขึ้นไปเรื่อยๆ ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษ (ดังอ้าง, หน้า 57)
- ในเรื่องกรรมนั้น พอเกิดปัญญาขึ้นมาแล้ว เจตนาที่เป็นตัวกรรมก็ค่อยๆเปลี่ยนจากการอยู่ใต้บงการของคัมภีร์ มาอยู่ใต้การชี้นำของปัญญา จนในที่สุด เจตนาเองก็จะหมดหน้าที่ไปด้วย ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายที่ชีวิตจะเป็นอยู่ด้วยปัญญา นี่คือภาวะที่เรียกว่าสิ้นกรรม (ดังอ้าง, หน้า 59)
- การเปลี่ยนแปลงแต่ละครั้งนี่ถือว่าการเริ่มต้น และในการเริ่มต้นนั้นเราก็มักจะถือว่าควรให้เป็นการเริ่มต้นที่ดี เพื่อจะได้เป็นมงคล... การเริ่มต้นที่ดีก็คือเริ่มต้นด้วยทำบุญกุศล ทำสิ่งที่ดีงาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า ฤกษ์งามยามดีอยู่ที่กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ที่ดีงามเป็นกุศล และส่วนตั้งต้นที่สุดก็คือมโนกรรม เพราะเริ่มขึ้นในใจแล้ว จึงจะออกมาเป็นกายกรรมและวาจากรรม เพราะฉะนั้น จุดเริ่มต้นในใจจึงสำคัญที่สุด ที่จะทำให้เกิดความเป็นมงคล (จาก “มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ” 2536, หน้า 2)
- จิตใจที่เป็นบุญเป็นกุศล ก็คือจิตใจที่ผ่องใส จิตใจที่เบิกบาน บริสุทธิ์ สงบ (ดังอ้าง)
- มาตรฐานที่จะใช้วัดความเป็นชาวพุทธอย่างง่ายๆ ที่เป็นหลักทั่วไป เอา 2 อย่างก็พอ คือ 1. มาตรฐานด้านความเชื่อ คือ ความเชื่อกรรม เชื่อการกระทำ หวังผลสำเร็จจากการทำเหตุ คือลงมือกระทำด้วยความเพียรพยายามตามหลักการแห่งเหตุและผล ให้กรรมโยงกับความเพียร 2. มาตรฐานด้านการปฏิบัติ คือ การที่จะต้องทำการต่างๆตามหลักกรรม

ให้เป็นการศึกษาพัฒนาคนให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปในศีล ในสมาธิ ในปัญญา (จาก “สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา” 2536, หน้า 30)

- การนับถือพระรัตนตรัยที่เริ่มด้วยพระพุทธเจ้า นั่นประการแรกเป็นเครื่องเตือนใจชาวพุทธอยู่ตลอดเวลา ให้ระลึกถึงหน้าที่ในการพัฒนาคน และพร้อมกันนั้นประการที่สองก็เป็นเครื่องปลุกใจให้เกิดกำลังใจว่า เรามีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง que แสดงให้เห็นว่าคนเรานั้นพัฒนาได้จนสูงสุด การพัฒนาคนนั้นสำเร็จได้จริง (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ถ้าเราจะพัฒนาประเทศให้สำเร็จ ก็จะต้องจัดการกันให้ลึกลงไปถึงพื้นฐานของความคิดจิตใจเลยทีเดียว ไม่ใช่มองแต่สภาพภายนอก แค่วัตถุ การที่จะพัฒนาอะไรต่อไป ถ้าพื้นจิตไม่ไปแล้ว มันก็ไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 61)
- การพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องให้สมดุลด้วยการพัฒนามนุษย์ มิฉะนั้น ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็อาจจะเป็นเพียงภาพลวงตา (จาก “พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21”)
- พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบของความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกระบวนการของธรรมชาติ พุดง่ายๆว่า เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การกระทำและความเป็นไปของมนุษย์ ทั้งทางกายและในจิตใจทั้งหมด อยู่ในระบบความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ฉะนั้น ทุกอย่างในโลกจึงอยู่ในระบบเดียวกันทั้งสิ้น การเคลื่อนไหวทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นกรรมเป็นการกระทำ แล้วย่อมมีผลกระทบส่งต่อกันไป อันนี้เป็นแนวความคิดที่ฝรั่งกำลังสนใจกันมาก... ฉะนั้น เมื่อชาวพุทธมองกว้าง ออกมาถึงความเป็นไปในโลกจริงๆแล้ว ก็จะเห็นในสิ่งที่ตัวจะให้แก่โลกทันที (ดังอ้าง, หน้าที่ 112)
- สำหรับสังคมไทยเรานี้ นับว่าโชคดีทั้งสองประเทศ คือ ทั้งในแง่ที่เรามีเอกภาพของคำสอนในทางพระศาสนา และในแง่ของหลักการที่ว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นจริยธรรมตามธรรมชาติ เป็นจริยธรรมแห่งสังฆธรรมที่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถจะมาโค่นล้มได้ เพราะจริยธรรมนี้เป็นเรื่องของความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ กฎแห่งจริยธรรมนั้นเป็นกฎธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมชาติของมัน ไม่มีใครสั่ง ไม่มีใครสร้าง (ดังอ้าง, หน้า 117)
- เมตตาหรือความรักนั้น จะต้องพัฒนาให้ถึงขั้นที่เรียกคามศัพท์พระพุทธศาสนาว่าเป็น *อัปป์มัญญา* คือไม่มีขอบเขต ไม่จำกัดกลุ่มพวก แต่เป็นสากลจริงๆ (จาก “พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21” 2538, หน้า 26)
- การดำรงอยู่ของมนุษย์ที่จะมีความสุขได้อย่างแท้จริง จะต้องมีอิสรภาพ 3 ขั้น คือ 1. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อม คืออิสรภาพในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติแวดล้อมอย่างปลอดพ้นจากความติดขัดบีบคั้น...2. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ด้วยกัน

ปลอดภัยจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ข่มเหงครอบงำกัน แต่มีความเป็นมิตร และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน...3. (ซึ่ง)อิสรภาพทั้งสองอย่างที่กำลังกล่าวมาแล้ว จะไม่สำเร็จ แท้จริง ถ้าไม่มีอิสรภาพอย่างที่สอง คืออิสรภาพภายในแห่งชีวิตของตนเอง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันให้ถึงรากถึงเหง้า สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ การพัฒนาตัวมนุษย์เอง ให้เข้าถึงอิสรภาพภายใน (ดังอ้าง, หน้า 35)

- トラバドที่มนุษย์ยังมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกัน ของธรรมชาติ トラบนั้นการที่มนุษย์จะทำตัวเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งในการทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้โดยใช้ปัญญา บนพื้นฐานแห่งการมีจิตที่ ถูกต้อง (ดังอ้าง, หน้า 42)
- ในทางพระพุทธศาสนานั้นท่านถือว่า มนุษย์ที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว จะกำจัดละโลภ โกรธ หลง ได้ทั้งหมด แต่มนุษย์จะต้องพัฒนาขึ้นไปตามลำดับเป็นขั้นตอน สำหรับคนทั่วไป คุณสมบัติสำคัญที่จะใช้วัดระดับการพัฒนา ก็คือการหมดความเห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) ซึ่งมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในขั้นต้นๆของการพัฒนามนุษย์ (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ทรัพยากรทางวัตถุของประเทศชาติ เมื่อนำออกมาใช้ ก็นับวันแต่จะสูญสิ้นหมดไป และมักจะกลายเป็นเพียงสิ่งแลกเปลี่ยนเพื่อสนองรับใช้ความต้องการของประเทศชาติ อื่นที่เขาได้เปรียบอยู่แล้วหรือฉลาดกว่า แต่ทรัพยากรทางนามธรรม คือภูมิธรรมภูมิ ปัญญาของคนที่มีอยู่ ถ้ารู้จักนำมาใช้นำมาพัฒนา ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ชนิดที่สามารถยกระดับ หรือยกสถานะของตนขึ้นสู่ความเป็นชนชาติชั้นนำได้ (จาก “ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา” 2541, หน้า 40)
- รัฐจะต้องตกลงที่จะพยายามส่งเสริมให้ระบบการคัดเลือกคนในทางการศึกษา ออกมา ในรูปที่ว่า ผู้ที่เป็นยอดคนจึงมาเป็นครู และผู้ที่เป็นยอดครู จึงมาเป็นครูสอน พระพุทธศาสนาหรือครูจริยศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 107)
- ในความหมายที่ถูกต้องแล้ว กรรมก็หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา จะ แสดงออกทางกายก็ตาม วาจาก็ตาม หรืออยู่ในใจก็ตาม เป็นอดีตก็ตาม ปัจจุบันก็ตาม อนาคตก็ตาม ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เป็นกรรมทั้งนั้น (จาก “นรก-สวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่” 2518, หน้า 5)
- กรรมเป็นเรื่องของหลักเหตุผลที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ เมื่อมันเป็นหลักเหตุผล แล้ว มันก็ต้องมีทั้ง 3 กาลนั่นแหละ มันต้องมีทั้งอดีต ปัจจุบัน และ อนาคต เพราะฉะนั้น ก็ไม่ได้ปฏิเสธกรรมเก่า แต่ที่คิดก็คือ ไปฝังจิตใจว่าจะไรๆต้องเป็น เพราะกรรมเก่าไปหมด นี่มันเป็นข้อเสีย (ดังอ้าง, หน้า 20)

- จุดที่พระพุทธเจ้าต้องการที่สุดก็คือ เรื่องปัจจุบัน เพราะว่าอดีตเราไปทำแก้คืนไม่ได้ แต่ปัจจุบันนี้เป็นสิ่งที่เราทำได้ เรามีอิสรภาพมากที่เดียวในปัจจุบัน ที่จะกระทำการต่างๆ (คังอ้าง, หน้า 21)
- ความจริงปัญหาของเราไม่ใช่ว่าทำอะไรจึงจะเชื่อกรรม เมื่อหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติ เป็นหลักแห่งความจริง มันก็ไม่ใช่เรื่องที่ทำอย่างไรจะเชื่อ แต่กลายเป็นว่าทำอย่างไรจึงจะรู้จะเข้าใจ เราจะเชื่อหรือไม่เชื่อไม่มีผลต่อหลักกรรม หลักกรรมเป็นความจริง มันก็คงอยู่อย่างนั้น (คังอ้าง, หน้า 27)
- ถ้าหากว่าสังคมเรานิยมยกย่องวัตถุนั้นมาก มันก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องวัดดี(วัดความคิดและผลดี)กันด้วยวัตถุ การที่สังคมไทยไปนิยมยกย่องวัตถุมาก ไม่ใช่กรรมของคนที่อยู่ในสังคมนั้นหรือ กรรมในที่นี้หมายถึงการกระทำซึ่งรวมถึงพูดและคิด ความคิดที่นิยมวัตถุนั้น เป็นกรรมใช่หรือไม่ ในเมื่อแต่ละคนทำกรรมอันนี้ คือ หมายความว่า มีความโลภในวัตถุนั้น อันนี้เป็นอกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศลกรรม ก็กลายเป็นว่า คนในสังคมนั้น ทำอกุศลกรรมกันมาก เมื่อทำอกุศลกรรมกันมาก วิชาที่เกิดขึ้นแก่คนในสังคมก็คือผลร้ายต่างๆ (คังอ้าง, หน้า 33)
- เรื่องกรรมนี้เป็นเรื่องใหญ่ เป็นเรื่องคุณค่าทางนามธรรมที่มองเห็นได้ยาก จะต้องศึกษาใช้สติปัญญากันไม่ใช่หน่อย การที่จะให้คนประพฤติปฏิบัติกันจริงจัง ได้ผลในระยะยาว จะต้องอบรมปลูกฝังจนเป็นนิสัย จะต้องให้การศึกษาตามแนวทางที่มีความเข้าใจในหลักกรรมเป็นพื้นฐาน คือต้องฝึกฝนอบรมตั้งแต่เด็ก ให้ประพฤติด้วยสำนึกรับผิดชอบต่อการกระทำของตนจนเคยชิน (คังอ้าง, หน้า 35)
- ในกรรมทั้งหลาย กายกรรมก็ตาม วาจากรรมก็ตาม มโนกรรมก็ตาม มโนกรรมสำคัญที่สุด... จะต้องปลูกฝังมโนกรรมส่วนที่ ขอเรียกว่า ค่านิยมแห่งกรรม หรือค่านิยมแห่งความซื่อตรงต่อกฎธรรมชาติ ให้มีขึ้นในสังคมให้ได้ โดยเฉพาะในหมู่นุชนของสังคมนั้น และข้อนี้จะต้องถือว่าเป็นภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษา เพราะว่ามันจริงแล้วมันเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการศึกษาเลยทีเดียว (คังอ้าง, หน้า 41)
- พระพุทธศาสนานั้น ถือหลักการใหญ่ที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเรื่องกรรมก็อยู่กฎแห่งเหตุปัจจัยนี้ หลักเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนาก็คือ หลักปฏิจจสมุปบาท (คังอ้าง, หน้า 56)
- บุญ นัยหนึ่งแปลว่า เป็นเครื่องชำระสันดาน เป็นเครื่องชำระล้างจิตใจให้สะอาด... ความหมายต่อไป พวกนักวิเคราะห์ศัพท์แปลบุญว่า นำมาซึ่งการบูชา หรือทำให้เป็นผู้ควรบูชา...และอีกความหมายหนึ่งคือ ทำให้เกิดผลที่น่าชื่นชม เพราะว่าเมื่อเกิดบุญแล้วก็มีวิบากที่ดีงาม น่าชื่นชม จึงเรียกว่ามีผลอันน่าชื่นชม... ส่วนบาปนั้นตรงกันข้าม บาป

นั้นโดยตัวอักษรหรือโดยพยัญชนะ แปลว่า สภาวะที่ทำให้ถึงทุกคติ หรือทำให้ไปในที่ชั่ว หมายถึงทำให้จิตตกต่ำ (ดังอ้าง, หน้า 74)

- แม้แต่สังคมมนุษย์ที่จะเป็นไปอย่างไร ก็เริ่มจากมโนกรรมอย่างที่เป็นปัจจุบันนี้ชอบเรียกว่า ค่านิยม สังคมมีค่านิยมอย่างไร ก็จะชักนำลักษณะการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้นให้เป็นไปอย่างนั้น (ดังอ้าง, หน้า 78)
- ในส่วนที่เป็นกรรมเก่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ชื่อว่ากรรมเก่า กรรมเก่าก็คือ สภาพชีวิตที่เราเมื่ออยู่ในปัจจุบันขณะนี้ สภาพชีวิตของเราก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอยู่ มีอยู่นี้คือกรรมเก่า คือผลจากกรรมเก่าที่เป็นมาก่อนหน้าเวลานี้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นได้ทำอะไรมา สังสมอะไรมาที่รวมอยู่ที่นี่ กรรมเก่ามีเท่าไรก็เรียกว่ามีทุนเท่านั้น จะทำงานอะไรก็ตาม จะต้องมองดูทุนในตัวก่อน เมื่อรวมทุนรู้กำลังของตัวเองถูกต้องแล้ว ก็เริ่มงานต่อไปได้ ถ้าเรารู้ว่าทุนของเราน้อย เราก็ต้องพิจารณาหาวิธีที่จะลงทุนให้ได้ผลดี (ดังอ้าง, หน้า 101)
- จุดหมายของพระพุทธศาสนาบอกว่า สิ่งที่สำคัญกว่าสวรรค์ก็คือนิพพาน สวรรค์นี้เมื่อไม่ใช่จุดหมาย ความสำคัญของมันก็ค่อยลงไป เราจะปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ถ้าจะปฏิบัติให้แท้จริงให้ตรงตามหลักการ เราก็บอกว่าไม่ใช่เพื่อจะไปสวรรค์ แต่เพื่อจะนิพพาน (ดังอ้าง, หน้า 107)
- จุดหมายในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่บรรลุได้ในชาตินี้ นิพพานสามารถบรรลุได้ในชาตินี้ตั้งแต่ยังเป็นๆอยู่ นี่ก็เป็นแง่ที่สองที่ทำให้ความสำคัญของนรก-สวรรค์น้อยลงไป (ดังอ้าง, หน้า 108)
- ทำกรรมดีโดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือทำได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้าก็จะไม่ทำชั่ว ผลชั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้ โดย 1) ฝึกอบรมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือทำให้เกิดความไม่ธรรมดา รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน 2) สร้างความไม่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความไม่ปิตุสขประณีตหรือการได้รับประสบปิตุสขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุ่นการทำดีโดยตัวของมันเอง 3) ฝึกอบรมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือมีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมคาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร (ดังอ้าง, หน้า 167)

2. การปฏิบัติธรรม

ก. ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง

- เมื่อปฏิบัติธรรมก็หมายถึงว่า เอาธรรมมาใช้ในชีวิตจริง หรือเอามาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ถ้ายังไม่ได้ใช้ ก็ไม่เรียกว่าเป็นการปฏิบัติ (จาก“ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง” 2532, หน้า 3)
- การปฏิบัติธรรมก็คือเอาธรรมมาใช้ในการเดินทางชีวิต หรือเอามาช่วยให้ดำเนินชีวิตถูกต้อง หรือเอามาช่วยในการเดินทางชีวิต เพื่อให้การดำเนินชีวิตนั้นเป็นไปด้วยดี หมายความว่า ถ้าเราไม่เอาธรรมมาใช้ การเดินทางชีวิตของเราก็อาจจะผิด อาจจะเขว อาจจะพลาด อาจจะหลง อาจจะไปในทางที่เกิดความเสื่อม ความพินาศ (ดังอ้าง, หน้า 4-5)
- การปฏิบัติธรรมจึงเป็นเรื่องกว้างๆ ไม่เฉพาะการที่จะปลีกตัวออกจากสังคม ไปอยู่ที่วัด ไปอยู่ที่ป่า แล้วก็ไปนั่งบำเพ็ญสมาธิอะไรอย่างนั้น ไม่ใช่แค่นั้น อันนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่ง เป็นความพยายามนำธรรมมาใช้ในขั้นลึก ในการที่จะฝึกฝนจิตใจอย่างจริงจัง (ดังอ้าง, หน้า 5)
- คนที่จะปฏิบัติธรรม จะต้องมีฉันทะเป็นตัวเริ่มต้น ท่านถือว่า ฉันทะเป็นมูลแห่งธรรมทั้งปวง (ดังอ้าง, หน้า 32)
- ในการปฏิบัติธรรมนั้น มีการวางเฉย คือวางใจเป็นกลาง ทั้งวางใจเป็นกลางต่อบุคคล วางใจเป็นกลางต่อสภาพแวดล้อม และวางใจเป็นกลางต่อธรรม แม้แต่ธรรมต่างๆ ก็ต้องมีการวางใจเป็นกลาง (ดังอ้าง, 40)
- การปฏิบัติธรรม วัตถุประสงค์โดย
 - 1) ดูกุศลธรรมที่เพิ่มขึ้น ... คือดูว่ามีศรัทธา(ความเชื่อ ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริงความดีงามอันมีเหตุผล)มากขึ้นไหม ? มีศีล(ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพสุจริต)มากขึ้นไหม ? มีสุตะ(การเล่าเรียนสดับฟัง ศึกษาหาความรู้)มากขึ้นไหม ? มีจาคะ(การเผื่อแผ่เสียสละ เอื้อเฟื้อ มีน้ำใจช่วยเหลือ ใจกว้าง พร้อมทั้งจะรับฟังและร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว)มากขึ้นไหม ? และมีปัญญา(ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง)มากขึ้นหรือไม่ ?
 - 2) ดูการทำหน้าที่ต่อธรรมต่างๆ ... ต่อ ทุกข์ เรามีหน้าที่ทำความเข้าใจ หรือที่ท่านเรียกว่า “กำหนดรู้” (ศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่การทำความเข้าใจ และกำหนดขอบเขตของปัญหา) เราไม่มีหน้าที่ไปสร้างปัญหา เราไม่มีหน้าที่ไปเอาปัญหามาวนวายุใจ มาเก็บกังวลใจ มาทำให้เกิดความทุกข์ นั่นคือ เราไม่มีหน้าที่ทุกข์ แต่เรามี

หน้าที่รู้จักทุกข์...ต่อ สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ เรามีหน้าที่สืบสาวค้นมันให้พบ ให้รู้ว่า กระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือ กำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์...ต่อ นิโรธ คือความดับทุกข์(เข้าถึง หรือ บรรลุ ได้แก่การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ) เรามีหน้าที่ทำให้ แฉกถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา จุดหมายที่ต้องการ ไปบรรลุ...ต่อ มรรค มรรคหมายถึง ทางเดิน ก็คือการปฏิบัติ ซึ่งเรามีหน้าที่ลงมือทำ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่การลงมือแก้ไข้ปัญหา

3) **ดูสภาพจิตที่เดินดูระหว่างทาง** ซึ่งในกรณีทั่วไป ถ้าไม่มีเหตุพิเศษ เมื่อปฏิบัติ ถูกต้องจิตเดินถูกทางก้าวหน้าดี ก็จะมีสภาพจิตที่ตึงามสอดคล้องต้องกัน ซึ่งเป็นทั้ง คุณสมบัติของจิตนั้น และเป็นลักษณะของการปฏิบัติที่ได้ผล...ลักษณะของจิตที่เดินถูกทาง นั้น ที่ควรสังเกตมี 5 อย่าง ซึ่งเป็นปัจจัยส่งทอดต่อกันตามลำดับ คือ **ปราโมทย์** ได้แก่ความ แหม่มชื่น ร่าเริง เบิกบานใจ, **ปีติ** ได้แก่ความอิ่มใจ ความปลาบปลื้มใจ ใจฟูขึ้น, **ปีสัทธ** ได้แก่ความรู้สึกละผ่อนคลายใจ ใจเรียบรื่นระงับลง เย็นสบาย, **สุข** ได้แก่ความสุข ความ คล่องใจ โปร่งใจ ไม่มีความติดขัด บิบบั่น, **สมาธิ** ได้แก่ความมีใจตั้งมั่น สงบ อยู่ตัว อยู่กับ งานที่ทำ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้อง ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน...(ดังอ้าง หน้า 80,83-84)

- การพัฒนาชีวิตก็คือ การทำให้ชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้น ไปจนกว่าจะถึงจุดหมายแห่งความ เป็นอิสระ ไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ (จาก “ธรรมกับการพัฒนาชีวิต” 2539, หน้า 3)
- ความจริงนั้น ธรรมไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการพัฒนาชีวิตเลย เพราะว่าการพัฒนาชีวิต ให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องนั้นแหละเป็นธรรมในตัว เมื่อใดเรามีการพัฒนาชีวิต เมื่อนั้น เราก็มีการปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เราอาจจะพูดได้ว่า การปฏิบัติธรรมก็คือการพัฒนา ชีวิต หรือการพัฒนาชีวิตก็คือการปฏิบัติธรรม (ดังอ้าง)
- ในพระพุทธศาสนานั้น ท่านแสดง ภาวนา หรือการพัฒนาชีวิต ไว้ 4 อย่างด้วยกัน คือ 1. ภาวนาภาวนา แปลว่า การทำกายให้เจริญ 2. ศีลภาวนา แปลว่า การพัฒนาศีล 3. จิต ภาวนา แปลว่า การพัฒนาจิตใจ และ 4. ปัญญาภาวนา แปลว่า การทำปัญญาให้เจริญ งอกงาม หรือพัฒนาปัญญา (ดังอ้าง, หน้า 8)
- การพัฒนากาย ในความหมายที่แท้จริงก็คือ การพัฒนาอินทรีย์ อินทรีย์ของเรานี้ก็มี คา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมผัสกับโลกภายนอก เป็นช่องทางที่เรา สัมผัสกับสภาพแวดล้อมทางวัตถุและทางธรรมชาติทั้งหมด...มี 2 แง่ด้วยกัน คือ 1. ฝึกฝนในแง่การใช้งาน คือ ทำให้อินทรีย์เหล่านี้มีความเฉียบคม มีความละเอียดอ่อน มี ความไว มีความคล่อง มีความชัดเจน 2. ฝึกฝนในแง่การทำให้รู้จักเลือกรับเอาสิ่งที่มีคุณค่า เป็นประโยชน์เข้ามาให้แก่ชีวิต ป้องกันไม่ให้รับเอาสิ่งที่ไม่ดีหรือเป็นโทษเข้ามา (ดัง อ้าง, หน้า 9)

- เราจะรับรู้ประสบการณ์อย่างไรจึงจะเกิดปัญญา ท่านว่า จะต้องรับรู้ประสบการณ์นั้น ตรงตามสภาพของมัน การรับรู้ตรงตามสภาพของมัน หรือรับรู้ตามความเป็นจริงนี้ เป็นสิ่งสำคัญ ลักษณะที่ตรงกันข้ามกับการรับรู้ประสบการณ์อย่างตรงตามสภาพ ก็คือ การรับรู้โดยประกอบด้วยความชอบและชัง (ดังอ้าง, หน้า 18)
- ถ้าเป็นปัญญาในความหมายที่แท้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ปัญญากับจิตใจ จะต้องเชื่อมโยงเอื้อผลต่อกันตลอดเวลา เมื่อปัญญาเจริญขึ้น ก็คือการที่คนจะมีจิตใจที่เป็นอิสระและมีความสุขได้มากขึ้น เมื่อจิตใจเจริญงอกงามขึ้น ก็คือการที่คนมีปัญญามากขึ้น เข้าใจชีวิตมากขึ้น จึงรู้จักที่จะปฏิบัติต่อชีวิต คือดำเนินชีวิตได้ถูกต้องยิ่งขึ้น พร้อมทั้งปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมในโลกได้ถูกต้องยิ่งขึ้น (ดังอ้าง, หน้า 49)
- ในทางพุทธศาสนานี้เรายอมรับคนได้มาก คือเมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาชีวิต เมื่อเขา เริ่มต้นพัฒนาตนเองแล้ว เมื่อนั้นพระพุทธศาสนารับเข้าหมด ตามหลักนี้จึงถือว่า การเข้าสู่ชุมชนพุทธ ก็คือนับตั้งแต่การที่บุคคลเริ่มต้นพัฒนาตนเอง (ดังอ้าง, หน้า 69)
- จะต้องเปิดใจกว้างยอมรับความจริงว่า ประชาธิปไตยอาศัยปัญญา จะให้เป็นอย่างเผด็จการด้วยศรัทธาย่อมไม่ได้ สิ่งที่จะทำได้เพื่อกำกับไว้ ไม่ให้เคลื่อนคลาออกไปเสียจากระบบการพัฒนาชีวิตอย่างนี้ ก็คือ การถือหลักการว่า แต่ละคนทุกคนจะต้องพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าเขาจะอยู่ในระดับใดของการพัฒนาก็ตาม ก็ต้องพยายามก้าวหน้าไปในวิถีแห่งการพัฒนานั้น ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ นี่คือมาตรฐานวัดความเป็นชาวพุทธ และเพื่อส่งเสริมบรรยากาศแห่งการพัฒนานี้ สิ่งที่เราจะทำได้ก็คือ คอยเป็นกัลยาณมิตรให้แก่กัน และเร่งรัดกันให้เร่งรัดตัวในการพัฒนานั้น ตามหลักแห่งความไม่ประมาท (ดังอ้าง, หน้า 73)
- ตามแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา บุคคลสามารถบรรลุความสุขด้วยความสุข...พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์ในแง่ของสภาวะ โดยสอนให้รู้เท่าทันสิ่งที่เป็นอย่างนั้นตามความเป็นจริง อะไรเป็นปัญหาก็ให้ยอมรับและสู้หน้านั้น แต่ในแง่ของการปฏิบัติก็เป็นเรื่องของความสุข หรือการที่จะมีความสุขเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ไปจนถึงความไร้ทุกข์โดยสิ้นเชิง (ดังอ้าง, หน้า 80)
- ทุกข์เป็นสิ่งที่สำหรับปัญญา รู้ แต่สุขเป็นสิ่งที่สำหรับเราจะปฏิบัติให้เป็น หรือมองให้เห็นทุกข์ ปฏิบัติให้เป็นสุข (จาก “ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา” 2532, หน้า 65)
- พระพุทธศาสนามีไข่มองโลกและชีวิตในแง่ร้าย แต่มองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อความทุกข์มีอยู่จริง พระพุทธศาสนาก็สอนให้เผชิญหน้าความทุกข์นั้น ไม่เลียงหนี แต่ให้มองดูทุกข์นั้นด้วยความรู้เท่าทัน ซึ่งด้วยความรู้เท่าทันความทุกข์นั้นเอง จึงทำให้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระด้วยปัญญา ไม่ถูกทุกข์บีบคั้น แล้วก็แก้ไขให้ทุกข์หมดไป

หรือไม่เกิดขึ้นได้ เข้าทำนองว่า “รู้ว่าชีวิตเป็นทุกข์ แต่มีชีวิตเป็นสุข” หรือถ้าจะพูดให้ถูกต้องกว่านั้น ก็ว่า “รู้เท่าทันความทุกข์ จึงมีสุขที่สมบูรณ์” (ดั่งอ้าง, หน้า 66)

- พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่า มีภาวะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และฝึกได้จนถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ มองอีกแง่หนึ่งก็ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และจะประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก (ดั่งอ้าง, หน้า 49)
- พระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจสำคัญอย่างหนึ่ง คือ การประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์...บอกให้รู้ว่า ต่อไปนี้มนุษย์มีอิสรภาพแล้ว เราเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ ไม่ต้องฝากชะตากรรมไว้กับเทพเจ้า (ดั่งอ้าง, หน้า 51)
- พระพุทธศาสนาสอนให้ถือว่า มนุษย์พอเริ่มต้นเป็นชาวพุทธก็ต้องมีโพธิสัตถา(เรียกเต็มว่า ตถาคต โพธิสัตถา) เชื่อในปัญญาศรัทธาของพระตถาคต คือเชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้า เราก็ต้องพัฒนาปัญญาของเราสิ ถ้าเราพัฒนาปัญญาแล้ว เราก็เป็นพระพุทธเจ้าได้ (ดั่งอ้าง, หน้า 52)

ข. การปฏิบัติสมาธิ

- คำฝรั่งที่เรามักจะได้ยิน เขาใช้สำหรับสมาธิ เรามักจะนึกถึงคำว่า meditation ซึ่งใช้กันเกลื่อน แต่ความจริง meditation ไม่ใช่คำตรงแท้สำหรับสมาธิ (จาก “สมาธิแบบพุทธ” 2539, หน้า 2)
- สัมมาสมาธิ เราแปลกันว่าจิตตั้งมั่นชอบ จิตตั้งมั่น หมายความว่าจิตเรียบสม่ำเสมอ จับอยู่กับสิ่งใดก็มันคงอยู่กับสิ่งนั้น แล้วเดินเรียบไม่วกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระสับกระส่าย ไม่กระวนกระวาย จิตอยู่ตัวลงตัวแน่นแน่ ถ้าจะพิจารณาคิดเรื่องอะไรก็อยู่กับสิ่งนั้นสิ่งเดียว สิ่งอื่นเข้ามาแทรกมากวนไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่าสมาธิ (ดั่งอ้าง, หน้า 6)
- สมาธิเป็นเรื่องของจิต คือทำจิตให้สงบ และพอสงบแล้วจิตก็ใส ก็เลยใช้ปัญญาได้ดี มองเห็นอะไรได้ชัดเจน...หมายความว่า สมาธิเป็นฐาน เป็นตัวเอื้อ เป็นปัจจัย หรือเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้การใช้ปัญญาได้ผลดี (ดั่งอ้าง, หน้า 10)
- ผลพลอยได้ที่สำคัญก็คือ พอเราทำสมาธิได้ จิตทำงานดี ลงตัว เรียบและราบรื่น เข้าอยู่ในดุลยภาพ การทำงานของร่างกาย เช่น สมองหายใจ ก็ปรับดีขึ้น สม่ำเสมอ หรือถ้าจิตเป็นสมาธิลึกซึ้งขึ้นไปอีก ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ก็จะสงบมาก พอสงบมาก การใช้พลังงานก็น้อยลง (ดั่งอ้าง, หน้า 26)
- สมาธิแรงไปก็มีโทษ ทำให้เกิดความเกียจคร้าน ต้องมีวิริยะ(ความเพียร)มาช่วยพุง เมื่อวิริยะมาพุง ก็ไม่นอนนิ่ง แต่เดินหน้า อย่างมั่นคง อย่างแน่นแน่ ไม่ใช่นอนนิ่งอย่างแน่นแน่ (ดั่งอ้าง, 36)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

3. การศึกษา วัฒนธรรมและจริยธรรม

- พุทธศาสตร์เป็นแดน หรือเป็นแนวทาง เป็นมรรคา เป็นวิธีหนึ่งแห่งความรู้ ความคิด และการดำเนินการเกี่ยวกับการศึกษา การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและโลก (จาก “การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา” 2530, หน้า 2)
- การศึกษาไม่ใช่เป็นเพียงเครื่องมือพัฒนาเท่านั้น แต่มันเป็นตัวการพัฒนาที่เดียว (ดังอ้าง, หน้า 4)
- การที่เราใส่ใจ เอาใจใส่ต่อปัญหาการศึกษา ก็คือ มองปัญหาของสังคมทั้งหมดหรือทั้งโลก เพราะว่าปัญหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เราพูดได้ว่าเป็นปัญหาที่เกิดจากคน แล้ว การศึกษาก็มีหน้าที่ที่จะสร้างคน หรือพัฒนาคน ทำให้เป็นคนดีมีคุณภาพ ถ้าคนยังมีปัญหามาก ก็แสดงว่าการศึกษายังทำหน้าที่ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี (ดังอ้าง, หน้า 14)
- การศึกษาจะต้องสร้างจิตใจวิทยาศาสตร์ คือความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงสังคมและ ปัญญา ขึ้นมาให้ได้ และจุดนี้ก็เป็นจุดที่ศาสนาและวิทยาศาสตร์มาบรรจบกับการศึกษา แล้วมันก็จะโยงต่อไปอีกถึงว่า การศึกษานั้นจะต้องสร้างคนให้มีพลังแห่งจริยธรรม ที่จะผลิตและใช้เทคโนโลยีในทางที่ถูกต้องดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 43)
- ถ้าคนมีจิตสำนึกในการศึกษา พอมีประสบการณ์อะไร หรือไปอยู่ในสถานการณ์ใดๆ เขาก็จะมองสิ่งนั้นหรือสถานการณ์นั้น ในแง่ซึ่งเป็นโอกาสที่จะปรับปรุงตน (ดังอ้าง, หน้า 70)
- การศึกษามีหน้าที่หลัก 2 ประการ คือ 1. ถ่ายทอดศิลปวิทยา หมายถึงการถ่ายทอด รักษา ส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทาง วิชาการของมนุษย์ ... 2. ชี้นำให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดำรงถูกต้อง และการฝึกฝน พัฒนาคนจนถึงความสมบูรณ์ (ซึ่งอันนี้เป็นหน้าที่ของการศึกษาแท้ๆ เป็นตัวเนื้อแท้ๆ ของการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 76)
- กล่าวโดยสรุป หน้าที่ของการศึกษาในความหมายนี้(พัฒนาการของมนุษย์จากความอยู่ รอดด้วยกิเลส มาสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญา) มีดังนี้ ก. ฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักปฏิบัติ ต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง มีความสุข ข. ฝึกสอนให้คนรู้จักแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยไม่ก่อให้เกิดโทษภัยแก่ผู้อื่นและแก่สังคม ค. พัฒนาคนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง ปราศจากโทษพิษ ภัย ไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้นๆ ในทางเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

- และสังคม จ. พัฒนาคอนให้พร้อมและมีความสามารถบางอย่าง ในการที่จะเอื้ออำนวยความสุขแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม (ดังอ้าง, หน้า 146)
- โยนิโสมนสิการจะทำให้คนพัฒนาตนพ้นจากการลอกเลียนแบบขึ้นไปสู่การศึกษาเชิงอย่าง หรือสำเนียง รู้จักจับรู้จักเลือกเอาองค์ประกอบภายนอก มาจัดสรรให้เข้ากับเนื้อหาที่เหมาะสมกลมกลืนกับตน และให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าของเดิม (ดังอ้าง, หน้า 98)
 - คนที่มีการศึกษา ในความหมายหนึ่งก็คือ คนที่ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้ว ให้รู้จักแก้ปัญหา ดับทุกข์ ทำให้ตนให้เป็นสุขได้แล้ว ต่อจากนั้นก็แสวงหาความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถแผ่แผ่ ขยายความสุขแก่ผู้อื่นได้กว้างขวางออกไปด้วย (ดังอ้าง, หน้า 105)
 - พระพุทธศาสนานี้มีกระบวนการของการฝึกมนุษย์ให้พ้นจากกิเลสไปเรื่อยๆ และให้เจริญด้วยปัญญาเพิ่มขึ้นๆ จนกระทั่งชีวิตขั้นสูงสุด เรียกว่า ปัญญาชีวิต ชีวิตมาหุ เสฏฐ์ แปลว่า ท่านเรียกชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตประเสริฐสุด (ดังอ้าง, หน้า 109)
 - ในการศึกษาหรือในการพัฒนาตนนั้น ถ้าคณหาฆาขัดกับธรรม คณหาจะต้องถูกหยุดยั้ง จะต้องยอมแก่ธรรม ธรรมจะต้องชนะ คือ จะต้องประพฤติปฏิบัติตามธรรม ไม่ทำตามคณหา การปฏิบัติได้ออย่างนี้เรียกว่าเป็นการถือธรรมเป็นใหญ่ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 115)
 - ความสุขเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการการศึกษา หรืออาจจะเรียกในแง่จริยธรรมว่า เป็นองค์ประกอบสำคัญในจริยธรรม คือ จริยธรรมที่ดีจะมีไม่ได้ถ้าขาดความสุข และการศึกษาก็เช่นเดียวกัน นั่นคือ การศึกษาที่สำเร็จจะมีไม่ได้ ถ้าไม่สามารถทำคนให้มีความสุข (จาก “แง่คิดข้อสังเกต เกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษา” 2539, หน้า 15)
 - ในการศึกษาที่แท้ การเรียนรู้จะต้องเกิดและพัฒนาขึ้นในตัวคน และการเรียนรู้ก็พัฒนาไปด้วยการสนองความใฝ่รู้ เราจึงต้องทำให้เกิดกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ คือ ทำให้การเรียนรู้เป็นการสนองความต้องการที่จะรู้ (ดังอ้าง, หน้า 21)
 - ปัญหาว่า ปัญญายังมี แต่พอปัญญามาปัญหาก็หมดไป เพราะฉะนั้น นักเรียนรู้ที่แท้คือผู้มีจิตสำนึกในการศึกษา จะมองปัญหาเป็นเวทีพัฒนาปัญญา คือ มองปัญหาเป็นโอกาสแห่งการพัฒนาปัญญานั้นเอง (ดังอ้าง, หน้า 24)
 - การที่จะเกิดการศึกษา ก็คือมีองค์ประกอบภายในเกิดขึ้น องค์ประกอบภายในที่เป็นตัวสำคัญก็คือโยนิโสมนสิการ (ดังอ้าง, หน้า 43)
 - เราจัดสิ่งแวดล้อมให้ดีที่สุด แต่พร้อมกันนั้นก็พัฒนาในตัวเด็กให้สามารถเอาประโยชน์ได้แม้แต่จากสิ่งที่เลวที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 44)

- การศึกษาจะต้องวัดความสำเร็จด้วยการทำให้คนสามารถสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม สังคมที่มีสันติสุข และโลกที่น่าอยู่ (ดั่งอ้าง, หน้า 45)
- จุดสำคัญของการวิจัย ก็คือการค้นหาความจริง หาให้เจอความจริง ซึ่งอาจจะหมายถึงการหาความหมายที่แท้จริงของสิ่งนั้น และอีกอย่างหนึ่ง คือการค้นหาสิ่งที่ดี สิ่งที่ดีที่พึงประสงค์ คุณค่าหรือประโยชน์ที่ต้องการ ตลอดจนกระทั่งว่า ถ้าสิ่งนั้นยังไม่ดี หรือยังไม่เป็นอย่างที่ประสงค์ ก็หาทางที่จะทำให้มันดีหรือให้ได้ผลอย่างที่ต้องการ (จาก “การศึกษากับการวิจัย เพื่ออนาคตของประเทศไทย” 2538, หน้า 5)
- การที่จะวิจัยให้ได้ความจริง ให้ได้สิ่งที่ดี และหาทางทำให้ดี พร้อมทั้งให้สำเร็จนั้น จะมีปัจจัยอย่างหนึ่งที่ช่วยหนุนอยู่ คือ ความเชื่อที่เป็นฐาน เช่น ความเชื่อในหลักการแห่งความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งทั้งหลาย ถ้าเราเชื่อหลักการนี้ก็จะเป็แรงกระตุ้นให้หาความจริง ให้ค้น (ดั่งอ้าง, หน้า 6)
- พลังที่จะทำให้เกิดการวิจัยที่แท้ที่มีชีวิตชีวาและได้ผลจริง คือ **ฉันทะ** ซึ่งมีความหมายว่า 1. ใฝ่จะเข้าถึงความจริงให้ได้ 2. ใฝ่(หาทาง)ที่จะทำให้มันดีให้ได้ ซึ่งนักวิจัยจะต้องมีพลังแห่งฉันทะนี้ (ดั่งอ้าง, หน้า 12)
- ปฏิบัติการสำคัญในการศึกษาก็คือ ทำอย่างไรจะให้เกิดปัญญา และในการที่จะทำให้เกิดปัญญานั้น สิ่งสำคัญก็คือการวิจัย...การศึกษาและการวิจัยจึงเป็นเรื่องของชีวิตประจำวัน เป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกชีวิต (ดั่งอ้าง, หน้า 18)
- เราต้องยอมรับความจริงว่า ชีวิตที่ดีเป็นชีวิตแห่งการศึกษา และการวิจัยเป็นส่วนสำคัญของการศึกษา เพราะทำให้เกิดปัญญา (ดั่งอ้าง, หน้า 23)
- การวิจัยคือการเปลี่ยนปัญหาให้เป็นปัญญา (ดั่งอ้าง, หน้า 30)
- จริยธรรมของฝรั่งเป็นแค่ศีลเท่านั้นเอง แต่ในความหมายทางพุทธศาสนาหมายถึงพรหมจริยะ ที่แปลว่าจริยะอันประเสริฐ หมายถึงศีล สมาธิ ปัญญา...จริยะในพุทธศาสนาได้แก่ มรรค มีศีล สมาธิ ปัญญา รวมหมดทั้งชุด ส่วนของตะวันตกได้แค่ศีล (จาก “ถึงเวลารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่” 2539, หน้า 9)
- ชีวิตที่ดี คือชีวิตแห่งการเรียนรู้(ศึกษา) และมนุษย์ยังเรียนรู้ก็ยังมีชีวิตที่ดี(จริยะ/มรรค) (ดั่งอ้าง, หน้า 32)
- ผิดคนได้นี้แหละที่สำคัญอย่างยิ่ง การเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาที่แท้ได้ผลสูงสุดอยู่ที่ตัวเอง ขยายความได้ว่า รู้จักเรียนรู้เอาสิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยการฝึกฝนพัฒนาตนเอง (ดั่งอ้าง, หน้า 35)
- การศึกษาจะต้องพัฒนาคนให้ทันและเหนือยุคสมัย **ทัน** เพื่อจะได้รับประโยชน์จากยุคสมัยให้ดีที่สุด **เหนือ** เพื่อนำยุคสมัยไปในทางที่ถูกต้อง (ดั่งอ้าง, หน้า 43)

- จิตสำนึกในการศึกษา ก็คือ การที่ระลึกอยู่เสมอและใส่ใจที่จะเรียนรู้ ผึกฝน พัฒนาตน อยู่ตลอดเวลา เมื่อมีจิตสำนึกขึ้นแล้ว การรับประสบการณ์ก็จะมีที่ต่างไป ปฏิบัติการ ตอบสนอง และการมองอะไรต่างๆจะต่างไปหมด (ดังอ้าง, หน้า 45)
- คนเรามีความสุขจากการสนองความต้องการ เมื่อเราใฝ่รู้เราก็เกิดความต้องการใหม่ คือ ต้องการรู้ เมื่อเราได้สนองความต้องการที่จะรู้ เราก็มีความสุข คือมีความสุขจากการสนองความใฝ่รู้ เพราะฉะนั้น นักวิทยาศาสตร์จึงสามารถอยู่กับงานอย่างชนิดลืมนอนได้ (จาก “เพื่อชุมชนแห่งการศึกษาและบรรยากาศแห่งวิชาการ” 2539, หน้า 24)
- การศึกษาที่ถูกต้องจึงมาพร้อมด้วยความสุข และเมื่อกระบวนการของความสุขพัฒนาไป ก็เห็นได้ชัดเจนว่า จะเกิดคุณธรรมพ่วงมาด้วยในตัว (ดังอ้าง, หน้า 29)
- ธรรมหรือข้อปฏิบัติแต่ละอย่างมิใช่เพื่อให้สุขสบายแล้วก็หยุดหรือจบเท่านั้น แต่เพื่อช่วยส่งให้ก้าวต่อไปได้ในกระบวนการขับเคลื่อนไปข้างหน้าของชีวิต ในด้านพฤติกรรมบ้าง ด้านจิตใจบ้าง ด้านปัญญาบ้าง ที่เรียกว่าไตรสิกขา (ดังอ้าง, หน้า 74)
- ความสุขจึงเป็นสภาพคล่อง หรือสภาพเอื้อสำหรับการที่จะทำหรือก้าวต่อไป สุขจึงไม่ใช่เพื่อหยุด แต่เพื่อทำให้สะดวก (ดังอ้าง, หน้า 74)
- เป้าหมายแท้จริงของวิชาศึกษาทั่วไป คือการสร้างบัณฑิตหรือสร้างคนให้เป็นบัณฑิต ส่วนวิชาเฉพาะวิชาชีพทั้งหลาย เป็นการสร้างเครื่องมือให้แก่บัณฑิต และบอกวิธีที่จะทำให้เขาสามารถใช้เครื่องมือได้ แต่คนที่ใช้เครื่องมือนั้นจะต้องเป็นคนที่ดี จะได้นำเครื่องมือไปใช้เพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม ไม่ใช่拿來เครื่องมือไปเพียงเพื่อแสวงหาประโยชน์ส่วนตนด้วยความเห็นแก่ตัว แล้วทำร้าย เบียดเบียนผู้อื่นหรือก่อความเสียหายทำลายสังคม ตลอดจนมนุษยชาติ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญในปัจจุบัน (จาก “การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิตหรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต” 2538, หน้า 3)
- การจัดการศึกษา โดยเฉพาะวิชาศึกษาทั่วไปที่เป็นการพัฒนาตัวคนที่ให้เป็นบัณฑิตนี้ จะต้องมีการแยกระดับความมุ่งหมาย โดยต้องมีจุดมุ่งหมาย 2 ระดับ ทั้งโดยกลางและโดย ทะระ คือ ก) โดยกลาง 1. การศึกษาเพื่อยุคสมัย คือการที่จะพัฒนาคนให้สอดคล้องหรือรับมือได้ทันกับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยที่เป็นอยู่ 2. การศึกษาที่เหนือยุคสมัย อย่างที่ศัพท์พระเรียกว่า อกาลิโก คือ การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่ไม่ขึ้นต่อกาลสมัย ได้แก่การศึกษาเพื่อส่งเสริมคุณค่าที่มีโดยธรรมชาติของมนุษย์ หมายความว่า วิชาการศึกษาทั่วไปนี้ จะสร้างคนให้เป็นอย่างไร เพื่อความเป็นคนที่สมบูรณ์... ข) โดยทะระ 1. การศึกษาที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของถิ่น... 2. การศึกษาที่พ้นจาก

เทศะเฉพาะเพื่อความเป็นคนของโลก ในแง่หนึ่งคนทุกคนเป็นสมาชิกของโลก (ดังอ้าง , หน้า 45-46)

- การพัฒนาเด็กต้องทำให้เกิดฉันทะ คือความอยากรู้และอยากดี ซึ่งเป็นจุดเริ่มสำคัญที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้และรู้จักคิด พร้อมทั้งความสุขจากการเรียนรู้และสนองความใฝ่รู้ โดยเริ่มต้นจากการเรียนการสอนที่ฝึกหรือนำทางให้เด็กมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง (จาก “การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” 2538, หน้า 33)
- เราจึงต้องฝึกเด็กให้เป็น independent คือเป็นคนที่เป็นอิสระ มีอิสรภาพในตัวเอง ไม่ต้องเป็นทาสขึ้นต่อเทคโนโลยี ไม่ว่าจะโดยทางอินทรีย์หรือโดยทางความสุข ถึงแม้ไม่มีเทคโนโลยีก็เป็นอยู่ ทำงาน และมีความสุขได้ (ดังอ้าง, หน้า 37)
- ถ้าเด็กหาความสุขจากการเสพเทคโนโลยี เด็กจะจมอยู่ในกระแสค้นหา จะเกิดและจะก่อแต่ปัญหา หากที่จะพัฒนา แต่ถ้าเด็ก หาความสุขจากการสร้างสรรค์ด้วยเทคโนโลยี แสงแห่งปัญญาจะฉายออกมา และเด็กจะดำเนินไปในวิถีแห่งการพัฒนา การพยายามสร้างสรรค์จะเรียกร้องให้เกิดโยนิโสมนสิการ พร้อมไปด้วยกันกับการเสริมกำลังแห่งฉันทะ (ดังอ้าง, หน้า 38)
- คนไทยไม่ควรจะมองแต่ในแง่ที่จะ “รับ” แต่จะต้องคิดให้หนักถึงการที่จะมีส่วน “ให้” แก่โลก การศึกษานี้แหละ จะทำให้เราสามารถสำรวจศักยภาพของตนเอง เช่นว่า คนไทยเรามีอะไรดีที่จะให้แก่โลกบ้างไหม ? เราสามารถมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์อารยธรรมของโลกไหม ? (จาก “การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน” 2538, หน้า 19)
- การรับเอาวัฒนธรรมภายนอกอย่างฉลาดและถูกต้องก็คือ การรับเอาสิ่งที่ดีมาเสริมขยายตัวเรา แล้วเอามาย่อยเป็นเนื้อเป็นตัวของเรา ไม่ใช่เอามาสวมใส่ข้างนอก...ถ้าเราจะเจริญก้าวหน้า เราจะต้องทำให้เนื้อตัวเราเจริญ คือ ย่อยของเขาเข้ามาเป็นเนื้อเป็นตัวของเรา (ดังอ้าง, หน้า 50)
- ชีวิตที่งอกงามอยู่ในธรรมชาติ มี “การได้” คู่กับ “การให้” ตลอดเวลา เมื่อนุษย์ให้ก็คือการปฏิบัติที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติอย่างถูกต้อง เราจะต้องไม่ยอมตกเป็นทาสของระบบเศรษฐกิจที่มุ่งเอาแต่ “ได้” อย่างเดียว (ดังอ้าง, หน้า 63)
- ตัวแท้ของประชาธิปไตยอยู่ที่การช่วยกันคิด ช่วยกันทำ นำเอาสติปัญญาความสามารถของแต่ละคนออกมารวมกันแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ความเป็นอยู่ร่วมกันให้เป็นสุข และเจริญงอกงาม ถ้าไม่มีตัวแท้หรือเนื้อแท้ของประชาธิปไตยนี้ รูปแบบต่างๆที่ว่าเป็นเครื่องมือทั้งหลายก็หมดความหมาย (ดังอ้าง, หน้า 77)

- เราจะรอให้สังคมสมบูรณ์แล้วจึงจะให้ชีวิตบุคคลสมบูรณ์เป็นไปไม่ได้ ชีวิตทุกคนจะต้องพัฒนาศักยภาพของตน...คือ ชีวิตบุคคลต้องพัฒนาศักยภาพของตนเอง จนกระทั่งสามารถสร้างความสมบูรณ์ในตัวได้ ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมของสังคมที่เลวขนาดไหน นี่คือเก่งที่สุด ชีวิตที่เก่ง ชีวิตที่ยอดเยี่ยม คือชีวิตที่สามารถพัฒนาดีที่สุดในสังคมที่เลวที่สุด (คังอ้าย, หน้า 128)
- ปัญญาเป็นของธรรมชาติ เป็นของกลางๆ เหมือนกับแสงสว่าง เกิดขึ้นที่ไหน ก็เป็นประโยชน์ที่นั่น ไม่เป็นของจำกัดจำเพาะแก่ใครๆ (จาก “การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ” 2538, หน้า2)
- ในการสร้างสัจธรรมมนุษยชาตินั้น แม้ประเทศที่พัฒนาแล้วก็ยังมีแนวความคิดที่มุ่งสร้างสรรค์สังคมของตนเองในลักษณะที่แข่งขันกันเพื่อความยิ่งใหญ่กว่าผู้อื่น คือ มุ่งจะเอาชนะ ซึ่งอาจหมายถึงการที่จะต้องครอบงำหรือบั่นทอนกำลังของผู้อื่นด้วย (คังอ้าย, หน้า 4)
- แม้ว่าจะต้องแข่งขันในการที่จะเป็นผู้ชนะเขา หรือทันเขาตามกระแสโลก แต่เราจะต้องยืนอยู่ในวัตถุประสงค์สูงสุดว่า ในที่สุดเราจะต้องทำเพื่อมนุษยชาติทั้งหมด เพื่อความดีงามร่วมกัน มิฉะนั้นเราจะเป็นเพียงผู้มีส่วนร่วมในการสร้างปัญหาแก่โลก (คังอ้าย, หน้า8)
- การมีชีวิตด้วยปัญญาเป็นบทพิสูจน์การพัฒนามนุษย์ ชีวิตที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาสูงสุด จึงเรียกว่า “ปัญญาชีวิต” หรือปัญญาชีวะ คือชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญา เมื่อพูดถึงสังคมมนุษย์ ก็คือ ทำอย่างไรจะให้สังคมมนุษย์นี้ เป็นสังคมของคนที่อยู่ด้วยปัญญา เพราะการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษยชาติ อาศัยการพัฒนาคนให้สามารถอยู่ดีด้วยปัญญา (คังอ้าย, หน้า46)
- วิธีสร้างสรรค์ปัญญา เราต้องการปัญญาที่รู้แจ้ง เข้าใจความเป็นจริงจนถึงโพธิญาณ แต่ในตอนที่ยังไม่ถึงโพธิญาณ ก็ให้มีแค่สัมมาทิฐีก่อน คือให้ถือหลักการที่จะช่วยให้วางใจ วางท่าที่ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง อย่างน้อยก็ให้เป็นปัญญาชนิกที่เป็นเชื้อเป็นฐานให้เกิดช่องทางที่จะพัฒนาชีวิตต่อไป (คังอ้าย, หน้า 68)
- ธรรมฉันทะ คือความต้องการธรรมนี้ เมื่อถึงจุดหนึ่งก็จะเป็น *ธรรมาธิปไตย* คือการถือธรรมเป็นใหญ่ ได้แก่ถือความดีงาม ถือความถูกต้อง ถือความจริงเป็นใหญ่ (คังอ้าย, หน้า 72)
- ด้วยธรรมฉันทะและธรรมาธิปไตยนี้ การแสวงปัญญาก็จะดำเนินไปและดำเนินไปอย่างเข้มแข็งจริงจังจนบรรลุจุดหมาย (คังอ้าย, หน้า 74)
- ตามความจริงแท้ การศึกษาจะต้องเป็นค่านาสังคม เป็นผู้หาทางออกให้แก่สังคมได้ จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงวิถีสังคม ฐานทิศทางของสังคม จนกระทั่งสามารถแก้การคิด

คันของอารยธรรมมนุษย์ได้ (จาก “พุทธธรรมกับปรัชญาการศึกษาไทยยุคโลกาภิวัตน์” 2538, หน้า 6)

- มนุษย์มาถึงยุคนี้ที่เป็นโลกาภิวัตน์ ทำให้โลกรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางกายภาพ แต่ตัวมนุษย์เองกลับไม่สามารถที่จะอยู่ร่วมกันได้ มีปัญหาแบ่งแยกมากมาย ชัดแย้งกัน นี่คือการอับจนของมนุษยชาติข้อหนึ่ง และการศึกษาที่ถูกท้าทายว่าจะสามารถพัฒนามนุษย์ให้ข้ามพ้นปัญหานี้ได้หรือไม่ (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ถ้ามองแบบพุทธศาสนา มนุษย์ปุณฺณคือจุดเริ่มต้นของการพัฒนามนุษย์ (แต่)จิตวิทยาคะวันตกถือว่ามนุษย์ปุณฺณคือเป็นปกติหรือดีพอแล้ว ในทางพุทธศาสนา เราพัฒนาจากมนุษย์ปุณฺณให้เป็นอริยชน...พระพุทธานุภาพมองมนุษย์แบบคืบคลอน (dynamic-พลวัต) (เห็นว่า)เมื่อมนุษย์พัฒนาตน ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงในทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับตัว (ดังอ้าง, หน้า 53)
- จริยธรรมที่ถูกต้องจะต้องพัฒนามนุษย์ไปถึง harmony คือความประสานกลมกลืน อันนี้เป็นเรื่องใหญ่ เพราะเกี่ยวข้องกับแนวคิดแบบองค์รวมและบูรณาการ (ดังอ้าง, หน้า 55)
- เสรีภาพในการให้ คือเสรีภาพในการที่จะเอาความสามารถของตนออกมาสร้างสรรค์สังคม จึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งและเป็นพื้นฐานของประชาธิปไตยมากกว่าเสรีภาพในการได้ แต่เวลานี้เสรีภาพในการให้ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่มากกำลังถูกลืม คนหันไปเน้นความอยากได้อะไรอยากเอา อยากจะแข่งขันแย่งผลประโยชน์แบบทุนนิยม ดีไม่ดีสังคมประชาธิปไตยก็จะไปไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 58)
- การศึกษาจะต้องพัฒนาคนให้มีความสามารถที่จะปรุ้งแต่งความสุขขึ้นมา แทนที่จะมาปรุ้งแต่งความทุกข์ การที่จะมีความสุขระดับนี้เราไม่ต้องไปพึ่งพาวัตถุเสเพลเลย เราสามารถปรุ้งแต่งความสุขขึ้นในใจของตนเอง จนกระทั่งในที่สุดก็ก้าวต่อไปอีก พันเลของการปรุ้งแต่งไปถึงขั้นเข้าถึงความสุขชนิดที่ไม่ต้องมีการปรุ้งแต่ง ซึ่งเกิดจากการหยั่งรู้เข้าถึงความจริงของธรรมชาติโดยสมบูรณ์ (ดังอ้าง, หน้า 80)
- ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับบุคคล สังคมที่ดีคือสังคมที่มีสภาพเกื้อกูลต่อการพัฒนาบุคคล หรือเป็นปัจจัยแวดล้อมเกื้อกูลต่อการพัฒนาบุคคล และบุคคลผู้มีชีวิตดีงามก็เป็นส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคม แต่บุคคลมีปลายปิดหรือทุกชีวิตควรบรรลุความสมบูรณ์ในตัว ส่วนสังคมนั้นจะต้องเจริญก้าวหน้าเรื่อยไปให้เหมาะสมที่สุดสำหรับกาลเทศะนั้นๆ (ดังอ้าง, หน้า 83)
- สังคมที่มีการแก่งแย่งแข่งขันกัน ต่างคนต่างมุ่งหาประโยชน์ เอาใจเอาเปรียบข่มเหงกัน แม้ไม่ปรากฏเป็นการรบราฆ่าฟันกัน ไม่เป็นสงคราม ก็จัดว่าเป็นสังคมสันติภาพไม่ได้

เพราะไม่มีความสงบที่แท้จริง เมื่อไม่มีความสงบที่แท้จริงก็ไม่มีความสุขที่แท้จริง (จาก “การศึกษาเพื่อสันติภาพ” 2538, หน้า 13)

- การที่จะสร้างสันติภาพขึ้นในโลก จะต้องให้คนมีความสงบในตัวเองให้ได้ ฉะนั้น จึงไม่ต้องรอสึกษาเพื่อสันติภาพ แต่ให้ศึกษาสันติเลย ผิดสร้างความสงบให้เกิดขึ้นในชีวิตของเรา (ดังอ้าง, หน้า 26)
- สันติภาพที่แท้จริงในที่สุดก็ต้องตั้งขึ้นจากจิตใจของมนุษย์ก่อน (ดังอ้าง, หน้า 30)
- การศึกษามีความสำคัญต่อวัฒนธรรม เพราะว่าการศึกษานี้แหละ จะเป็นเครื่องมือที่ทำให้วัฒนธรรมดำรงสืบต่อไปได้ และดำรงอยู่สืบทอดต่อไปในลักษณะที่ดงามถูกต้อง (จาก “สืบสานวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้” 2537, หน้า 3)
- ความจริงและความดีงามนั้นเป็นแก่น และเป็นแก่นสารของวัฒนธรรม วัฒนธรรมถ้าไร้ธรรมก็ไม่มี ความหมาย (ดังอ้าง)
- วัฒนธรรมนั้นจะอยู่ดีมีคุณค่าได้ คนจะต้องมีปัญญา รู้สัจธรรมที่เป็นรากฐานของวัฒนธรรม รู้เข้าใจเหตุผลแห่งการกระทำของตนว่า รูปแบบนี้มีเพื่ออะไร ถ้าไม่มีเหตุผลในวัฒนธรรมนั้น วัฒนธรรมนั้นจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ยั่งยืน หรือมีละนั้นก็ จะไม่สามารถรักษาความหมายที่แท้จริงไว้ได้ (ดังอ้าง, หน้า 18)
- วัฒนธรรมจะต้องพร้อมทั้งสาระและรูปแบบ (ดังอ้าง, หน้า 22)
- วัฒนธรรมมีความต่อเนื่องเป็นกระแส (ดังอ้าง, หน้า 25)
- การนำสิ่งดีที่เรามีขึ้นมาให้แก่เขา จะสำเร็จได้ก็ด้วยมีปัญญา คือ มีปัญญาซึ่งหยั่งถึงสัจธรรมที่เป็นแก่นสารและเป็นฐานของวัฒนธรรม และรู้คิดที่จะทำให้เกิดประโยชน์ (ดังอ้าง, หน้า 44)
- วัฒนธรรมของเราจะต้องเป็นวัฒนธรรมที่ช่วยให้การแก้ไขปัญหของโลก และมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์อารยธรรมโลก ไม่ใช่วัฒนธรรมแบบร่วมสร้างปัญหาให้แก่โลก (ดังอ้าง, หน้า 45)
- สิ่งที่จะลายปัญหาและนำไปสู่การสร้างสรรค์ที่ดีเลิศ ก็คือการมีจิตสำนึกในจุดหมายสูงสุดร่วมกันของสังคม คือสังคมจะต้องมีสิ่งดีงามสูงสุด(อุดมธรรม)ที่เป็นจุดรวมใจให้ทุกคนฝักใฝ่หมายมองมุ่งไปรวมเป็นอันเดียวกัน สิ่งที่เราเรียกสั้นๆว่า อุดมธรรม นี้ จะทำให้เกิดพลังสร้างสรรค์ซึ่งนอกจากทำให้สังคมนวมแรงรวมใจกันได้แล้ว ยังเป็นแรงขับเคลื่อนที่ทำให้พุ่งไปข้างหน้า (ดังอ้าง, หน้า 46)
- ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา สังคมตะวันตกไม่เคยรู้จักระบบจริยธรรมหรือหลักเกณฑ์ทางศีลธรรม ที่เป็นไปตามหลักการเหตุและผล หรือหลักความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ที่เรียกว่ากฎธรรมชาติ แต่จริยธรรมหรือกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมในวัฒนธรรมตะวันตกนั้น เป็นบัญญัติทางศาสนา ในความหมายที่ว่าเป็นคำสั่งหรือ

ข้อบังคับจากเบื้องบนอย่างที่เราเรียกว่าเทวบัญชาหรือเทวโองการ ซึ่งมนุษย์หรือศาสนิกจะต้องเชื่อฟังอย่างเด็ดขาดตายตัว ไม่มีทางโต้แย้งหรือแม้แต่ตั้งข้อสงสัย หากผู้ใดละเมิดหรือฝ่าฝืน ก็จะต้องถูกตัดสินลงโทษจากเบื้องบนนั้น ส่วนผู้ใดเชื่อฟังและปฏิบัติตาม ก็จะได้รับรางวัล เช่นส่งไปสวรรค์ เป็นผลตอบแทน (จาก “ทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย” 2541, หน้า 117)

- จริยธรรมที่มีความเป็นจริงอยู่ในธรรมชาติ คือเป็นไปตามกฎแห่งปัจจัยการนี้ จึงจะเป็นจริยธรรมที่สากล คือถูกต้องใช้ได้ทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย ไม่จำกัดด้วยกาลและเทศะ หมายความว่า ความเป็นสากลของจริยธรรม อยู่ที่ความเป็นจริงตามธรรมชาติของธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 120)
- ในแง่สภาพความเป็นจริง ความดี-ความชั่ว ที่เป็นแกนของจริยธรรมนั้น เป็นสภาวะธรรม หรือเป็นสิ่งที่มิสภาวะของมันอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ หรือพูดง่าย ๆ มันเป็นธรรมชาติที่เป็นไปตามธรรมดา ซึ่งมีความเป็นเหตุเป็นผลอยู่ภายในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติทั้งหมด มิใช่สิ่งสมมติที่มนุษย์จะมองข้ามความสำคัญหรือเล่นสนุกได้ตามชอบใจ (ดังอ้าง, หน้า 143)
- นอกจากความเข้าใจผิดเกี่ยวกับสภาพความจริงของความดี-ความชั่ว ถึงกับหลงว่าเป็นเรื่องสมมติหรือกำหนดเอาเองแล้ว คนที่เจริญมาในอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตก ยังมักมีความสับสนคลุมเครือเกี่ยวกับความเป็นเหตุปัจจัยในทางจริยธรรมด้วย โดยที่คนเหล่านั้นมักขึ้นชมวิทยาศาสตร์ แต่ไม่นำเอาวิธีวิทยาศาสตร์มาใช้กับสภาพจริงทางจริยธรรม เพราะติดกับความเชื่อดีว่าจริยธรรมเป็นเรื่องของระบบคุณค่าเท่านั้น (ดังอ้าง, หน้า 145)
- จริยธรรมแห่งการทำงานมีหลักการสำคัญว่า การทำงานหนักหรือความขยันงาน และความเจริญก้าวหน้าในอาชีพการงาน เป็นคุณธรรม และเป็นหลักที่พิสูจน์ความเป็นคนมีศีลธรรม คนมีศีลธรรมจะถือว่างานเป็นหลักของชีวิต และความสัมฤทธิ์ผลของงานเป็นเป้าหมายของชีวิตนั้น คนจะต้องรู้จักบังคับควบคุมตนเอง ไม่ยอมตามใจกิเลส ไม่ยอมตามใจความอยาก ไม่ยอมแสวงหาความสุขสำราญ แต่ต้องตั้งใจทำงานให้มากที่สุด ด้วยความขยันหมั่นเพียร ประหยัด อดออม กระหมัดกระหม่อม ส่วนผลได้ที่เกิดจากการทำงานนั้น จะต้องสะสมเก็บออมเอาไว้ใช้เป็นทุนในการผลิต และสร้างสมโภคทรัพย์ต่อไป โดยอยู่อย่างขัดเกลาตนและมักน้อยสันโดษแบบชาวบ้าน ไม่เอาทรัพย์ไปใช้ในการแสวงหาความสะดวกสบาย (ดังอ้าง, หน้า 160)
- การควบคุมประพฤตินอกด้วยวินัยและการทำเป็นนิสัยที่ดี การฝึกอบรมจิตใจที่ดี การฝึกความคิดและใช้ปัญญาก็ดี ต่างก็เป็นปัจจัยที่มีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการพัฒนาจริยธรรม และปัจจัยแต่ละอย่างก็ส่งผลมีอิทธิพลหนุนเสริมต่อกันให้ต่างก็พัฒนาไป

ด้วยกัน โดยผลรวมการพัฒนาขององค์ประกอบเหล่านี้แหละคือการพัฒนาจริยธรรม (ดังอ้าง, หน้า 171)

- การพัฒนาจริยธรรม หรือจริยศึกษา มิใช่มีความหมายแคบเป็นเพียงเรื่องของพฤติกรรมทางสังคม แต่เป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด และมีใช่เป็นส่วนย่อยที่แยกออกมาต่างหากเป็นหน่วยหนึ่งหรือด้านหนึ่งของการศึกษา แต่เป็นส่วนที่แทรกประสานกลมกลืนอยู่กับทุกด้านของการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 175)
- หากยังไม่ปรารถนาจริยธรรมที่มีชื่อว่าเป็นสากล ก็ต้องเข้าถึงความเป็นสากลที่แท้ นั่นคือความเป็นสากลซึ่งอยู่ที่ความเป็นจริง ... ซึ่งมีจุดยืนที่แน่นอน คือสัจธรรม เป็นจริยธรรมที่ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเป็นจริง มีสัจธรรมเป็นรากฐาน รวมอยู่ในระบบความสัมพันธ์ตามกฎหมายธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย (ดังอ้าง, หน้า 177)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

4. สังคมและมนุษย์

- ระบบความสัมพันธ์ที่ถูกต้องของมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว คือการยอมรับความจริงว่า มนุษย์เป็นส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการดำรงอยู่และความสัมพันธ์ของธรรมชาติ มนุษย์พึงพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้นไป ในการที่จะช่วยให้มนุษย์และสัตว์อื่นทั้งหลายที่เป็นส่วนร่วมในธรรมชาตินั้น เอื้ออำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน มีการเบียดเบียนกันน้อยลงๆ ภายในโลกที่มีสภาพอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเป็นอยู่อย่างผาสุกยิ่งขึ้น (จาก “การพัฒนาที่ยั่งยืน” 2536, หน้า 184)
- กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงเหมือนแยกได้เป็น 2 ตอน คือ 1) การพัฒนาคน โดยพัฒนาตัวคนที่เป็นปัจจัยตัวกระทำให้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ด้วยการพัฒนาตัวคนเต็มทั้งระบบ คือครบทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา 2) การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยคนที่พัฒนาเต็มระบบนั้นเป็นตัวกลาง หรือเป็นแกนกลาง ด้วยการเป็นปัจจัยตัวกระทำที่ไปประสานปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่ ให้เป็นระบบแห่งการดำรงอยู่ด้วยคืออย่างต่อเนื่องเรื่อยไป (ดังอ้าง, หน้า 244)
- เกณฑ์มาตรฐานขั้นพื้นฐานที่พระพุทธศาสนาใช้วัดการพัฒนา คือการไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คนที่มีการพัฒนาไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ระบบทั้งหมดที่พัฒนาถูกทางก็ไม่ก่อความเบียดเบียน เกณฑ์มาตรฐานนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องวัดความถูกต้องชอบธรรมเท่านั้น แต่เป็นเครื่องวัดความสามารถด้วย คนที่ได้รับการพัฒนาย่อมมีความสามารถมากยิ่งขึ้นๆ ในการที่จะสร้างผลดีหรือทำประโยชน์ให้แก่ตน โดยไม่ต้องเบียดเบียนก่อโทษแก่ผู้อื่น คือคนยังพัฒนา ยังมีความสามารถ ยิ่งเก่ง ก็ยิ่งทำให้โลกเบียดเบียนกันน้อยลง (ดังอ้าง, หน้า 262)
- ในสังคมที่สมบูรณ์ จะต้องมีความหมายหรือวินัยใหญ่อันหนึ่งที่จะทำหน้าที่นี้ คือ เป็นที่ประมวลประสานระบอบย่อยทุกอย่างของสังคม ให้เข้ามาอยู่ในระบบสัมพันธ์ใหญ่ที่ครอบคลุมทั้งหมดอันเดียวกัน อย่างกลมกลืนและอย่างเกื้อหนุนกัน โดยโยงเข้ากับความจริงพื้นฐานอันเป็นหนึ่งเดียวของระบบแห่งธรรมชาติของธรรมชาติ (จาก “นิติศาสตร์แนวพุทธ” 2539, หน้า 36)
- กล่าวโดยสรุป กิจทางปัญญาอันยิ่งใหญ่ที่นักนิติศาสตร์จะต้องทำให้ได้มี 2 อย่าง คือ 1) รู้ เข้าใจ หยั่งทราบถึงจุดหมายที่แท้จริงตามกฎธรรมชาติที่อยู่เบื้องหลังระบบแห่งสมมติทั้งหมดของมนุษย์ 2) จัดตั้งวินัยหรือกฎหมายที่มีขอบข่ายครอบคลุม ที่จะ

ประสานระบบสมมติของมนุษย์ทุกอย่างเข้าเป็นระบบใหญ่อันหนึ่งอันเดียว ที่โยงถึงกันทั่วทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียวของธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 38)

- วินัยทั้งด้านการปกครองและกฎหมาย หรือทั้งด้านรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ จะต้องเน้นมาตรการที่จะส่งเสริมกิจกรรมและกิจกรรมทางด้านศิลปวัฒนธรรม ทางศีลธรรม และคุณค่าทางจิตใจต่างๆ ที่จะสนับสนุนให้ประชาชนพัฒนาด้านคุณธรรม ฝึในอุดมคติทางนามธรรม และเข้าถึงความดีงามและความสุขทางจิตใจที่สูงหรือประณีตยิ่งขึ้นไป ทั้งเพื่อประโยชน์สุขแห่งชีวิตของประชาชนและเพื่อความมั่นคงยั่งยืนแห่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจและทางสังคม (ดังอ้าง, หน้า 47)
- นิติศาสตร์เกี่ยวข้องโดยตรงกับพฤติกรรมของมนุษย์ หมายความว่า พฤติกรรมหรือชีวิตด้าน ศิลเป็นแดนสัมพันธ์ของนิติศาสตร์ แต่การจัดสรรด้านพฤติกรรมหรือศีลอย่างเดียวกันไม่พอแก่การสร้างสรรค์และดำรงรักษาอารยธรรมของมนุษยชาติ ...ถ้าการปกครองและกฎหมายขาดจุดหมายการพัฒนามนุษย์ คือการปกครองและกฎหมายนั้นไม่เป็นเครื่องมือสื่อศึกษา(ไตรสิกขา)ในตัวคน พอสังคมสงบเรียบร้อยและมีความพร้อมทางเศรษฐกิจมากขึ้น ความลุ่มหลงเพลิดเพลินมัวเมา ความเฉื่อยชาประมาท และความขัดแย้งในหมู่ชนก็จะแพร่หลายขยายตัว ต่อจากนั้นสังคมก็จะเลื่อนไหลลงไปในกระแสแห่งความเสื่อม (ดังอ้าง, หน้า 51)
- เมื่อมีการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญาภายในตัวคน ทำให้คนมีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำพฤติกรรมของตนไปในทางที่ถูกต้องดีงาม สังคมจะต้องการกฎหมายเพียงเพื่อมาช่วยจัดสรรสภาพแวดล้อมโอกาสและบรรยากาศที่จะอุดหนุนความมั่นคงแห่งพฤติกรรมที่ถูกต้องดีงามนั้น แต่ถ้าจิตใจและปัญญาไม่ได้รับการพัฒนา คนไม่มีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำทางพฤติกรรมของตนให้ถูกต้อง ก็จะต้องเพิ่มมาตรการควบคุมจากภายนอกด้วยการบัญญัติกฎหมายมาบังคับควบคุมมากขึ้นๆ พร้อมทั้งลงโทษหนักหนารุนแรงขึ้นๆ จนในที่สุดกฎหมายก็จะหมดความหมาย สังคมก็จะเสื่อมสลาย และชีวิตก็จะไม่อาจบรรลุจุดหมายแห่งประโยชน์สุขและอิสรภาพอย่างแท้จริง (ดังอ้าง, หน้า 142)
- ถ้าเห็นด้วยกับหลักการของพระพุทธศาสนาตามนิติศาสตร์แนวพุทธ กฎหมายจะต้องมีแนวโน้มในการที่จะสร้างระบบสังคม จัดสรรสภาพแวดล้อม และวางรูปแบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในทางที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ให้มนุษย์เข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป (ดังอ้าง, หน้า 133)
- กฎของธรรมชาติเรียกว่า “ธรรม” กฎของมนุษย์เรียกว่า “วินัย” (จาก “วินัย : เรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด” 2538, หน้า 3)

- วินัยที่แท้ ในความหมายที่กว้าง คือระบบระเบียบทั้งหมดของชีวิตและสังคมมนุษย์นั้น จะตั้งอยู่ได้ดีเป็นผลสำเร็จได้ ต้องอาศัยความเข้าใจพื้นฐาน คือต้องมองวินัยโยงลงไป ถึงธรรม หรือโยงวินัยกับธรรมเข้าด้วยกันได้เป็นเบื้องต้นแรกก่อน...การที่จะตั้งวินัยได้ สำเร็จก็ต้องเข้าถึงธรรมก่อน คือเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 7)
- การบัญญัติวินัย คือการจัดตั้งรูปแบบ วางระบบระเบียบต่างๆของสังคม เช่นออก กฎหมาย จึงมีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 อย่าง คือ 1. มีปัญญา คือเข้าถึงตัวธรรม รู้ความจริงในเรื่องนั้นๆ รู้ความถูกต้องดีงามที่พึงต้องการ 2. เจตนาดี คือเจตนาบริสุทธิ์ ถูกต้องดีงาม มุ่งผลที่สอดคล้องตามธรรมที่รู้นั้น (ดังอ้าง, หน้า 12)
- วินัยเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของประชาธิปไตย ถ้าไม่มีวินัยประชาธิปไตยก็ตั้งอยู่ยาก เพราะประชาธิปไตยเป็นการปกครองของประชาชน ประชาชนปกครองกันเอง ประชาชนจะปกครองกันเองได้ ประชาชนทุกคนต้องปกครองตนเองได้ คนที่ปกครองตนเองได้คือคนที่มีวินัย คนที่ไม่มีวินัยจะปกครองตนเองไม่ได้ เมื่อปกครองตนเอง ไม่ได้แล้วจะไปร่วมกันปกครองเป็นประชาธิปไตยได้อย่างไร ประชาธิปไตยก็ไปไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 29)
- สาเหตุของความขาดวินัยอย่างหนึ่งมันมาจากปัญหาเกี่ยวกับหลักการของ ประชาธิปไตยเสียเอง กล่าวคือมีองค์ประกอบอยู่อย่างหนึ่งที่สำคัญมากของ ประชาธิปไตยคือเสรีภาพ ทีนี้ ถ้าคนเข้าใจความหมายของเสรีภาพไม่ถูกต้อง เสรีภาพ นั้นก็จะมาขัดแย้งกับวินัย (ดังอ้าง, หน้า 29)
- เสรีภาพที่เข้าใจผิดก็คือ การที่แต่ละคนจะเอาแต่ผลประโยชน์เข้าตัวเอง เสรีภาพ กลายเป็นมีความหมายว่าฉันจะเอาอะไรก็ต้องได้ตามที่ฉันต้องการ แต่ที่จริงนั้น เสรีภาพมีไว้เป็นองค์ประกอบของประชาธิปไตย เพื่อให้การปกครองนั้นสร้างสรรค์ ประโยชน์สุขแก่สังคมได้จริง โดยการจัดเอื้ออำนวยโอกาสให้บุคคลแต่ละคนมา ช่วยกันเสริมสร้างสังคมได้ (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ในที่สุด เมื่อมนุษย์พัฒนาดีแล้ว วินัยจะเปลี่ยนความหมายเป็นเรื่องของสิ่งหมายรู้ ร่วมกัน สำหรับที่จะได้ปฏิบัติถูกต้องว่าจะดำเนินชีวิตกันอย่างไร จะอยู่ร่วมกัน อย่างไร และจำดำเนินการร่วมกันอย่างไร ซึ่งจะต้องลงตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง จึง จะเป็นไปด้วยดี และนี่คือความหมายที่แท้จริงของกฎเกณฑ์กติกา (ดังอ้าง, หน้า 34)
- ประชาธิปไตยไม่ใช่แค่รูปร่างแค่นี้ต้องมีเนื้อใน...ถ้าไม่มีเนื้อหา ไม่มีแก่นสารอยู่แล้ว รูปแบบก็จะไม่มีความหมาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่ต้องการประชาธิปไตย จะต้องคิด พิจารณาให้ลึกซึ่งลงไปถึงเรื่องเนื้อหาสาระของประชาธิปไตยด้วย (จาก “การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย” 2535, หน้า 2)

- การปกครองแบบประชาธิปไตย คือการปกครองของประชาชนที่แต่ละคนปกครองตัวเองได้ เมื่อแต่ละคนปกครองตัวเองได้ดีแล้ว ก็มาช่วยกันปกครองร่วมกัน ก็เป็นการปกครองของประชาชนที่ประชาชนปกครองกันเอง (ดังอ้าง, หน้า 7)
- เมื่อประชาชนจะปกครองตนเอง ประชาชนนั้นแต่ละคนมีเสรีภาพที่จะเลือกตัดสินใจ เขาจะต้องรับผิดชอบต่อผลการเลือกตัดสินใจของตน เขาจะต้องไม่เลือกตัดสินใจอะไรเพียงเพราะถูกใจไม่ถูกใจ หรือชอบใจไม่ชอบใจ หรือโดยปราศจากความรู้ ไร้ความคิด แต่ต้องพิจารณาว่าสิ่งที่เลือกหรือตัดสินใจนั้น ถูกต้องหรือไม่ ชอบธรรมหรือไม่ เป็นไปเพื่อความดีงามความเจริญอกงามและประโยชน์สุขร่วมกันหรือไม่ ซึ่งก็คือต้องมีปัญญาและใช้ปัญญา และปัญญานั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีการพัฒนา เพราะฉะนั้นในสังคมประชาธิปไตยจึงเน้นย้ำเรื่องการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง (ดังอ้าง, หน้า 30)
- ปัญญาที่สำคัญคือปัญญาที่รู้ธรรม รู้ธรรมนั้นคืออะไร คือรู้ความจริง รู้ความถูกต้อง รู้ความดีงาม หยั่งถึงเหตุผลที่แท้จริงนั่นเอง (ดังอ้าง, หน้า 39)
- ประชาธิปไตยจะเป็นจริงเมื่อผู้ใช้อำนาจเป็นธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 46)
- คนที่ถือธรรมเป็นใหญ่ และยอมให้แก่ธรรมนั้น เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *ธรรมาธิปไตย* (ดังอ้าง, หน้า 47)
- ในระบอบราชาธิปไตย อำนาจอสูงสุดอยู่ที่องค์ราชาหรือพระมหากษัตริย์ผู้เดียว ดังนั้น การที่จะให้ได้การปกครองที่ดี ก็จึงต้องยืนยันให้องค์ราชานั้นเป็นธรรมาธิปไตย แต่เมื่อเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว อำนาจอสูงสุดก็เปลี่ยนมาอยู่ในมือของประชาชน เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมาธิปไตยก็ต้องกระจายไปอยู่ที่ประชาชนทุกคน หมายความว่า อำนาจอยู่ที่ใคร ใครเป็นผู้ใช้อำนาจ ผู้นั้นต้องเป็นธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ในการถือธรรมเป็นใหญ่นั้น ธรรมที่จะต้องถือหรือเคารพยึดเป็นหลักเป็นมาตรฐาน อาจแบ่งคร่าวๆ ได้ 2 ระดับ คือ *ขั้นต้น* ได้แก่หลักการ กฎเกณฑ์ กติกาต่างๆ อันชอบธรรม ที่ได้ตกลงกันวางไว้ *ขั้นสูงขึ้น* ได้แก่ความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์สุข ที่เหนือกว่าขั้นต้นนั้นขึ้นไป จนสุดขีดแห่งปัญญาของคนจะมองเห็นได้ (ดังอ้าง, หน้า 53)
- การเรียกร้องประชาธิปไตยในระดับรูปแบบนั้น จะต้องมีความเพียรพยายามจริงจังที่จะเอามาโยงต่อเข้ากับการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในระดับเนื้อหาสาระ ถ้าไม่ทำอย่างนั้น เมื่ออะไรๆ เจ็บกันไปนานๆ หันกลับมามองอีกครั้ง เราอาจจะต้องสลดใจหรือสมเพชตนเองว่า นี่หรือคือผลที่ได้มาจากการลงทุนถึงเพียงนั้น (ดังอ้าง, หน้า 58)
- การเรียกร้องประชาธิปไตยที่แท้เป็นสิ่งที่จะต้องทำกันตลอดเวลาต่อไปอีกนาน เป็น การเรียกร้องที่ต้องทำต่อประชาชนทุกคน โดยเริ่มต้นที่ตัวเรานี้แหละ ที่จะต้องสำรวจ

ความรู้ความเข้าใจและความเป็นประชาธิปไตยในตนเอง และนี่ก็คือการเตือนจิตสำนึกให้การทำที่จะสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในระดับเนื้อหาสาระ หรือการเรียกร้องกันให้สร้างสรรค์สาระของประชาธิปไตยนั่นเอง (ดังอ้าง, หน้า 59)

- ผู้นำ...คือ บุคคลที่จะมาประสานช่วยให้คนทั้งหลายรวมกัน โดยที่ว่าจะเป็นการอยู่รวมกันก็ตาม หรือทำการร่วมกันก็ตาม ให้พากันไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ดีงาม (จาก “ภาวะผู้นำ” 2540, หน้า 4)
- ภาวะผู้นำ ก็คือคุณสมบัติ เช่น สติปัญญา ความดีงาม ความรู้ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกัน และพากันไปสู่จุดหมายที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 5)
- ผู้นำที่แท้เป็นสื่อแสดงตัวของธรรม พระพุทธศาสนาได้แสดงคุณสมบัติสำคัญของผู้นำในแง่นี้ เรียกว่า “ธรรมาธิปไตย” แปลว่า ถือธรรมเป็นใหญ่ ยึดเอาธรรมเป็นสำคัญ เชิดชูหลักการ ปฏิบัติการตามและเพื่อเห็นแก่ความเป็นจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ไม่เป็นอัตตาธิปไตย คือ ไม่ถือตัวเป็นใหญ่ และก็ไม่เป็น โลกาธิปไตย คือ ไม่มุ่งหาคะแนนนิยมเป็นใหญ่ ไม่ทำเพียงเพื่อหาเสียงหรือให้คนชอบ (ดังอ้าง, หน้า 17)
- การให้โอกาสให้คนได้ใช้ปัญญา ให้เขารู้จักคิดวินิจฉัยเองได้ และพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ อันนี้ไม่ใช่หรือที่เป็นหลักการสำคัญอย่างหนึ่งของประชาธิปไตย (จาก “มองให้ลึก นึกให้ไกล” 2536, หน้า 11)
- คุณธรรมทำให้เราเสียสละเพื่อจุดหมายที่เห็นว่าดี แต่ต้องมีปัญญา ถึงจะรู้ได้ชัดเจนว่าจุดหมายนั้นดีจริง และสามารถบรรลุจุดหมายที่ดีนั้นด้วยวิธีการที่ดีด้วย (ดังอ้าง, หน้า 15)
- ถ้าเรากำหนดถึงจุดหมายของธรรมอยู่เสมอว่า ที่เราทำนี้เพื่อประโยชน์สุขแก่สังคม เพื่อความดีงามของสังคมไทย เราก็จะมองที่มนุษย์ทั้งหมด ถ้าเราสำนึกตระหนักอยู่ในจุดหมายนี้ ก็จะทำให้เราทำอะไรด้วยความรอบคอบมากขึ้น...ยิ่งมุ่งจะเอาชนะกัน ปัญญาที่จะมองถึงประโยชน์ที่แท้จริงก็หายไปเลย กลายเป็นปัญญาที่เอามารับใช้ความคิดที่สนองคณา มานะ ทิฐิไป (ดังอ้าง, หน้า 20)
- มีคำพูดกันมา เป็นของนักปราชญ์ฝรั่งว่า ประชาธิปไตยไม่ใช่การปกครองที่ดีที่สุด แต่เป็นการปกครองที่เลวน้อยที่สุด เราอาจจะพูดต่อว่า ในความเลวน้อยที่สุดนั้น ประชาธิปไตยจะดีที่สุด เมื่อประชาชนมีคุณภาพมากที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 23)
- “คนฉลาดทำเคราะห์ให้เป็นโอกาส แต่คนประมาททำโอกาสให้เป็นเคราะห์” นี่เป็นคติตามหลักพระพุทธศาสนาที่สอนไว้ว่า เมื่อเราประสบสถานการณ์ ไม่ว่าจะดีหรือร้ายก็ตาม ต้องหาประโยชน์จากมันให้ได้ แม้แต่เป็นเคราะห์ก็ต้องทำให้เป็นโอกาส หรือหาประโยชน์จากเคราะห์นั้นให้ได้ (จาก “ถ้าอยากพ้นวิภวติ ต้องเลิกคิดไสยศาสตร์” 2540, หน้า 10)

- พระพุทธศาสนานั้นมีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ลูกศิษย์สามารถพึ่งตนเองได้ ไม่ยอมให้มาบวรอพึ่งแม้แต่พระองค์เอง (ดังอ้าง, หน้า 16)
- เรื่องของการพึ่งอำนาจสถาบันศาสนาภายนอก หรือลัทธิหรือผลสถาบันศาสนาทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นไสยศาสตร์หรือการพึ่งอำนาจเทพเจ้าอะไรก็ตาม...บอกได้เลยว่ามันขัดหลักพุทธศาสนา 4 ประการ คือ 1. ขัดหลักการกระทำให้สำเร็จด้วยความเพียรพยายาม ตามเหตุตามผล 2. ขัดหลักการฝึกฝนพัฒนาตนเอง 3. ขัดหลักการพึ่งตนเองและมีอิสรภาพ และ 4. ขัดหลักความไม่ประมาท (ดังอ้าง, หน้า 18)
- ตอนที่คนยังอ่อนแอ ยังมีจิตใจไม่มั่นคง มีปัญหาชนิดที่ไม่แท้ไม่จริง คือยังไม่รู้จริง ท่านก็ยอมให้อาศัยความศักดิ์สิทธิ์ได้บ้าง แต่ท่านให้อาความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาไว้ที่พระรัตนตรัย จะได้เป็นทางเชื่อมให้เดินหน้าเข้าสู่ทางต่อไปได้ พอเชื่อพระรัตนตรัยมั่นใจแล้ว พระรัตนตรัยจะอุ้มเราขึ้นต่อไป (ดังอ้าง, หน้า 21)
- คนจำนวนมากนับถือศาสนาเพียงเพื่อหวังจะหนีเคราะห์และขอโชค แต่ชาวพุทธแท้ นับถือศาสนาเพื่อช่วยให้ตนพัฒนาความสามารถที่จะเปลี่ยนเคราะห์ให้เป็นโชค (ดังอ้าง, หน้า 28)
- ชาวพุทธเองนี่แหละเป็นสาเหตุปัจจัยที่สร้างเหตุการณ์ร้าย ทำให้เกิดสภาพความเสื่อมของพระพุทธศาสนาขึ้นมา ไม่ใช่ใครอื่นเลย (จาก “สถานการณ์พระพุทธศาสนา กระแสไสยศาสตร์” 2538, หน้า 30)
- พระพุทธศาสนาที่จะเจริญมั่นคงแท้จริงนั้นต้องเข้าไปอยู่ในตัวคน ไม่ใช่ตั้งอยู่นอกตัว (ดังอ้าง, หน้า 79)
- เวลานี้การปกครองของพระสงฆ์เราไปเน้นแบบบ้านเมือง กลายเป็นการปกครองเพื่อการปกครอง หรือการปกครองเพื่อความสงบเรียบร้อยอย่างเลื่อนลอย (ดังอ้าง, หน้า 98)
- การปกครองคณะสงฆ์ คือ การจัดสรรสภาพแวดล้อมและวางระบบการต่างๆของคณะสงฆ์ ให้เอื้อโอกาสแก่การที่พระเณรจะเจริญงอกงามในธรรมวินัยด้วยใคร่ศึกษา จนกระทั่งมีแต่พระเณรที่ทำได้กันยิ่งขึ้นมากมาย...ถ้าทำได้อย่างนี้ก็จะเป็นการบรรลุจุดหมายที่แท้จริงของการปกครอง...เป็นการปกครองที่เป็นไปตามหลักการพระพุทธศาสนา คือเป็นการปกครองเพื่อการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 98)
- จะเห็นว่า สังคมที่พัฒนาแล้ว ก้าวไปๆ พบปัญหาเวลาหาทางออก ก็มาลงที่หลักการพระพุทธศาสนานั้นเอง แต่น่าเสียดายว่า ขณะที่โลกกำลังต้องการหลักการที่ถูกต้องคนไทย โดยเฉพาะชาวพุทธเอง กลับเหินห่างหรือถึงกับหลงลืมหลักการของตัว มัวไปเดินในสิ่งใหม่ที่เพิ่งเริ่มดังเค้เข้าขึ้นมา ซึ่งยังต้องพัฒนากันอีกนาน (ดังอ้าง, หน้า 100)

- ชาวพุทธต้องมั่นในธรรม คือในหลักการแห่งความจริง ความถูกต้องดีงาม และความรู้ในธรรมคาของธรรมชาติที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่ออุกธรรมแล้ว ก็ไม่หวั่นไหวแม้ต่อเทพเจ้า...การถือธรรมเป็นใหญ่ ยกธรรมเป็นมาตรฐานสูงสุด เป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา (ดั่งอ้าง, หน้า 127)
- ภาษาไม่สามารถแสดงหรือถ่ายทอดความจริงหรือสัจธรรมได้โดยสมบูรณ์ เพราะว่าภาษานั้น ไม่ใช่เป็นการเอาสิ่งนั้นมาตั้งหรือมาแสดงให้ดู เราไม่ได้เอาของนั้นที่เป็นจริงมาวางไว้ข้างหน้า แต่มันเป็นเพียงตัวที่สื่อผ่านโยงไปหาความจริงนั้นอีกทีหนึ่ง โดยที่ความจริงนั้นอยู่ใน concept (กรอบความนึกคิดหรือมโนภาพ-ผู้เรียบเรียง) ซึ่งจะต้องมีประสบการณ์มาก่อน ถ้าไม่มีประสบการณ์มาก่อน ก็เป็นอันว่าเกิดความติดัน (จาก “การสื่อภาษาเพื่อเข้าถึงสัจธรรม” 2533, หน้า 4)
- คนเราบางทีแม้มีประสบการณ์ตรง ก็ยังมีความผิดพลาด คือการที่จับเอาแต่บางแง่บางด้าน แล้วก็สรุปเป็นผลรวมของสิ่งนั้น (ดั่งอ้าง, หน้า 10)
- การรับรู้ของเราพอมีความยินดียินร้ายเข้ามาผสม เราจะมองภาพสิ่งนั้นไปตามความรู้สึกที่ยินดียินร้ายนั้น สิ่งนั้นจะไม่ใช่ภาพที่แท้จริงของมัน มันจะผสมด้วยการย้อมสีของความรู้สึกของเราที่ยินดียินร้ายนั้น (ดั่งอ้าง, หน้า 13)
- การมีประสบการณ์ตรงบางทีก็ยังไม่หลุดตัวเองได้ เพราะเป็นการวินิจฉัยที่เกิดจากความรู้ที่ไม่ถ่องแท้เพียงพอ (ดั่งอ้าง, หน้า 26)
- อวิชชาในตัวคนนี่คืออะไร ก็คือการไม่รู้จักวิเคราะห์ของตนเอง ตนเองไม่รู้จักวิเคราะห์ความจริง ก็ทำให้ไปมองเพียงแง่หนึ่งด้านหนึ่งของเรื่องนั้นๆ หรือมองสิ่งนั้นๆ อย่างผิวเผิน แล้วก็ติดลุ่มไป (ดั่งอ้าง, หน้า 27)
- จุดที่จะต้องแก้ไขเพื่อไม่ให้คนมีความผิดพลาด ก็คือการรู้จักคิดนั่นเอง การรู้จักพิจารณา การวิเคราะห์สืบค้นสิ่งต่างๆ (ดั่งอ้าง, หน้า 31)
- การที่จะแก้ความหลงผิดจากประสบการณ์ตรงได้ ก็ด้วยภาษานั้นแหละ ภาษาที่สื่อ เช่น จากคนที่รู้และเข้าถึงความจริงแล้วมีสติปัญญามากกว่า คนเหล่านั้นจะมาใช้ภาษา นี้แหละ ในการที่จะมาแก้ไขความเข้าใจที่หลงผิดในประสบการณ์ตรง...เพราะฉะนั้น ภาษาจึงกลับมามีประโยชน์อีกขั้นหนึ่งในการที่จะช่วยพาให้เข้าถึงความจริงหรือสัจธรรมได้ (ดั่งอ้าง, หน้า 32)
- สำหรับวัฒนธรรมไทยในท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ ก็คงต้องยอมรับว่า เราเป็นวัฒนธรรมที่ถูกกระทบกระเทือน เป็นฝ่ายรับอยู่ไม่น้อย และวัฒนธรรมที่ไหลบ่าเข้ามานั้น ที่เรามองเห็นกันชัดๆก็คือวัฒนธรรมตะวันตก (จาก “ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก” 2538, หน้า 7)

- การที่เราตามเขาในเรื่องต่างๆทางวัฒนธรรมนั้น ความหมายอย่างหนึ่งก็คือ การตามในทางความคิดนั่นเอง และเมื่อตามในทางความคิดก็คือตามทางปัญญา หมายความว่า เรายอมรับให้เขามีปัญญาเหนือกว่า เมื่อเราตามความคิดของเขา ความคิดของเรา ก็ตามเขา และภาษาของเราก็ตามด้วย เพราะภาษาเป็นสื่อความคิด (ดังอ้าง, หน้า 9)
- ภาษาที่สื่อความคิดอย่างเป็นเรื่องเป็นราวย่อมปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ (ดังอ้าง, หน้า 14)
- สิ่งที่จะต้องทำในวัฒนธรรมเพื่อเห็นทางก้าวหน้าต่อไป จึงมี 2 ด้านมาบรรจบกัน คือ ประการที่ 1 ลงลึกให้ถึงฐาน หยั่งให้ถึงรากเหง้าของตนเอง...ภูมิธรรมภูมิปัญญาของเรา อาจจะมีอยู่ แต่เราไม่รู้จักตัวเอง จึงค้นหาตัวเองไม่พบ จะต้องจับตัวจริงมาให้ได้ ศึกษาให้ลึก มีอะไรในวัฒนธรรมไทยที่ไม่ชัดเจน ก็สืบลงไปให้ถึงตัวจริงดั้งเดิม ... ประการที่ 2 ต้องมองกว้างออกไปให้ทั่วทั้งโลก หรือจะเรียกว่าทั่วทั้งจักรวาลก็ได้ โดยมีสายตากว้างไกล มองออกไปในระบบความสัมพันธ์แห่งปัจจัยของสิ่งทั้งหลายทั้งหมด อย่างที่เรียกว่าเป็นระบบปัจจัยการ ให้เราเห็นปัญหาและทางออก แม้แต่ปัญหาที่โลกผจญอยู่ และสิ่งที่โลกต้องการในการแก้ไขปัญหานั้น...เมื่อมองทั้งสองด้านนี้มาบรรจบกัน เราอาจจะเกิดปัญญา มีความคิด มีความหยั่งเห็น มี vision ใหม่ๆ ที่เขาใช้คำว่า วิสัยทัศน์ ที่จะทำอะไรให้ก้าวพ้นจากการเป็นวัฒนธรรมแบบปกป้องตัวเอง ขึ้นสู่ความเป็นผู้นำ ทำให้วัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา ที่คนในก็สามารถภูมิใจ และคนนอกทั่วไปก็จะพากันชื่นชมได้ด้วย (ดังอ้าง, หน้า 46)
- การศึกษามีความมุ่งหมายประการหนึ่ง คือไม่ให้คนเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลง แต่ให้เป็นผู้สามารถนำการเปลี่ยนแปลงได้ ให้เป็นอิสระอยู่เหนือการถูกกระทบกระเทือนชักพาโดยความเปลี่ยนแปลง และกลับนำความรู้เท่าทันต่อเหตุปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงนั้น มาชี้นำจัดสรรความเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปในทางที่เป็นผลดีแก่ตนได้ (จาก “ศิลปศาสตร์แนวพุทธ” 2532, หน้า 40)
- ถ้าหากว่ามนุษย์สามารถมีความรักคนอื่นได้กว้างขวางขึ้น ไม่รักเฉพาะลูกของตัวเอง แต่ขยายออกไป รักที่รักน้อง รักเพื่อนร่วมชาติ รักเพื่อนมนุษย์แล้ว เขาก็อาจจะเสียสละสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปโดยไม่ได้อะไรตอบแทนมา แต่กลับมีความพึงพอใจมากขึ้น ไม่ใช่ว่าไม่ได้รับความพึงพอใจหรือพึงพอใจเท่ากัน แต่พึงพอใจมากขึ้นด้วยซ้ำไป (จาก “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ” 2531, หน้า 23)
- พุทธศาสนาแยกความต้องการเป็น 2 ประเภท ...ความต้องการ 2 ประเภทนี้ ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ก็ยังหาศัพท์โดยตรงไม่ได้ อย่างที่หนึ่งเรียกว่า ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอคน ซึ่งเป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่ 2 เรียกว่า ความต้องการคุณภาพชีวิต อันนี้มีขอบเขตจำกัด ความต้องการประเภทที่ 1 ท่านเรียกว่า

ค้นหา หรือความต้องการสิ่งเสพติดปรนเปรอดน ส่วนความต้องการประเภทที่ 2 ความต้องการคุณภาพชีวิต เรียกว่า ฉันทะ (ดังอ้าง, หน้า 34)

- พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการของคุณภาพชีวิต กล่าวคือ การที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาดตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้น สารอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเห หรือสับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการสิ่งเสพติดปรนเปรอดน มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต (ดังอ้าง, หน้า 35)
- หลักเรื่องความต้องการสองอย่างนี้นำต่อไปสู่เรื่องคุณค่า เพราะความต้องการทำให้เกิดคุณค่า ในเมื่อความต้องการมีสองอย่าง คุณค่าก็เกิดขึ้นเป็นสองอย่างเช่นเดียวกัน โดยแยกเป็น หนึ่ง คุณค่าแท้ สอง คุณค่าเทียม คุณค่าแท้ ก็คือคุณค่าที่สนองความต้องการคุณภาพชีวิต ส่วนคุณค่าเทียม คือคุณค่าเพื่อสนองความอยากเสพสิ่งปรนเปรอดน (ดังอ้าง, หน้า 37)
- ธรรมชาติของมนุษย์นี้จึงมีทางที่จะฝึกให้ร่วมมือกันได้ และการฝึกพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่งก็คือ การที่จะหันเหให้มนุษย์เปลี่ยนจากการแข่งขันกันมาร่วมมือกัน ในการที่จะแก้ไขปัญหามนุษย์ เป็นอันว่า เพื่อคุณค่าแท้ มนุษย์ก็สามารถร่วมมือกันได้ (ดังอ้าง, หน้า 44)
- ตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธก็คือ มัตตัญญูตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในการบริโภค หมายถึงความพอดีที่ให้คุณภาพของชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ (ดังอ้าง, หน้า 45)
- ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริงในการแก้ไขปัญหามนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดี การแจกจ่ายก็ดี เป็นกิจกรรมในการสร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 67)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

5. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

- การรู้จักพึ่งตนเอง ในเรื่องนี้ หมายถึงการรู้จักรักษาสุขภาพของตนเอง และรู้จักรับผิดชอบตนเองในเรื่องสุขภาพ การปฏิบัติด้วยการใช้ความคิดพิจารณา รวมทั้งการรู้จักปรึกษาหารือกับแพทย์ด้วย คือไม่ใช่ปล่อยปละละเลยตนเอง ยกปัญหาให้เป็นเรื่องของแพทย์ไปหมด (จาก “การแพทย์แนวพุทธ” 2532, หน้า 91)
- ในพระสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความเครียดว่า เป็นอกุศลธรรมอย่างหนึ่งที่จะต้องกำจัด (ดังอ้าง, หน้า 117)
- เวลานี้ “ความเครียด” เป็นบาปร้ายที่กำลังเข้ามาครอบงำสังคมปัจจุบัน ถึงขั้นที่จะกลายเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์เลยทีเดียว (ดังอ้าง, หน้า 121)
- พระพุทธศาสนาได้พูดถึงกระบวนการของเหตุปัจจัยในการเกิดความเครียด พร้อมทั้งวิธีการที่จะแก้ไขกำจัดความเครียดได้ด้วย และถือการกำจัดความเครียดหรือแก้ไขดับความเครียด สร้างความผ่อนคลายนี้เป็นเรื่องสำคัญในการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะสำหรับการรักษาโรคอย่างที่เราเข้าใจกันเท่านั้น คือ ไม่เฉพาะสำหรับการรักษาโรคกาย แต่หมายถึงการรักษาโรคของชีวิตทั้งหมด (ดังอ้าง, หน้า 123)
- พระพุทธศาสนามองสุขภาพและความเจ็บป่วยรวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า องค์กรวมใหญ่แห่งปัญหาเรื่องโรคของชีวิต ซึ่งมีความสัมพันธ์อิงอาศัยกันอย่างเป็นระบบและเป็นกระบวนการ โดยมีปัจจัยร่วมทั้งด้านกาย ด้านใจ ด้านสังคม และธรรมชาติแวดล้อม โดยที่ปัจจัยทั้งหมดนั้นเป็นไปอย่างสัมพันธ์ส่งผลดีสืบทอดแก่กันและกัน (ดังอ้าง)
- ชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ต้องบริหาร การที่เกิดเป็นโรคภัยไข้เจ็บขึ้นนั้น ไม่ใช่เรื่องที่เราจะต้องไปเกิดความทุกข์กับข้อหมองใจซ้อนขึ้นมามากจากการที่เป็นโรค เรามีหน้าที่ที่จะต้องแก้ไขบำบัดรักษาและบริหารชีวิตให้ดี ถ้าหลีกเลี่ยงโรคได้ก็หลีกเลี่ยง ถ้ามันเกิดขึ้นก็รักษาไป ทำให้ได้ผลดี แต่อย่าไปทุกข์กระวนกระวายกับโรค (ดังอ้าง, หน้า 124)
- ในการบำบัดรักษาหรือแก้ไวนั้น ปัจจัยสำคัญมากอย่างหนึ่งก็คือ จิตใจและปัญญาคลออกจนพฤติกรรมของตัวเอง เพราะฉะนั้น อย่างน้อย สิ่งหนึ่งที่จะต้องทำก็คือ การวางท่าทีให้ถูกต้องในขณะที่รักษาโรคกายหรือกำลังเป็นโรคกายอยู่นั้น...พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนว่า ให้ท่านศึกษาหรือสำเนียง ฟังคนไว้ว่า ถึงแม้กายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย (ดังอ้าง, หน้า 125)

- พระพุทธศาสนา ถือเอาประโยชน์จากสุขภาพทางกาย โดยถือว่าสุขภาพกายนั้นไม่ใช่จุดหมาย สุขภาพกายเป็น means คือเป็นบันไดสำหรับไต่ไปสู่จุดหมาย ไม่ใช่เป็น end คือไม่ใช่เป็นจุดหมายปลายทาง สุขภาพกายนี้เป็นพื้นฐานที่จะช่วยให้เราเข้าถึงชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ซึ่งในที่สุดแล้วมนุษย์เราควรจะมีชีวิตที่สมบูรณ์ด้วยการมีสุขภาพจิตที่สมบูรณ์ด้วย คือควรจะมีชีวิตที่สมบูรณ์ทั้งกายและใจ (ดั่งอ้าง, หน้า 126)
- การแพทย์แนวพุทธจะเน้นที่ชีวิต ไม่ใช่เน้นที่โรค มุ่งที่ชีวิตที่ปลอดจากโรคเป็นสำคัญ ไม่ใช่มีจุดหมายอยู่ที่การแก้ไขบำบัดโรค แต่ที่ต้องเยียวยาบำบัดโรค ก็เพื่อให้เป็นฐานสำหรับชีวิตที่ดีงามมีความสุข หรือเป็นโอกาสที่จะพัฒนาชีวิตสู่สิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป เมื่อชีวิตเกี่ยวข้องกับชรา พยาธิ ฆราวาส คือแก่ เจ็บ ตาย ก็ให้มีการแก่ เจ็บ ตาย อย่างดี และอย่างมีความสุขด้วย (ดั่งอ้าง, หน้า 127)
- ปัสสัทธิ คือความผ่อนคลาย สวรรค์ คือความเครียด สองอย่างนี้เป็นองค์ธรรมสำคัญในกระบวนการรักษาโรคของชีวิต ซึ่งรวมถึงแต่การรักษาโรคทางกายไปจนถึงโรคทางใจ เพื่อให้มีชีวิตที่สมบูรณ์ (ดั่งอ้าง, หน้า 128)
- ปัญหาที่เกิดแก่ป่าเป็นปัญหาที่เกิดจากคน ป่าไม่ได้เกิดเป็นปัญหาเอง ปัญหาเกิดจากคนแล้วในที่สุดปัญหาก็เกิดแก่คน แสดงว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างปัญหาแล้วก็เป็นผู้รับปัญหาในที่สุด (จาก “คนไทยกับป่า” 2536, หน้า 14)
- เวลานี้เรามองโดยเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง เราแยกตัวเองออกมา แล้วเราก็เรียกธรรมชาติส่วนอื่นนอกจากตัวเราว่าธรรมชาติแวดล้อม...แต่ความจริงก็คือ ถ้าหากว่าคนทำอะไรไม่ดี คนเองนั่นแหละจะหมด และถึงจะหมดธรรมชาติก็จะยังอยู่ (ดั่งอ้าง, หน้า 16)
- คนเราถ้ามองธรรมชาติอย่างถูกต้อง ก็จะได้เรียนรู้จักธรรมชาติ ธรรมชาติจะช่วยขัดเกลาและสร้างเสริมคุณภาพของจิตใจได้ เริ่มตั้งแต่เป็นเครื่องชักจูงจิตใจให้โน้มไปสู่ความสงบ โน้มไปสู่ความมีเมตตาการุณย์ และความรู้สึกที่ประณีตอ่อนโยน ตลอดจนช่วยให้เกิดสมาธิและการที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติ รู้เท่าทันโลกและชีวิต (ดั่งอ้าง, หน้า 26)
- เมื่ออยู่ในสภาพแวดล้อมที่สัจด์ ปราศจากเสียงรบกวนและกิจกรรมที่วุ่นวาย ท่านเรียกว่า กายวิเวก คือความสัจด์ด้านกาย เมื่อบรรยากาศทางด้านกายสัจด์ โดยเฉพาะเมื่อไปอยู่ในป่า ในร่มไม้หมู่มืดที่มีความสงบ มีแต่ธรรมชาติ มีเสียงนกกริ่ง มีเสียงหริตหรีงเรไร ฯลฯ ก็ช่วยชักนำจิตใจให้โน้มไปสู่ความสงบด้วย เมื่อจิตใจรู้สึกมีความสุขสงบ มีความอิ่มใจ มีความสดชื่น โนนุ่มไปในทางที่ดี ก็จะทำให้เกิด จิตวิเวก คือความสัจด์ทางจิตตามมา เมื่อจิตใจสงบสัจด์ ไม่มีอารมณ์วุ่นวายใจเข้านารบกวน มีสมาธิ ก็อยู่ในสภาพที่พร้อมจะฝึกฝนพัฒนาอย่างอื่นไปอีก คือเอาจิตที่พร้อมคือนั่นแล้วไปใช้งาน

ในการพิจารณาให้เกิดปัญญา เห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย ทำให้จิตใจเป็นอิสระที่เรียกว่าเป็น อุปธิวิเวก คือทำให้เกิดความสงบจากกิเลสต่อไปในที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 26)

- วิทยาศาสตร์อย่างเดียวไม่พอเพียงที่จะแก้ปัญหาดังกล่าวของมนุษย์ ถ้าพูดด้วยศัพท์ทางธรรมก็สรุปได้สั้นๆว่า วิทยาศาสตร์(พร้อมทั้งเทคโนโลยี)ไม่ช่วยให้คนมีพฤติกรรมที่ดีงาม หรือเกื้อกูลต่อเพื่อนมนุษย์(ศีล) ไม่ช่วยให้คนมีคุณธรรม หรือมีจิตใจเป็นสุข (สมาธิ) และมีตาข้างเดียว คือตาที่สำรวจเก็บข้อมูล แต่ไม่มีตาที่จะนำหรือบอกทางว่าจะปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกต้อง หรือควรจะดำเนินชีวิตให้มีความสุขได้อย่างไร (ปัญญา) (จาก “พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์” 2535, หน้า 70)
- ความแตกต่างที่สำคัญอย่างหนึ่งระหว่างพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์คือ ในพระพุทธศาสนาการแสวงหาความรู้เพื่อเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ จะดำเนินควบคู่พร้อมไปด้วยกันกับการพัฒนาคนของมนุษย์ และการพัฒนามนุษย์นั้นจะเป็นตัวบอกรอบเขตของการนำความรู้ในกฎธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ด้วย...ส่วนทางฝ่ายวิทยาศาสตร์ ศรัทธาด้านเดียวที่เป็นความเชื่อมั่นในกฎธรรมชาติ อาจทำให้การแสวงหาความรู้เป็นไปอย่างเรื่อยเปื่อยเลื่อนลอย โดยไม่มีการพัฒนาตนเองของมนุษย์ควบคู่กันไป และก็มีได้มีเป้าหมายเพื่อจะนำเอาความรู้ในกฎธรรมชาติไปใช้ในการแก้ไขปัญหและพัฒนาคนมนุษย์ การแสวงหาความจริงในธรรมชาติของวิทยาศาสตร์ จึงไม่ช่วยให้นักวิทยาศาสตร์หรือใครๆที่เกี่ยวข้อง มีความสุข ผ่อนทุกข์ คลายเครียด มีจิตใจที่สงบมั่นคง เจริญงอกงามขึ้น (ดังอ้าง, หน้า 130)
- ความใฝ่หรือความปรารถนาในพุทธศาสนานั้นมี 2 ส่วนมาบรรจบกัน...อย่างหนึ่งที่หนึ่งคือความใฝ่รู้ความจริงในธรรมชาติ และอีกอย่างหนึ่งคือ ความใฝ่ปรารถนาความรู้ทุกข...สองอย่างนี้จะต้องมาบรรจบกัน พอมาบรรจบกันแล้วก็จะทำให้ความใฝ่รู้นั้นมีขอบเขตและเป้าหมายที่ชัดเจน คือกลายเป็นความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ เพื่อนำมาแก้ปัญหและพัฒนาคนมนุษย์ให้ไร้ทุกข์ ครั้นนี้แหละคือจุดสมบูรณ์ของพุทธศาสนาเมื่อความใฝ่ปรารถนาสองอย่างมาบรรจบกัน ซึ่งทำให้เกิดดวงจรแล้วก็เกิดความสุข (ดังอ้าง, หน้า 133)
- วิทยาศาสตร์ที่มีพุทธศาสนาเป็นรากฐาน ควรจะ...เป็นวิทยาศาสตร์ที่เกิดมาจากความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ และความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงความดีงามสูงสุด ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 184)
- คนไทยเราน่าจะใช้ไอทีแบบหนานบ่งหนาน คือใช้มันให้เป็นประโยชน์แบบย้อนกลับในการศึกษาให้รู้เท่าทันอย่างจริงจัง ให้รู้เข้าใจสังคมที่พัฒนาแล้วว่าเขาเป็นอย่างไรทั้งด้านดีและด้านร้าย และถ่วงถ่วงเลือกเอาแต่ประโยชน์ ไม่ไข่มัวแต่ติดตามเฉพาะ

ผลผลิตทางอุตสาหกรรมและเทคโนโลยีที่จะเอามาเสพบริโภคเท่านั้น (จาก “ไอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา/ศาสนากับยุคโลกาภิวัตน์” 2538, หน้า 111)

- ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่นุษย์จากเทคโนโลยีเป็นอันมาก เกิดจากสาเหตุนี้ คือการเปลี่ยนแปลง ธรรมชาติเพียงจุดหนึ่งจุดเดียว โดยไม่ได้จัดสรร ปรับเปลี่ยนธรรมชาติส่วนอื่นที่อิง อาศัยสัมพันธ์กันอยู่ ให้ครบถ้วนหรือทั่วตลอด ปรับส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งไม่ได้ ปรับตาม ก็เกิดความขัดแย้งระส่ำระสายกลายเป็นปัญหา...เท่ากับว่ามนุษย์ทำให้ ธรรมชาติสูญเสียดุลยภาพ (จาก “ชีวิตในสังคมเทคโนโลยี” 2531, หน้า 74)
- แท้จริงแล้ว ความวิปริตทั้งหลาย หรือแม้แต่ความพินาศ ก็เป็นเพียงอาการปรับตัวที่ ธรรมชาติจะกลับเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ หรือดุลยภาพในขอบเขตที่กว้างขวางออกไป (ดัง อ้าง, หน้า 75)

บรรณานุกรม

1. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม,มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543
2. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, 2538
3. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, 2543
4. ประยุทธ์ ปยุตฺโต (ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม), ธรรมสภา, 2537
5. ป.อ. ปยุตฺโต, สำนักงานสภาพัฒนาการศรัทธา กระทรวงศึกษาธิการ, 2538
6. ดร. สุนทร พลามินทร์ และ ชุติมา ณะประ, นานาทัศนะ เกี่ยวกับพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), มูลนิธิพุทธธรรม, 2539
7. ชีวิตและผลงานพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) และนันททัศนะของนักวิชาการ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542
8. อรศรี งามวิทยาพงศ์, ธรรมะและพระดี ที่คนไทยควรรู้จัก, มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543
9. พระไพศาล วิสาโล, พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา, กองทุนวัฒนธรรม เพื่อการศึกษา และปฏิบัติธรรม, 2542
10. ดร. ทวีวัฒน์ ปุณฺณทริวิวัฒน์, เมืองไทยในความใฝ่ฝันของพระธรรมปิฎก, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2539
11. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดพุทธศาสตร์, 2542
12. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดศึกษาศาสตร์, 2542
13. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542
14. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี, 2542